

ИЖТИМОИЙ СОҲА ИҚТИСОДИЁТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Т.М. ЗИЯЕВ, Ш.Т. ИСРОИЛОВА, Д.Т. ЁҚУБ

ИЖТИМОЙ СОҲА ИҚТИСОДИЁТИ

Ўқув қўлланма

*Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети Илмий
Кенгаши томонидан магистратуранинг 5А 340101 –
«Иқтисодиёт назарияси» мутахассислиги
талабалари учун ўқув қўлланма сифатида
тавсия этилган*

ТОШКЕНТ – 2011

Т.М. Зияев, Ш.Т. Исроилова, Д.Т. Ёқуб. «Ижтимоий соҳа иқтисодиёти». Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2011. 212 б.

Ушбу қўлланма 5А340101 “Иқтисодиёт назарияси” магистратура мутахассислиги талабалари учун мўлжалланган наъмунавий ва ишчи дастурлари, Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳамда давлат таълим стандарти асосида тайёрланган.

Республикамизда мустақилликка эришилган биринчи кундан бошлаб асосий эътибор ижтимоий соҳани ривож-лантиришга, шу соҳада ишлаётган ходимларни бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий муҳофаза қилишга қаратилди. Айниқса, ижтимоий-маданий, илм-фан, жисмоний тарбия ва спорт соҳалари юқори даражада ривожланмоқда.

Хизмат кўрсатиш соҳалари халқ таълими, соғлиқни сақлаш, санъат ва маданият, илм-фан, жисмоний тарбия ва спорт, илмий изланишлар, давлат бошқаруви, муҳофаа, маиший хизмат каби соҳаларни қамраб олади. Буларсиз жамият тараққиётини тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки бу соҳа ходимлари меҳнатнинг умумий йўналиши инсон ва жамиятнинг ижтимоий, маънавий ривожланиши учун қаратилган. Ўқув қўлланмада ана шу масалалар ўз аксини топган.

Ўқув қўлланма мазмунини баён этишда Республика Президенти И.А.Каримов асарларидан, Республика қонунлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлардан, кейинги йилларда мамлакатимизда нашр этилган дарслик ҳамда ўқув қўлланмалардан фойдаланилган. Шунингдек, унинг илмий ва амалий жиҳатдан мукамаллик даражасини ошириш мақсадида кўплаб монографиялар, диссертация ва авторефератлар, Республика ҳаётига оид статистик материаллардан кенг фойдаланилган.

Қўлланма биринчи навбатда Олий ва ўрта махсус ўқув юртиларида “Иқтисодиёт назарияси” фанидан дарс берувчи ўқитувчилар, аспирант, магистратура ва бакалаврият талабалари, малака ошириш институти тингловчилари учун мўлжалланган бўлиб, шунингдек ундан бу фан билан кизиқувчи барча китобхонлар фойдаланиши мумкин.

Масъул муҳаррир: проф. Ш.Ш.Шодмонов.

Тақризчилар:

1. Хошимов П.З. Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети “Иқтисодиёт назарияси” кафедраси доценти.

2. Ғофуров У.В. ТДИУ “Иқтисодиёт назарияси” кафедраси доценти.

Данное пособие подготовлено на основе типовой и рабочей учебных программ по предмету «Экономика общественного сектора» для студентов магистерской специальности «Экономическая теория»-5А340101, Национальной программы по подготовке кадров и Государственного стандарта по образованию.

С первых же дней независимости в Узбекистане основное внимание было уделено на развитие общественного сектора, на социальную защиту сотрудников, работающих в этой сфере. В настоящее время, особенно бурно развиваются социально-культурная сфера, наука, физическая культура и спорт.

Общественный сектор включает в себя такие сферы, как сфера услуг, образование, искусство и культура, физическая культура и спорт, научное исследование, государственное управление, оборона, бытовые услуги, без которых невозможно достичь общественного прогресса. Труд работников этой сферы направлен на общественное и духовное развитие человека и общества.

В данном учебном пособии рассмотрены вопросы, связанные с развитием общественного сектора. При подготовке учебного пособия использованы труды Президента И.А.Каримова, Законы Республики Узбекистан и другие нормативно-правовые акты, изданные в последние годы учебники и учебные пособия, а также статистические материалы из жизни Узбекистана.

Пособие, в первую очередь, предназначено для преподавателей «Экономическая теория» в высших и средно-специальных учебных заведениях, аспирантов, студентов магистратуры и бакалавриата, слушателей института повышения квалификации, а также им могут пользоваться все интересующиеся этим предметом читатели.

Ответственный редактор: проф. Ш.Ш.Шадманов.

Рецензенты:

- 1. Хошимов П.З. Доцент кафедры «Экономическая теория» Национального Университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека.***
- 2. Гофуров У.В. Доцент кафедры «Экономическая теория» ТГЭУ.***

Ziyayev T.M., Isroilova Sh.T., Yaqub D.T. «Economy of the public sector». Teaching manual. -T.: TSUE, 2011. 212 p.

Given allowance is prepared on base standard and worker of the scholastic programs on subject "Economy of the public sector" for student master to professions "Economic theory"- 5A340101, National program on preparing the personnel(frames) and State standard on formation.

With the first days to independence in Uzbekistan main attention was spared on development of the public sector, on social protection employee, working in this sphere. At present , is particularly bored develop social-cultural sphere, science, physical culture and sport.

The Public sector comprises of itself such spheres, as sphere of the services, formation, art and culture, physical culture and sport, scientific study, state control, the defence, home facilities, without which impossible reach the public progress. The Labour workman this spheres is directed on public and spiritual development of the person and society.

In given scholastic allowance are considered questions, connected with development of the public sector.

When preparing the scholastic allowance are used works of the President I.A.KARIMOVA, Laws of the Republic Uzbekistan and other normative-legal acts, published at the last years textbooks and scholastic allowances , as well as statistical material from life Uzbekistan.

The Allowance, in the first place, is intended for teachers " Economic theory " in high and fair- special educational institutions, graduate student, student of the magistracy and bachelorise, listeners of the institute of increasing to qualifications, as well as him can use all interesting this subject to readers.

Editor in chief: prof Shadmanov Sh.Sh.

Reviewers:

- 1. Hoshimov P.Z. The Assistant professor of the pulpit "Economic theory of" National University Uzbekistan name Mirzo Ulugbeka.***
- 2. Gofurov U.V. The Assistant professor of the pulpit "Economic theory" TSEU.***

К И Р И Ш

Ривожланган бозор иқтисодиётини шакллантириш жараёнида Президентимиз И.А.Каримов “Барча ислохотларнинг иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат”¹ деган сўзларини ҳеч қачон ёддан чиқармаслигимиз керак. Аҳоли турмуш даражаси фақат унинг даромадларининг ошиши, сифатли истеъмол товарлари билан етарли таъминланиши асосида ўлчаниб қолмайди. Балки, маънавият ва маърифат, маданий эҳтиёж, турли шаклларда сифатли хизмат кўрсатиш, бўш вақтдан мазмунли фойдаланиш жисмоний ва ақлий етуклик каби кўпгина сифат кўрсаткичларини ўз ичига оладики, зеро уларсиз юксак турмуш фаровонлигига эришиб бўлмайди.

Иқтисодиёти ривожланган Европа ва Осиё мамлакатлари тажрибаси аҳолининг юксак турмуш даражасига эришиши нафақат моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши орқали, шу билан бирга, ижтимоий соҳа, яъни хизмат кўрсатиш соҳаларининг ҳам кенг миқёсда ўсишга боғлиқлигини кўрсатиб турибди. Мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасининг ЯИМдаги улуши йил сайин ўсиб бормоқда. Масалан, 2000 йилда унинг ЯИМдаги ҳиссаси 30,1 фоиздан 2010 йилда 49 фоизга етди.

Хизматлар бозори субъектлари - тиббиёт, маориф, маданият, коммунал хўжалик, суғурта, банк, маиший, чакана савдо, алоқа ва бошқа муассасаларнинг ривожланиши мамлакатимизда бозор иқтисодиётига ижтимоий йўналиш берилганлигидан далолат беради. Чунки, бу соҳалар фаолияти аҳолининг кундалик турмуши билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг жамиятдаги бурчларини бажаришларида ҳамда иш ўринларида юқори меҳнат унумдорлигига эришишларида асосий омилдир.

Ижтимоий соҳага бюджетдан харажатлар йил сайин ўсиб бормоқда. Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: “Ўзбекистон”, 1995, 119-бет.

қувватлаш харажатлари (жами бюджет харажатлариги нисбатан) – 2008 йилда 52%, 2009 йилда 55% ташкил этган. 2010 йилда 59,1% ташкил қилди. Жумладан, охирги уч йилда (2008-2010 й.й.) ўртача маориф (таълимга)ча: 30-34%, спортга: 1,2% фанга: 0,4-06% оилаларга ижтимоий нафақаларга: 8-10% атрофида бюджет маблағлари сарфланди.

2010 йилда Давлат бюджетидан ижтимоий-маданий тадбир харажатлари 8113 млрд. сўмни ташкил этди ёки ялпи ички маҳсулотга нисбатан 13,4% даражасида бўлди, 2007 йилда 10%ни ташкил этган эди.

Президентимиз томонидан Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил якунларига бағишланган мажлисидаги (2011 йил 21 январь) сўзлаган маърузаларида ҳам ижтимоий соҳага катта аҳамият бериш лозимлиги таъкидлаб ўтилди:» Ижтимоий ривожланиш, биринчи навбатда, таълим базасини мустаҳкамлаш ва уларни жиҳозлаш масалалари, ҳеч шубҳасиз, жорий йилда ҳам диққатимиз марказида бўлади»¹.

2011 йилда Давлат бюджети барча харажатларнинг 60 фоизи ижтимоий мақсадлар учун йўналтирилади. Бу 2010 йилга қараганда сезиларли даражада кўпдир. Жумладан, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаси учун ана шу харажатларнинг 48 фоизи ёки 2010 йилга нисбатан 1 триллион 800 миллиард сўм кўп маблағ сарфланади.

Ижтимоий соҳанинг, яъни хизмат кўрсатиш мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги салмоғини ҳисобга олсак, миллий иқтисодиётнинг бу тармоғи иқтисодини ўрганиш ва тўғри йўлга қўйиб бозор муносабатларини босқичма босқич шакллантираётган Республикамиз учун долзарб масала эканлигини кўриш мумкин. Мазкур фанни ўқитишнинг асосий мақсади - бозор муносабатларининг ижтимоий соҳа иқтисодиётига кириб бориш жараёни бўйича магистрлар билимини маълум даражада шакллантиришдан иборат.

¹ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз таракқиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. -Т.: «Ўзбекистон», 2011.

Президентимиз И.А.Каримов ўзларининг «Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарида «Айниқса, хизмат кўрсатиш соҳасини янада жадал ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган ишларни чуқурлаштириш катта аҳамиятга эга эканини алоҳида таъкидлаш жоиз» ҳамда «Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича ҳудудий дастурларни тубдан қайта кўриб чиқиш ва қишлоқ жойларида уларни аҳоли, айниқса, ёшлар бандлигининг, қишлоқда ҳаёт даражасини оширишнинг муҳим омили сифатида жадал ривожлантиришга доир кўшимча чора-тадбирлар кўриш зарур»¹ деб таъкидладилар.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу қўлланмада хизмат кўрсатиш соҳаларининг айримлари жумладан, спорт, санъат ва маданият ва бошқа шу каби соҳалари ёритилмай қолган, муаллиф бу соҳаларни ўқув қўлланманинг кейинги нашрида ёритишни лозим топди.

---

¹ Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». -Т.: «Ўзбекистон», 2009. 48-бет.

I-БОБ. ИЖТИМОЙ СОҶА ВА УНИНГ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТДАГИ РОЛИ

1.1. Ижтимоий соҳа тушунчаси ва унинг ривожланиши

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий соҳа ходимларининг моддий неъматлар ишлаб чиқарувчи тармоқлар фаолиятига қўшаётган ҳиссалари юқори даражага кўтарилмоқда. Шунинг учун ҳам ижтимоий соҳани ривожлантиришга жамиятнинг ҳаддан зиёд моддий, меҳнат ва молиявий ресурслари сарфланмоқда.

Хизмат кўрсатиш соҳалари халқ таълими, соғлиқни сақлаш, санъат ва маданият, илм-фан, жисмоний тарбия ва спорт, илмий изланишлар, давлат бошқаруви, муҳофаза, маиший хизмат каби соҳаларни қамраб олади. Буларсиз жамият тараққиётини тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки бу соҳа ходимлари меҳнатнинг умумий йўналиши инсон ва жамиятнинг ижтимоий, маънавий ривожланиши учун қаратилган.

Ижтимоий соҳа фаолиятининг тарихига мурожаат қилсак, дастлабки даврларда унинг инсоният тараққиётида эгаллаган улуши ниҳоятда озлигининг гувоҳи бўламиз. Ҳозирда иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши, аҳоли ижтимоий ва маданий эҳтиёжининг ривожланиши ижтимоий меҳнат тақсимотида ижтимоий соҳанинг йирик тармоққа айланишга сабаб бўлди. Маълумотларга қараганда, бу мамлакатларда ишга яроқли умумий аҳоли ўртача 70% дан кўпроғи шу соҳаларда фаолият кўрсатмоқда.

Ижтимоий соҳанинг пайдо бўлиши ва келажакда ривожланиши унинг ижтимоий меҳнат тақсимотидаги ўрнининг мустаҳкамланиб боришида ва мамлакатнинг иқтисодий ўсишида сезиларли таъсир кўрсатади. Бу соҳаларнинг махсусланиши, йириклашиши, янги тармоқларнинг ташкил топиши иқтисодиётни бойитган ҳолда ишлаб чиқариш даражасининг ўсишини таъминлайди.

Хизмат кўрсатиш соҳаларининг йўналиши ва ривожланиш тавсифи, унинг таркиби ва алоҳида тармоқларнинг ривожланиш даражаси жамиятнинг иқтисодий курилиши ва ижтимоий ишлаб чиқариш шакли билан аниқланади.

Республикамизда мустақилликка эришилган биринчи кундан бошлаб асосий эътибор ижтимоий соҳани ривожлантиришга, шу соҳада ишлаётган ходимларни бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий муҳофаза қилишга қаратилди. Айниқса, ижтимоий-маданий, илм-фан, жисмоний тарбия ва спорт соҳалари юқори даражада ривожланмоқда.

Бозор иқтисодиётига ўтилаётган ҳозирги даврда республикамиз халқи олдида турган ижтимоий-иқтисодий масалаларни ечишда ижтимоий соҳанинг ўрни янада ошиб бормоқда. Инсон омилининг ошишида, меҳнат унумдорлигининг ошишида хизмат кўрсатиш соҳаларининг ўрни бекиёсдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида хизмат кўрсатиш соҳалари инсоннинг меҳнат қобилиятини ривожлантириш ва ишлаб чиқаришни ўстиришга таъсир қилиш билан чегараланиб қолмайди, унинг асосий мақсади ривожланган бозор иқтисодиётига ўз хиссасини қўшадиган, ҳар томонлама етук шахсни шакллантиришдан иборатдир.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов бозор иқтисодиётига ўтишда халқ фаровонлигини ошириш ва уни янги сифат даражасига кўтаришни асосий вазифа қилиб қўйди. Бу вазифани амалга ошириш ўз-ўзидан замонавий, юксак ривожланган хизмат кўрсатиш соҳаларини ташқил қилишни тақозо этади. Келгуси 5-10 йил давомида ижтимоий сиёсатнинг самарасини ошириб бориш орқали бу соҳаларда юқори натижаларга эришиш кутилмоқда.

Ҳозирги шароитда ижтимоий соҳа ижтимоий меҳнат тақсимооти тизими ривожланишида асосий ўринни эгаллайди. Моддий ишлаб чиқарувчилар билан бўладиган иқтисодий алоқаларда ижтимоий соҳанинг ўз ўрни бор. Улар меҳнат фаолиятлари билан ишлаб чиқарувчиларнинг ўз маҳсулотларини

реализация қилишилариди қатнашадилар.

Хизмат кўрсатиш соҳалари моддий ишлаб чиқариш билан боғлангандир. Моддий ишлаб чиқарувчилар хизмат кўрсатиш соҳалари меҳнати эвазига ўз меҳнатлари маҳсулотини алмаштириш орқали соҳа ходимларини яшаш воситалари ва меҳнат фаолиятларини материаллар билан таъминлайдилар.

Ижтимоий соҳа хизмати моддий неъматлар ишлаб чиқарувчиларнинг шахсий эҳтиёжи ҳисобланади. Такрор ишлаб чиқариш нуктаи назаридан соҳага шахсий истеъмолнинг қўшилиши абсолют йўқ бўлиб кетишидан дарак бермайди. Акс ҳолда ноишлаб чиқариш соҳалари билан иқтисодий алоқалар тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас эди. Хизмат кўрсатиш соҳалари шахсий истеъмолга қўшиладиган такрор ишлаб чиқариш жараёнининг вужудга келишида объектив шароит яратиб беради. Чунки, биринчидан, бу соҳаларнинг баъзи тармоқлари хизмати ишчи кучи ишлаб чиқариш муомаласига киради ва ишлаб чиқариш жараёнида ишчилар томонидан такрор ишлаб чиқарилади. Иккинчидан, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш бўйича олинган шахсий истеъмол соҳаси ўзида умумий жараённи кўрсатади.

1.2. Ижтимоий соҳа иқтисодининг ўзига хослиги

Ижтимоий соҳа хизмати, биринчидан, ўзига хос иқтисодий қонуниятга эга: уларнинг қиймати бўлмайди, чунки қиймат яратиш учун моддий неъматлар барпо этилмайди, аксинча хизмат кўрсатилади.

Иккинчидан, хизмат кўрсатиш соҳалари меҳнати моддий ишлаб чиқариш соҳалари меҳнатидан алоҳида томонлари билан фарқ қилади. Бу соҳалар ходимлари алоҳида одамлар билан мулоқотда бўладилар, ҳар хил тоифадаги ва ҳар хил диддаги одамларнинг сўровларига жавоб берадилар. Бу эса ходимлардан юксак сифатли касб маҳоратини талаб қилади.

Учинчидан, ижтимоий соҳани жойлаштиришда табиат омили моддий ишлаб чиқариш соҳаларини жойлаштиришдаги

каби аҳамиятга эга эмас.

Хизмат кўрсатиш соҳаларининг асосий ишлаб чиқариш фондлари моддий ишлаб чиқариш меҳнат воситаларига ташқи кўринишдан ўхшаши мумкин. Иқтисодий моҳияти эса бири-бирига ўхшамайдиган, чунки моддий ишлаб чиқаришда меҳнат воситалари ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга аста-секин ўтказиб бориб амортизация ажратмаси сифатида ўз қийматини тикласа, ижтимоий соҳада истеъмол натижасида меҳнат воситалари ўз қийматини йўқотади ва моддий ишлаб чиқариш соҳалари томонидан яратилган миллий даромад ҳисобига улар қайта тикланади.

Тўртинчидан, хизмат кўрсатиш соҳалари меҳнатининг фақат оғирлик микдори механизациялаштирилади ва автоматлаштирилади. Шунинг учун ҳам ижтимоий соҳа моддий ишлаб чиқариш соҳаларидан меҳнат сифимини кўплиги билан фарқ қилади. Ижтимоий соҳада меҳнат ҳажмини кенгайтириш ва хизмат кўрсатиш сифатини ошириш асосан меҳнат ресурсларини сонини кўпайтириш меҳнат ҳамда бошқаришни ташкил қилишнинг тараққийлашган усуллари қўллаш орқали амалга оширилади.

Бешинчидан, хизмат истеъмол предмети ҳисобланади. Мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳаларининг хизмати асосан бепул кўрсатилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида республикамизда ижтимоий соҳада маълум хизмат турлари пуллик кўринишда амалга оширилмоқда, лекин бундай хизмат кўрсатишда ҳам маълум доирадаги ижтимоий муҳофазага муҳтож тоифадаги одамларга маълум энгиликлар берилмоқда.

Бепул хизмат бу ижтимоий соҳанинг ижтимоий маданий (таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва ҳ.к.) соҳалари хизматидир. Бу хизмат турларининг ривожланиши умумий истеъмол жамғармалари ҳисобидан олиб борилади.

Пуллик хизмат турларига уй-жой, коммунал хўжалиги корхоналари, маиший хизмат, алоқа, транспорт, саёҳат ва туризм, спорт, дам олиш соҳалари, ҳуқуқ ташкилотлари ва қисман табиёт ва таълим тизимларидаги хизматлар қиради.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида соғлиқни сақлаш, таълим, маданият соҳаларида ҳам ўз ходимларини ижтимоий муҳофаза қилиш мақсадида бир қатор хизмат турлари пуллик хизмат кўринишида олиб борилмоқда. Аҳолига пуллик хизмат кўрсатишни кенгайтириш товар массаси билан пул ресурсларини мувофиқлаштиришда асосий роль ўйнайди, чунки у аҳоли даромадларини мақсадли йўналтириш тармоқларини кенгайтиради.

Ижтимоий соҳада пуллик хизматларни жорий қилиш ва уларни тижорат борасидаги фаолиятларини ривожлантириш бюджет тақчил-лигининг олдини олиш имкониятини беради.

Олтинчидан, ижтимоий соҳа хизматида кенг халқ оммаси мурожаат қилишини, хизмат турларининг ҳилма-ҳиллигини кўрамиз. Шунинг учун ҳам баъзи ҳудудларда бу соҳаларнинг хизмат "кўчма" равишда, яъни ўзлари қатнаб хизмат кўрсатишга мослаштирилган. Ижтимоий соҳанинг хизмати бевосита инсон омили билан боғлиқ. Шу сабабли бу хизмат соҳаларига тегишли муассасаларнинг ҳудудлараро жойлашиши кўп жиҳатдан демографик омилларга ва ишлаб чиқариш имкониятларига боғлиқ.

Еттинчидан, ижтимоий соҳанинг фаолият юритиши икки хил усулда молиялаштиради.

А) бюджет асосида;

Б) хўжалик ҳисобидан.

Саккизинчидан, хизмат кўрсатиш соҳалари ходимларига иш ҳақини тўлашни ташкил қилиш ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ходимларнинг иш ҳақи манбалари бу соҳадан ташқари шаклланади: моддий ишлаб чиқариш ходимлари яратган миллий даромад ҳисобига ижтимоий соҳа ходимларининг иш ҳақлари миллий даромаднинг турли қисмларида ташкил топади, демакдир.

Хизмат кўрсаташ соҳалари ходимлари меҳнатига сон жиҳатидан баҳо бериш қийиндир, шунинг учун ҳам бу соҳа ходимларига иш ҳақи белгилашда меҳнат фаолияти самарасига,

вазифа турига, корхона табақасига, маълумот даражасига ва меҳнат стажининг давомийлигига эътибор берилади. Шунингдек бу соҳалар ходимларига иш ҳақи тўлашда ягона ҳақ тўлаш жадвалидан фойдаланилади.

1.3. Фаннинг предмети ва вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида хизмат кўрсатиш соҳаларида иқтисодий қонунлар ҳаракатини, шунингдек, улар таъсирида фақат ижтимоий соҳага алоқадор бўлган ўзига хос иқтисодий ўзгаришларни ўрганиш ижтимоий соҳа иқтисодиёти фанининг предмети ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш соҳалари иқтисоди бозор иқтисодиёти даврида шу соҳалар шаҳобчаларини бошқариш назариясининг асосини яратади, хўжалик юритиш амалиётини жамлайди, ресурслардан самарали фойдаланиш йўлларини аниқлайди, шунингдек соҳанинг барча бўгинларида иш сифатини ошириш усулларини белгилайди.

Ижтимоий соҳа иқтисодиётининг фан сифатида пайдо бўлиши ва ривожланишининг асоси иқтисодий назария ва "экономикс" ҳисобланади. Лекин хизмат кўрсатиш соҳаларида йиғилиб қолган ўзига хос иқтисодий алоқаларни ўрганишда шу соҳа иқтисоди ва иқтисодий назария ўртасида баъзи бир фарқлар мавжуддир.

Иқтисодий назария ишлаб чиқариш алоқарида ижтимоий соҳанинг ўсишига хос томонларини ишлаб чиқариш кучлари ривожининг бир қисми сифатида кўриб чиқади.

Хизмат кўрсатиш соҳалари иқтисоди шу соҳа иқтисодий алоқалари шаклланишининг алоҳида томонларини ўрганишга ва амалиётда улардан фойдаланишнинг ўзига хослигини таҳлил қилишга асосий эътиборни қаратади.

Ижтимоий соҳа иқтисодиёти шу соҳанинг бошқа тармоқлари - маориф, соғлиқни сақлаш, маданият иқтисоди ва бошқаларга нисбатан умумий иқтисод сифатида вужудга келади. Шунинг учун ҳам тармоқлар ривожланишининг иқтисодий

қонуниятларини эътибор билан ўрганиш, хўжалик юритиш усулларининг рационал йўлларини ишлаб чиқиш, бозор иқтисодиёти шароитида соҳанинг ҳар бир тармоғи бўйича алоҳида иқтисодий йўналишларни белгилаш ижтимоий соҳа иқтисодиётининг предмети ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий соҳа иқтисодиётини ўрганиш, уни таҳлил қилиш ва ривожлантириш мамлакатимиз иқтисодиёти учун зарур ҳисобланади.

1.4. Ижтимоий соҳа таркиби

Ижтимоий ишлаб чиқариш, тақсимлаш, сотиш ва истеъмол қилиш бўғинларини умумлаштирувчи ягона халқ хўжалиги комплекси иккита йирик тармоқдан: моддий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларидан иборат. Шунинг учун ҳам халқ хўжалиги икки соҳа кўриниши билан чегараланади. Моддий ишлаб чиқаришга тарихан ва мантиқан қарайдиган бўлсак, моддий неъматлар яратиш инсоният тараққиётида асосий омил ҳисобланади. Алоҳида ноишлаб чиқариш турлари фаолиятининг ажралиб чиқиши эса ишлаб чиқариш кучлари даражасининг ривожланиши ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг бошланғич шаклидир.

Моддий ишлаб чиқаришнинг бош белгиси - ишлаб чиқариш соҳасидаги ишчилар меҳнатини, табиат ресурсларини инсон эҳтиёжига мослаштириш ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш соҳалари ходимлари меҳнатининг ажралиб турадиган белгиси - бу, шу соҳа хизматини фақат инсон учун, унинг камол топишига, маънавий эҳтиёжларининг қондирилишига ва қолган барча фаолиятининг амалга оширилишига йўналтирилганлигидир.

Хизмат кўрсатиш соҳалари халқ хўжалигида бажарадиган вазифасига қараб уч турга бўлинади.

Биринчи гуруҳга ишлаб чиқаришдан бевосита ташқарида моддий ва номоддий фаровонликни қайта ишлаб чиқаришни амалга оширувчи тармоқлар киради.

Бу гуруҳга ноишлаб чиқариш соҳаси моддий-техника таъминотининг бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган куйидаги соҳаларини: уй-жой хўжалиги, фан ва фан соҳасининг бир қатор ташкилотларини такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ соҳаларини, яъни конструкторлик ва лойиҳа ташкилотлари, синов базалари, кредит ва давлат суғуртаси, ноишлаб чиқариш соҳаларига хизмат кўрсатувчи транспорт ва алоқа, шунингдек, сув хўжалиги ва табиий бойликлар, геология ва кидирувни киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳга тааллуқли тармоқнинг фаолияти бевосита инсон қобилиятини оширишга, саломатлигини сақлашга, маънавий ва маданий эҳтиёжини шакллантиришга ва қондиришга, шунишдек ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришга қаратилган. Шунинг учун бу гуруҳ "номоддий ишлаб чиқариш"ни ташкил этади ва унинг ходимлари аҳолига ижтимоий-маданий, маиший хизматлар кўрсатадилар. Бу тармоқнинг аҳолига маиший хизмат кўрсатиш турларини йўловчи ташиш транспорти, алоқа хизмати, таълим тизими, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминот, туризм, санъат ва маданият каби соҳалар ташкил қилади.

Хизмат кўрсатиш соҳаларининг **учинчи тармоқ гуруҳига** бевосита жамиятнинг умумдавлат тизими билан боғлиқ соҳалар қиради ва улар аҳолининг бошқаришга бўлган ижтимоий эҳтиёжини, давлат ҳавфсизлигини, ижтимоий мулкни мустаҳкамлаш ва уни қўриқлашга бўлган талабни қондиради.

Ижтимоий соҳа аҳолининг шахсий эҳтиёжларини қондириш ва ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш орқали унга соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, туризм, санъат ва маданият, таълим хизматларини кўрсатади. Такрор ишлаб чиқаришни меъёрида ўтказиш учун шароит яратади, илмий хизматни, бошқаришни олиб боради, ижтимоий мулкни мустаҳкамлайди ва қўриқлайди.

1.5. Миллий иқтисодиётда ижтимоий соҳанинг тутган роли

Мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўтиб борар экан, ҳукуматимиз асосий эътиборни ижтимоий соҳани ривожлантиришга қаратмоқда, чунки бу соҳани тараққий эттирмай туриб, ривожланган бозор иқтисодиётига ўтиб бўлмайди. Бунга далилий мисоллар тариқасида Республикамизда "Соғлом авлод учун" орденининг жорий қилиниши ҳамда хизмат кўрсатиш соҳалари ходимлари иш ҳақларини доимий равишда ошириб келаётганини "Истеъдод", "Камолот" каби бир нечта жамғармалар ташкил қилиниб, ёшларимизнинг билим даражаларини ошириш учун имкониятлар яратилаётганини, жисмоний тарбия ва спортга эътибор кучайтири-лаётганини кўрсатишимиз мумкин.

“Мамлакатимизда ҳаётнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохотларнинг тақдирида, одамлар дунёқарашининг ўзгаришида, буюк давлат барпо этишдек олижаноб орзуимизнинг рўёбга чиқишда замон талабларига жавоб берадиган кадрлар тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади” - деди Президентимиз И.А.Каримов 1997 йил 5 июнда ўтказилган “Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни тузиш” комиссиясининг йиғилишида.

Мустақиллик йилларида тармоқнинг таълим тизимида алоҳида эътибор қаратилмоқда. Республикамизда ёшларга таълим-тарбия олишлари учун ижтимоий кафолатлар ва кенг имкониятлар яратиб берилмоқда.

Кичик ва хусусий бизнесни ривожлантириш ҳамда қишлоқ ёшларини тадбиркорлик фаолиятига жалб этишда кўмаклашиш учун қишлоқ мавжуд ўқув юртлари фаолияти тубдан ўзгартирилди. Ҳар бир туманда тадбиркорлик бўйича ўқув марказлари, касблар бўйича лицейлар, бизнес-мактаблар, кичик ва хусусий бизнес ва фермер хўжаликлари ҳамда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари учун кадрлар тайёрлаш бўйича касб-ҳунар коллежлари ташкил этилмоқда.

Халқаро ҳамкорлик кенгайиб бораётганлиги натижасида

ўқувчиларнииг хорижий мамлакатлардаги нуфузли олий ўқув юртларида таълим олишлари учун имкониятлар яратилди. Чунончи, ҳар йили республика умумтаълим мактабларининг тест синовидан ўтган кўплаб ўқувчилари чет элларга ўқишга юборилмоқда. Шу билан бирга, чет эл олий ўқув юртларида ҳам ёшларимиз таълим олмоқда.

Республикамизда кенг миқёсда ривожланган соғлиқни сақлаш тизими мавжуд бўлиб, аҳолига тиббий хизмат кўрсатишнинг барча шаклларида фаолият олиб борилади. Тиббий хизмат кўрсатишнинг янги-янги шакллари - кундузги стационарлар, уйда хизмат кўрсатиладиган стационарлар, амбулатория-жарроҳлик марказлари жорий этилган.

Хўжалик ҳисоби тамойиллари асосида ишлайдиган муассасалар, тиббиёт кооперативлари, индивидуал хусусий шифокорлик амалиёти, дори-дармонлар ишлаб чиқариш бўйича кўшма корхоналар тармоги ривожланиб бормоқда. Дорихоналарни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш йўли билан мазкур тармоқнинг моддий-техника таъминотига боғлиқ бўлган тадбирлар тўла амалга оширилди.

Қисқача хулосалар

Ижтимоий соҳа – маъориф, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, маданият ва санъат, турар-жой, коммунал хўжалиги, савдо-сотиқ, умумий овқатланиш, бошқарув, жисмоний-тарбия, спорт ва бошқалар кирди. Аҳоли турмуш фаровонлиги даражаси мамлакатнинг фақат иқтисодий тараққиёт даражаси билангина эмас, балки ижтимоий соҳалар тараққиёти даражаси билан ҳам ифодаланади. Ижтимоий соҳада давлат томонидан олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг натижаси ўз аксини топади ва амалга оширилади. Иқтисодий сиёсат эса барча аҳоли манфаатини кўзлайди. Айнан ижтимоий соҳада давлатнинг инсонпарварлик даражаси ҳар томонлама яққол намоён бўлади. Ижтимоий соҳа тараққиётининг қай даражадалиги маълум жиҳатдан мамлакатдаги сиёсий ва психологик муҳитни,

аҳолининг умумий кайфиятини белгилайди.

Таянч тушунчалар

Ижтимоий соҳа тушунчаси, ижтимоий соҳа тармоқлари, ижтимоий соҳа таркиби, хизмат кўрсатиш соҳалари, бепул хизмат, пуллик хизмат, моддий ва номоддий соҳа, ижтимоий ёрдам.

Назорат учун саволлар

1. Ижтимоий соҳа тушунчасига изоҳ беринг.
2. Мустақиллик йилларида давлатимизнинг ижтимоий соҳада олиб бораётган сиёсатини баён қилиб беринг.
3. Хизмат кўрсатиш соҳалари билан моддий ишлаб чиқариш соҳаларини бир-бири билан алоқадорлигини тушунтириб беринг.
4. Ижтимоий соҳа хизмати қандай ўзига хос хусусиятларга ва қонуниятларга эга?
5. Хизмат кўрсатиш соҳалари ходимлари меҳнатига қандай баҳо берилади?
6. Ижтимоий соҳа иқтисодиёти билан «Иқтисодиёт назарияси» фанининг боғлиқлигини баён қилиб беринг.
7. Хизмат кўрсатиш соҳалари халқ хўжалигида бажарадиган вазифаларига қараб қандай гуруҳларга бўлинади?
8. Ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш билан ижтимоий соҳа хизмати ўртасида қандай боғлиқлик бор?
9. Кейинги йилларда пуллик хизмат асосида ишлайдиган қандай муассаса-лар тармоқлари ривожланиб бормоқда?
10. 2010 йилда хизматлар соҳасининг ЯИМдаги улуши қанча фоизни ташкил этди?

II-БОБ. ТАЪЛИМ СОҲАСИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА ИСЛОҲ ҚИЛИНИШИ

2.1. Узлуксиз иқтисодий таълим тизимини шакллантириш

Туб ислохотларни амалга ошириш, бозор иқтисодиётини шаклантиришнинг энг аввало ходимларнинг иқтисодий билимларини, одамларнинг иқтисодий тафакқурини шакллантирмасдан чуқур ўзгаришлар қилиб бўлмайди.

Бозор муносабатларини ўргатадиган иқтисодий таълим тизимлари-нинг халқаро андозалари ва моделлари мавжуд. Улар 1996 йил "Жаҳондаги олий таълим тизими маълумотномасида" ўз ифодасини топган.

Умуман олганда, тараққий этган давлатларда иқтисодий таълимнинг асосий икки модели бор:

1) Иқтисодий таълимнинг инглизча-америкача тизими. У иқтисодий таълимни эгаллашнинг кўп даражалилигига ва хилма-хиллигига асосланган. Бу тизимда ҳам академик, ҳам касб таълими тақлиф этилган таълим муаассасаларининг кенг тармоғи мавжуд.

2) Иқтисодий таълимнинг германча - русча тизими. Бу тизим бир даражада эгаллашга асосланади. Унда ўқув режаларида бакалавр учун мутахассислар тайёрлаш дастурларига жиддийроқ эътибор қаратадилар.

3 ✓ Ўзбекистон Республикаси чуқур, кенг кўламли ислохотларни амалга оширар экан, узлуксиз иқтисодий таълим тизимини шакллантиришга биринчи даражали аҳамият бермоқда.

1992 йилдаёқ парламентимиз томонидан қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги Қонунда Ўзбекистонда таълим мустақил давлат халқларининг миллат тикланиши, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий тараққиётининг асоси бўлиб, жамият ва оила олдида ўз фуқаролик ва ахлоқий маъсулиятини ҳис этадиган, ўз вазифаларини чуқур билимлар ва юқори малака билан бажара олишга қодир, ҳар тарафлама камол топган эркин шахсни шакллантириш мақсадини кўзлайди, деб алоҳида таъкидлайди. ✓

Бутун иқтисодий сиёсат ва иқтисодий ислохотларнинг таркибий қисми бўлган узлуксиз иқтисодий таълим тизимининг асосий тамойиллари ана шу мақсадга таянади. Узлуксиз иқтисодий таълим тизимини такомиллаштиришда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги иқтисодий ислохотлар, тадбиркорлик ва хорижий сармоялар бўйича идоралараро кенгашнинг 1996 йил март ойида бўлиб ўтган мажлиси муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу мажлисда Президентимиз И.А.Каримов томонидан узлуксиз иқтисодий таълимни такомиллаштириш ва ривожлантиришнинг асосий стратегик йўналишлари белгилаб берилди.

✓ Иқтисодий таълимни ривожлантиришни такомиллаштириш ғоят муҳимлиги мувофиқлаштирувчи кенгаш ишида БМТнинг, Европа иттифоқининг, Жаҳон банкининг, халқаро валюта фондининг Ўзбекистондаги ваколатхоналари К.Аденауер номидаги фондини Тошкентдаги ваколатхонаси каби ғоят нуфузли халқаро ташкилотларнинг иштирок этаётганлиги кўрсатиб турибди. ✓

2.2. Ўзбекистон Республикасида узлуксиз иқтисодий таълим концепцияси

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасининг олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги раҳбарлигида ТДИУ университети олимлари ва мутахассислари томонидан республика Халқ таълими вазирлиги мутахассислари иштирокида “Ўзбекистон Республикасида иқтисодий таълим концепцияси” ишлаб чиқилган. Бу концепцияда узлуксиз иқтисодий таълимни янада ривожлантириш ва такомиллаштириш стратегик йўналишлари белгилаб қўйилган бўлиб, улар иқтисодиёт кадрларини тайёрлаш ва умумиқтисодий таълимнинг жаҳон андозаларига мос келишидир. Узлуксиз иқтисодий таълим концепциясини амалга оширишдан кўзланган асосий мақсад халқаро ҳамжамият томонидан қабул қилинган таълим андозаларига мос юқори малакали кадрларни тайёрлашдир.

Концепция Халқаро стандарт таълим классификация (ЮСЭЙД) ва халқаро стандарт касб классификация (ЮСКО) қондалари асосида ишлаб чиқилган. Концепция яратилишидан аввал улкан тадқиқот ишлари олиб борилди. Бунда иқтисодий таълим жаҳон тизими, айниқса, АҚШ, Англия, Франция, Германия, Япония ва Россия тизими тажрибаси ўрганилди ва умумлаштирилди. Умуман олганда, тақлиф этилган концепция асосан иқтисодиёт ходимлари тайёрлашнинг инглизча-америкача тизимига таянади. Аммо унда Ўзбекистон иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятлари, ўтиш даври, иқтисодиёт таълим босқичлари ва даражаларига бевосита таъсир кўрсатадиган хўжалик юритиш тизими ҳисобга олинган.

Шу муносабат билан кўп даражали иқтисодий таълимнинг тақлиф этилган тизимида “Дипломли мутахассис” ва “Аспирантура” каби босқичлар сақланиб қолинди. Инглизча-америкача тизимда эса бу босқичлар йўқ. Узлуксиз таълимнинг барча даражаларини қамраб оладиган концепция таркиби унинг ўзига хос жиҳатидир. Шу муносабат билан концепцияда тақлиф этилган узлуксиз иқтисодий таълимнинг асосий босқичлари ва даврларини кўрсатиб ўтиш ўринлидир:

1) гимназия, 1-9 синфларни қамраб оладиган [тўлиқсиз] умумий ўрта таълим бўлиб, унда иқтисодиётни ўрганиш бошланади.

2) лицей, 10-11 синфларни қамраб оладиган тўлиқ ўрта таълим бўлиб, унда бозор иқтисодиёти, бизнес ва тадбиркорлик тизими асосларини ўрганишга киришилади.

3) коллеж, танланган ихтисосликка қараб 2-3 йил муддатлик ўрта махсус таълим. Коллежда иқтисодий тизим, бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти, молия, бизнес бошқаруви ва ҳ.к. кенг ўрганиш бошланади.

4) бакалаврият, муддати камида 4 йил бўлган база олий таълими танланган ихтисослик бўйича иқтисодчиларни умумий назарий, услубий ва амалий тайёрлаш таъминланади. Бакалавр ихтисослиги ёки касб йўналиши бўйича умумиқтисодий ва бошқа

вазифаларни бажаришини таъмин-лайдиган база билимга эга бўлган мутахассисдир.

5) магистратура 2-3 йил давомида ихтисослик ёки касбнинг аниқ бир соҳаси бўйича узлуксиз иқтисодий билим бериладиган олий касб таълимидир. Магистр танланган ихтисослик бўйича назарий, услубий ва амалий билимга эга бўлган мутахассис ҳисобланади.

6) аспирантура, узлуксиз иқтисодий таълим тизимидаги илмий тадқиқот босқичидир, муддати 3 йил бўлиб, у диссертация ҳимояси билан ниҳоясига етади. Диссертацияда аниқ иқтисодий тизимда таклиф этилган иқтисодий янгилик моделининг самарадорлиги асослаб берилади.

7) докторантура, узлуксиз иқтисодий таълим ва илмий тадқиқотнинг олий босқичидир. Бу босқич 3 йилни қамраб олади. Фан ва иқтисодий тизим соҳаларига назарий ва услубий йўналиш қўшишга қодир бўлган юқори малакали шахсни шакллантиришга йўналтирилган.

2.3. Узлуксиз иқтисодий таълимни маблағ билан таъминлаш йўллари

Ўзбекистон Республикаси узлуксиз иқтисодий таълимни маблағ билан таъминлашнинг турли йўллари таклиф этилган. Унда бу тадбирни давлат томонидан ажратиладиган маблағ билан таъминлаш зарурати ҳамда аста секин буюрмачилар талабига мувофиқ равишда мақсадли контракт тизимига ўтиш аниқ асослаб берилган. Шу муносабат билан таълим босқичларига кўра маблағ билан таъминлашнинг қуйидагича йўллари таклиф этилади:

1) гимназия – давлат томонидан ажратиладиган маблағлар ва давлатга тааллуқли тузилмаларнинг гимназия таълимни ривожлантиришда иштироки.

2) лицей – давлат томонидан ажратиладиган маблағ ва давлатга тааллуқли бўлган тузилмаларнинг умумий ўрта таълимни ривожлантиришда иштироки.

3) колледж - давлат томонидан ажратиладиган маблағлар ва жисмоний ҳамда юридик шахслар буюртмаларига мувофиқ равишда мақсадли контракт асосида тайёрланади.

4) бакалаврият – давлат томонидан ажратиладиган маблағлар ва жисмоний ҳамда юридик шахслар буюртмаларига мувофиқ равишда мақсадли контракт асосида тайёрлаш. контракт асосида тайёрлаш.

5) магистратура (дипломли мутахассислик даражаси ҳам қўшилган ҳолда) - жисмоний ва юридик шахслар буюртмаларига мувофиқ равишда мақсадли контракт асосида тайёрлаш.

6) аспирантура – давлат томонидан ажратиладиган маблағлар ва жисмоний ҳамда юридик шахслар буюртмаларига мувофиқ равишда мақсадли контракт асосида тайёрлаш.

7) докторантура - давлат томонидан ажратиладиган маблағлар ва жисмоний ҳамда юридик шахслар буюртмаларига мувофиқ равишда мақсадли контракт асосида тайёрлаш.

Республика Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги узлуксиз иқтисодий таълим тизимини ислоҳ қилишда халқаро ташкилотлар ва жамғармалар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда.

Энг аввало, бу масалага Президентимиз И.А.Каримов томонидан алоҳида эътибор берилаётганлигини таъкидлаш зарур. Давлатимиз раҳбарининг гоёси асосида мамлакатимизда талабалар ва ёш ўқитувчиларни хорижда ўқитишни маблағ билан таъминлаш бўйича Президент жамғармаси ташкил этилди. 1991 йилда Президент И.А.Каримов томонидан 10 нафар талабаларимиз АҚШнинг етакчи университетларида ўқишини давом эттиришлари учун юз минг АҚШ доллари ажратилган эди. Бу талабаларнинг ҳаммаси АҚШ университетларининг дипломлари ва бакалавр даражаларини олдилар. Уларнинг айримлари АҚШ компаниялари томонидан ажратилган маблағлар ҳисобига магистратурада ўқишни давом эттирдилар. Бугунги кунда бизнинг талабаларимиз АҚШ ва Англиянинг 18 бакалавр ва 7 магистр дипломларига эга бўлдилар. Бу мутахассисларимиз ушбу давлатлар томонидан ажратилган грантлар учун эълон

килинган танловларда ғолиб чиқиб ўз ўқишларини маблаг билан таъминлашга эришдилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 1997 йил 7 январда иқтидорли ёшларнинг хорижда таълим олишларини қўллаб-қувватлаш “Умид” жамғармасини тузиш ва Президент грантларини (ўқиш харажатлари учун бериладиган мукофотлар) жорий этиш тўғрисидаги Фармони қобилиятли ёшларимизни хорижнинг энг нуфузли ўқув юртларида чуқур билим олишларини таъминлашга қаратилган ғамхўрликнинг ёрқин ифодаси бўлди. Давлат инвестиция дастурига асосан таълимга бўлган харажатлар ўсиб бормоқда. 1999 йилда давлат инвестиция дастурининг 11,5 фоизи таълим улушига тўғри келган. Бу харажатлар давлат бюджети инвестициялари ва давлат кафолати остидаги кредитлардан (44,7 млн. сўм) ташкил топган. 2000 йилда бу кўрсатки давлат бюджетининг 30,7 фоизи халқ таълими соҳасига йўналтирилди. 2008-2010 йилларда олий ўқув юртлари, ўрта махсус, касб-хунар таълим муассасалари ходимларининг иш ҳақи қўшимча равишда ўрта ҳисобда 1,5 баровар кўпайди.

Илм-фан равнақи ҳар бир давлатда интеллектуал салоҳиятни оширишга берилаётган эътиборга боғлиқлиги яхши маълум. Тараққий этган давлатларнинг тажрибаси инсон салоҳиятини ривожлантиришга сармоялар киритиш энг самарадор эканлигини кўрсатиб турибди. Иқтисодчиларнинг ҳисоблаб чиқишларича, хусусан таълимга сарфланаётган ҳар бир доллар нисбатан қисқа муддатда 3-6 долларгача фойда келтирмоқда. Ўзбекистон жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари қаторидан ўрин олиш мақсадига эришишнинг энг асосий ва самарали восита сифатида таълим соҳасидаги ислохотларга ривожланган давлатлардагига қараганда ҳам 3 баробар кўп – ялпи ички маҳсулот ҳажмининг 12,0 фоизини сарфланаётганлиги жаҳон ҳамжамиятини хайратлантирмоқда. Масалан, Италиядаги Болонья университети проректори, профессор Ф. Фанфанелининг таъкидлашича, Ғарда бизда шакллантирилган академик лицей ва касб-хунар коллежлари тизими каби «ўқув юртлари ҳали йўқ ва

Ўзбекистоннинг бу тажрибаси турли мамлакатлардаги замонавий таълим тизимига жиддий ўзгартиришлар киритишга туртки бўлади»¹.

«Мамлакатимизни ҳар тарафлама камол топган ёшларни тарбиялаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланган, «Таълим тўғрисида»ги Қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури, «Соғлом авлод йили», «Ёшлар йили» ва бошқа мақсадли давлат дастурларининг қабул қилиниши ҳамда изчил амалга оширилиши худди шундан далолат беради. Давлатимиз раҳбари ташаббуси билан Ўзбекистонда 2010 йил – «Баркамол авлод йили» деб эълон қилиниши бу йўналишда олиб борилаётган кенг кўламли ишларнинг мантиқий давоми ҳисобланади. Юртимизнинг эртанги куни, тараққиёти учун маъсулиятни ўз зиммасига олишга қодир ёшларимиз учун барча шарт-шароитлар яратилган. Мамлакатимиз умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари, институт ва университетларда ўқув жараёнига замонавий ахборот технологияларини жорий этиш, истеъдодли талаба ёшларни барвақт аниқлаш, уларни илмий фаолиятига жалб қилиш доимий диққат марказидадир.

2.4. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури 1

Узлуксиз иқтисодий таълимнинг яхлит тизимини яратишни ҳаётнинг ўзи мустақил давлатимизда “Ўзбекча модел” асосида олиб борилаётган ислохотлар талаб этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 28-29 августида бўлиб ўтган сессиясида Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги қонуни ва кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг асосий мақсади мактабгача тарбия шаҳобчаларидан бошлаб олий малакали мутахассислар ва магистратурани битирувчиларига бўлган ягона таълим тизимини

¹ Абдурахмонов Қ.Х. Иқтисодий ривожлантиришда интеллектуал салоҳиятдан самарали фойдаланиш. Жаҳон молиявий- иқтисодий инқирози шароитида меҳнат муносабатларини такомиллаштириш масалалари. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Тошкент-2010. 17-бет.

Ўзбекистоннинг ўзига хос бозор иқтисодиётини шакллантириш жараёнига мувофиқлаштиришдан иборат.

Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурида қуйидагилар назарда тутилган:

- Бутун таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш, ишлаб турган ўқув юртларини янги йўналишга солиш ҳамда янги шароитлар ва замонавий технологияларда ишлай оладиган мутахассислар тайёрлаш учун янги ўқув юртлари, энг аввало техник коллежлар, бизнес мактаблари ва махсус ўқув юртлари ташкил этиш йўли билан тузилма янгиланишларини амалга ошириш;

- Ўқув тарбия жараёни сифатини жаҳон стандартлари даражасига кўтариш, таълим, замонавий педагогик ва ахборот технологияларининг бутунлай янги усулларини жорий этиш;

- ўқув юртлари тузилмаларини такомиллаштириш, хусусан 9-синфни битирувчилар учун тадбиркорлик фаолияти асослари, иқтисодий ва ҳуқуқий билимлар дарслари киритилган махсус таълим муассасаларини барпо этиш ва уларнинг тармоғини кенгайтириш;

- ёшларга миллий уйғониш ва унинг инсоний қадриятларини идрок этиш мафқураси асосида ватанга меҳр-муҳаббат, мустақиллик идеалларига садоқат руҳида таълим-тарбия бериш;

- ёшлар билан мунтазам равишда тинимсиз ишлаш, иқтидорли болаларни қидириб топиш, уларни энг яхши хорижий ўқув марказларида профессионал таълим олишлари учун шароит яратиш;

- Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маънавий эҳтиёжига мос келадиган юксак малакали хорижий мутахассислари билан рақобат қила оладиган кадрлар салоҳиятини юзага чиқариш ва уни ривожлантириш;

- Таълим муассасаларининг моддий-техника базасини янги ўқув адабиётлари, замонавий жиҳозлар ва компьютер техникаси билан мустахкамлаш;

- Педагогика касбига ҳурматни ошириш, педагог ва

мураббийлар меҳнатига қизиқишни кучайтириш учун зарур бўлган ижтимоий-иқтисодий шарт-шароит яратиш.

2005-2010 йиллар давомида мамлакатимизда 7 минг 800 дан ортиқ умутаълим муассасаси, қарийб 1 минг 500 та касб-хунар коллежи ва академик лицей барпо этилди ва реконструкция қилинди. Биргина 2010 йилда мактаблар, касб-хунар коллежлари ва лицейларда 2 минг 300 тадан зиёд болалар спорти иншоотлари, жумладан, 61 сузиш ҳавзаси, 724 та мактаб спорт зали барпо этилиб, улар замонавий жиҳоз ва анжомлар, малакали устоз-мураббийлар билан таъминланди. Бу ишлар спортда катта ютуқларни қўлга киритилишига сабаб бўлмоқда. Бугун йигит-қизларимиз нафақат, балки кўплаб халқаро турнирлар, қитъа ҳамда жаҳон чемпионатлари, Олимпиада ўйинларида муносиб иштирок этиб, ҳеч кимдан кам эмасликларини амалда исботланмоқдалар.

Жамиятда юксак маънавият, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, ёшларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш ҳамиша долзарб маъно касб этиб келган. Чунончи, 2010 йилда ажратилган 154,5 млрд. сўм миқдоридagi маблағ маданият, спорт, оммавий ахборот воситалари ҳамда илм-фан соҳаси раванқига 81,3 млрд. сўм сарфланади.

Бугунги кунда интернет манбаларида келтирилишича дунё бўйича умумий саводхонлик даражаси 30-40 фоизни ташкил қилади, атиги 30 яқин мамлакатларда эса бу кўрсаткич 90 фоиздан ортиқ. Ўзбекистонда барча олий ўқув юртларининг тўртдан уч қисмидан кўпроғи, коллежларнинг 60 фоиздан ортиғи Интернет тармоғига уланган. Ўзбекистонда саводхонлик 100% ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 16 майда эълон қилинган «Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарориди ҳам ёшлар тарбияси, илм олиши ва ҳар жиҳатдан етук кадр сифатида камол топишлари

учун кенг имкониятлар яратиш бўйича муҳим вазифалар, устувор йўналишлар белгилаб берилди.

Дунёнинг энг нуфузли олий таълим муассасаларида бўлгани каби республикамиз олий таълим тизимида ҳам соҳани модернизациялашнинг самарали услуб ва воситалари жорий қилинмоқда. Жумладан, тизимга замонавий ўқув ва илмий-лаборатория жиҳозлари ўрнатилиб, визуал техника ҳамда технологиялардан фойдаланиш, таълимни интеллектуаллаштириш каби услуб ва воситалар қўлланма бошланди. Бу омиллар таълим сифатини яхшиланиши, талабаларнинг таълим жараёнидаги фаол иштирокини таъминлашда ва ўз устида муттасил иш олиб боришда муҳим ҳисобланади. Мазкур қарорни қабул қилиниши эса бу борадаги ислохотларни янги босқичга олиб чиқиш имкониятини янада кенгайтиришга хизмат қилади.

Талаба ёшларнинг интеллектуал салоҳиятини бойитишда мамлакатимиз таълим муассасаларининг жаҳоннинг энг нуфузли ўқув юртлари билан қалин алоқада ўрнатилганликлари, Тошкентда Буюк Британия, Италия, Россия, Сингапур каби давлатлар номдор институт ва университетларининг филиаллари ташкил этилганлиги муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Бу ўқув юртларида мутахассислар тайёрлаш энг юксак жаҳон андозалари асосида ташкил этилиши билан бир қаторда, профессор ва ўқитувчилар, студентларнинг ўзаро тажриба алмашишлари, ҳамкорликда илм-фаннинг етакчи йўналишларида тадқиқотлар олиб боришлари йўлга қўйилган.

Қисқача хулосалар

Мустақилликка эришилиши туфайли аҳолининг таълим савиясини кўтариш, таълим шаклларини ўзгартириш, янги шаклдаги ўқув юртлари – коллежлар, лицейлар, бизнес мактаблар ташкил этиш масалаларига катта эътибор берилмоқда.

Кейинги йиллар давомида ҳар томонлама камол топган ёшларни вужудга келтириш, истеъдодли йигит-қизларни қўллаб-қувватлашга қаратилган муҳим қонунлар қабул қилинди. Ана

шундай ҳужжатлар қаторига «Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», «Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълимни ташкил этиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикасида ўрта махсус, касб-ҳунар таълимини ташкил этиш чоралари тўғрисида»ги қатор қарорлар киради.

Айтиб ўтилган муҳим ҳужжатлар орасида «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» алоҳида ўрин тутуди ва уни миллий гоёнинг бир қисми деб қаралади. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантиришни мақсад қилиб қўйди ва Ўзбекистоннинг стратегик мақсади – ривожланган демократик давлат, тараққий этган мамлакатлар ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзосини вужудга келтиришдек мақсадни амалга оширишда шарт-шароит яратиб беради.

Таянч тушунчалар

Иқтисодий таълимнинг асосий моделлари, «Таълим тўғрисида»ги қонун, нуфузли халқаро ташкилотлар, узлуксиз иқтисодий таълим концепцияси, халқаро стандарт касб классификацияси, маблағ билан таъминлаш йўллари, Президент жамгармаси, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури.

Назорат учун саволлар

1. Ривожланган давлатларда иқтисодий таълимнинг қандай моделлари бор?
2. «Ўзбекистон Республикасида иқтисодий таълим концепцияси»даги асо-сий мақсад ва вазифаларни баён қилиб беринг.
3. Ушбу юқоридаги концепцияда таклиф этилган узлуксиз иқтисодий таълимнинг асосий босқичлари ва даврларини кўрсатиб беринг.
4. Ўзбекистонда узлуксиз таълимни маблағ билан таъминлашнинг йўлла-рини баён қилиб беринг.
5. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг асосий мақсади

нималардан иборат?

6. «Устоз» жамғармасининг асосий мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
7. Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий таъмойилларини баён қилиб беринг.
8. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш нима учун зарур?
9. Узлуксиз таълим тизими ва турлари ўз ичига қандай таълим турларини олади?
10. Кадрлар тайёрлашнинг «ўзбек миллий модели»нинг асосий таркибий қисмлари нималардан иборат?

III-БОБ. СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТИЗИМИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

3.1. Соғлиқни сақлаш соҳасининг иқтисодий муносабатлар тизимидаги ўрни

Соғлиқни сақлаш тизими хизмат кўрсатиш соҳасига киради. Иқтисодчилар хизматларга кўпинча моддий қимматдорликлар яратиладиган барча фойдали фаолият турларини киритишади, яъни у ёки бу фаолият турини хизматлар соҳасига киритишнинг асосий мезони бўлиб, ҳис қилиб бўлмаслик, ушбу соҳада ишлаб чиварилаётган маҳсулотнинг кўринмайдиган характери ҳисобланади.

Хизматларни асосан ҳис қилиб бўлмайди ва улар бир нарсага эгалликни олиб келмайди. Бу ҳолат биринчи навбатда жаҳон хизматлар савдосида катта ҳиссага эга бўлган хизматларни ажратиб кўрсатиш билан боғлиқдир. Жумладан, транспорт хизматлари ва туризмга хизматлар билан савдо қилишнинг $\frac{1}{4}$ қисми тўғри келади.

Аммо жамиятда тиббий хизматнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд у қуйидаги тавсиф нотага эга ва у моддий товарлардан қуйидагилар билан фарқланади:

- а) унинг номоддий характери ва ҳис этиб бўлмаслиги;
- б) уни сақлаб бўлмаслиги;
- в) сифатининг бир жинсли эмаслиги ва ўзгарувчанлиги.

Ўтган асрнинг 70-80 йилларида айрим иқтисодчилар соғлиқни сақлаш соҳасини моддий ишлаб чиқариш тармоқлари қаторига киритиш лозимлиги ҳақида ўзларининг қарашларини баён қилишган ва бу борада номзодлик ва дикторлик илмий изланишларни ҳам олиб беришган. Аммо бир қатор иқтисодчи олимлар соғлиқни сақлаш тизимини хизматлар соҳасидаги ўзига хос ўрни ва ролини таҳлил қилиб уни номоддий соҳага таълуқлидир деб ўзларининг қарашларини далиллар билан исботлаб беришган.

Хуллас соғлиқни сақлаш тизими моддий ишлаб чиқаришга

қараганда бир қатор ўз хусусиятларига эга ва у куйидагилардан иборатдир:

Биринчидан, товарлардан фарқли равишда у бир вақтда ишлаб чиварилади ва бир вақтда истеъмол қилинади ва сақланмайди.

Иккинчидан, товарлар бу соҳа одатда моддий ишлаб чиқариш соҳасига қараганда хорижий рақобатдан давлат томонидан ҳимоя қилинади.

Учинчидан, бу соҳа давлат томонидан қаттиқ назорат қилинади ва тартибга солиниб турилади.

Тўртинчидан, бу соҳа ишчи кучини тақрор ҳосил қилишни соғлом комил ва баркамол инсонни ҳамда барқарор иқтисодий ўсиншни таъминлайди.

Мамлакатимизда аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш масаласи юртимиз раҳбари раҳнамолигида давлатимиз сиёсатида муҳим ўринни эгаллаб келмоқда. Кейинги йилларда соғлиқни сақлаш соҳасида кенг кўламли ўзгаришлар рўй берди. Президентимиз “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш Давлат дастури тхҗрисида”ги (1998 йил 10 ноябр) Фармони ҳам ушбу соҳада мустақкам пойдевор, асосий таянч вазифасини ўтамоқда.

Халқ саломатлиги, айниқса, она ва бола муҳофазаси истиқлол йилларда соғлиқни сақлаш тизимида олиб борилаётган ислохотларнинг туб моҳиятини ташкил этади. Жумладан, оналар соғлиғини назорат қилиш учун скрининг марказлари ташкил этилгани ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Соғлом оилани шакллантириш, бола туғилганда, уни парвариш қилишда, эмлашда давлат томонидан беғараз ёрдам бериш, шунингдек болаларга барча тиббий хизматларни бепул кўрсатиш, болалиқдан ногиронлар, етимлар, кам таъминланган оилалардан иборат бўлган ижтимоий ночор қатламнинг давлат томонидан муҳофаза қилиниши мамлакатимиз қонун ҳужжатларида ўз аксини топган.

Бугун мамлакатимизда барча соҳаларида бўлгани каби

соғлиқни сақлаш тизимида ҳаётга тадбиқ этилаётган ислохотлар ўз самарасини кўрсатмоқда. Замон талаблари даражасидаги тиббий хизматни ташкил этиш ушбу йўналишдаги ислохотларнинг бош мақсадидир.

Президентимизнинг 2007 йил 19 сентябрда эълон қилинган “соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш Давлат дастурини амалга оширишнинг асосий йўналишлари тўғрисида”ги Фармони тиббиёт соҳасида янада жиддий ўзгаришлар сари ташланган қадам бўлди. Таъбир жоиз бўлса, ушбу ҳуқуқий ҳужжат тизимидаги ислохотларнинг янги босқичига тамал тоши қўйди.

3.2. Соғлиқни сақлаш тизимининг ижтимоий-иқтисодий вазифалари

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг пировард мақсади ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга, такрор ишлаб чиқариш жараёнларини инсон манфаатлари учун бўйсундиришга қаратилган. Уни ҳар томонлама шахс сифатида ривожланишини таъминлашга қаратилган иқтисодий тизимни яратишдир.

Жамиятимизнинг ривожланиш даврида соғлиқни сақлаш тизими халқ хўжалигининг муҳим ижтимоий-иқтисодий соҳаси ва ўзига хос тармоғи бўлиб, бу тизимнинг асосий вазифаси – фуқароларнинг соғлиғини сақлаш ва мустаҳкамлаш, уларга юқори малакали тиббий-профилактик ёрдам кўрсатишни таъминлашдан иборатдир. Соғлиқни сақлаш тизимининг иқтисодий ислохотлар даврида бозор муносабатларига ўтиши муносабати билан унда ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқлари ва субъектлари сингари мулкчиликнинг турли кўринишлари шаклланиб келмоқда. Бозор муносабатларига ўтиш даврида тиббий муассасалар мулкчиликнинг турли шаклидан ва ташкилий-ҳуқуқий мақомидан қатъий назар аҳолига малакали тиббий хизмат кўрсатишни кафолатлашни давлат мунтазам равишда ўз назорати остига олиб келади.

Аҳолининг турмуш даражасини ошириш, иш шароитини яхшилаш, дам олишга шароит яратиш ва экологик муаммоларни ҳал этиш аҳолининг саломатлигини мустаҳкамлашда асосий тамойиллигича қолади. Жумладан, аҳолининг саломатлигига, жисмоний ривожланишига куйидаги омиллар таъсир этади: яшаш тарзи шароитлари – 48-50%, табиий муҳит – 20-22%, инсон генетикаси (насли) – 18-20%, соғлиқни сақлаш тизими – 8-14%. Инсоннинг саломатлигига соғлиқни сақлаш тизими бор-йўғи 8-14% таъсир этишлигига қарамасдан, ушбу тизимни ривожлантириш ва такомиллаштириш аҳолининг соғлигини сақлашда муҳим рол ўйнайди.

Ишалаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланишига олиб келса, бу ўз навбатида соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланишига иқтисодий асос яратиб беради. Оқибатда, соғлиқни сақлаш тизими ишлаб чиқаришга соғ-саломат ишчи кучи яратиб беришга хизмат қилади. Демак, аҳолининг соғлиғини яхшиланиши халқ хўжалигининг ривожланиши иқтисодий заруриятга айлантиради. Маълумки, иқтисодий ривожланиш аҳолининг саломатлигини мустаҳкамлаш билан узвий боғлиқ.

Иқтисодиёт ўз моҳиятига кўра авваламбор ишлаб чиқарувчи кучларнинг асоси бўлган инсонларни камол топтириш, уларни ишлай олиши учун қулай шарт-шароитлар яратиш, табиий муҳитни мусаффо қилиш, озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришини кенгайтириш ва бошқа бевосита ёки билвосита аҳолининг соғлигига таъсир қилувчи ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ҳал этишга қаратилгандир. Табиийки, соғлиқни сақлаш тизими ривожлантириш тиббий муассасаларнинг зарур асбоб-ускуналар, дори-дармонлар билан таъминлаш, малакали мутахассис кадрларни тайёрлаш, илмий-тадқиқот ишларини ривожлантириш ва бошқа муаммоларни ечими билан биргаликда олиб борилади. Шу жиҳатдан айтиш жоизки, соғлиқни сақлаш тизимининг асосий пойдевори иқтисодиёт ҳисобланади.

Соғлиқни сақлаш тизими халқ хўжалигининг мураккаб

ижтимоий-иқтисодий соҳаси ва ихтисослашган тармоғи ҳисобланиб, унга муҳим ижтимоий тамойилни – фуқароларнинг соғлиғини сақлаш ва мустаҳкамлаш, уларга юқори малакали тиббий-профилактик ёрдамни кўрсатишни таъминлаш юклатилган.

Соғлиқни сақлаш тизимининг ўзига хос томони шундан иборатки, унинг муаммолари барча аҳолига тўсир этади. Ҳар бир инсон ўзининг ёши, жинси, маълумот даражаси ва ижтимоий аҳволдан қатъий назар у ёки бу даражада тиббий муассасаларга ёрдам учун мурожаат қилади. Унинг меҳнатга лаёқатлиги, оиладаги ўзаро муносабатлар, соғлиқни сақлаш соҳасидаги давлат сиёсатига ишониш даражаси бу ёрдамнинг сифатига боғлиқ.

Мустақиллик йилларида соғлиқни сақлаш тизимида кенг кўламли ислохотлар олиб борилди. Шу йиллар мобайнида ушбу тизимга бағишлаб бир нечта Президентимизнинг Фармонлари эълон қилинди. Ўзбекистон Республикасининг соҳага тегишли 12 та қонуни ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг ўнлаб қарорлари чиқарилди. Биргина, Президентимизнинг 2007 йил 19 сентябрдаги “Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш Давлат дастурини амалга оширишнинг асосий йўналишлари тўғрисида”ги Фармони соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш, аҳолининг саломатлигини, соғлом авлод шаклланишини таъминлаш борасидаги дастурий вазифаларини белгилаб берди. Шу асосда ҳукуматимиз қарори ҳам қабул қилинди.

Ушбу ҳужжатларга мувофиқ, республика даражасида илмий-амалий марказлар, ҳар бир вилоятда кўп тармоқли тиббиёт маркази, тиббий диагностика марказлари ташкил этиш ва уларни замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозлаш кўзда тутилган.

Давлатимиз раҳбари 2007 йилдан соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ этишнинг иккинчи босқичини амалга оширишга киришилганини қайд этди.

Умуман олганда, Мустақиллик йилларида фуқаролар

соғлиғини сақлаш борасида амалага оширилган ишлар кўлами салмоқлидир. Жумладан, жуда қисқа вақт ичида юртимизнинг энг чекка чишлоқ ва овулларида замонавий тиббий жиҳоз ва ашёлар билан таъминланган қишлоқ врачлик пунктлари, Республика шошилич тиббий маркази ва унинг жойлардаги филиаллари, мамлакатимизда фаолият юритаётган 4 та ихтисослаштирилган тиббий илмий-амалий марказ (урология, жаррохлик, кардиология ва кўз микрохирургияси), тугма ногиронликнинг олдини олишга мўлжалланган жуда қимматбаҳо замонавий жиҳозлар, лаборатория ускуналари билан таъминланган Скрининг марказлари аҳолига хизмат қилиб келмоқда.

Мустақиллик йилларида тиббиёт соҳасидаги ислохотлар самарасини ривожланиб келаётган хусусий сектор фаолиятида ҳам кўриш мумкин. Тиббий хизматлар бозори вужудга келди.

3.3. Соғлиқни сақлаш тизимининг самарадорлиги

Иқтисожий муаммоларнинг ечими соғлиқни сақлаш тизими учун ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга. Соғлиқни сақлаш соҳаси иқтисодий нуктаи назаридан икки жабҳада таҳлил этилмоғи мақсадга мувофиқдир:

- соғлиқни сақлаш тизимининг самараси ёки соғлиқни сақлаш тизимини жамият ривожланишидаги ўрни ва давлат томонидан соғлиқни сақлаш тизими учун мақсадли, тежамкорона ишлатиш зарурати;
- соғлиқни сақлаш тизимини ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш қобилияти, иқтисодиётни эркинлаштириш ва институционал ислохотларга мослашувчанлиги.

Соғлиқни сақлаш тизимининг самарадорлиги аҳолининг кўпайишига, ишчи кучининг иш қобилиятини сақланишига, меҳнат унумдорлигининг ошишига олиб келади. Аҳоли ўлимини камайтириш учун кўрилган чора-тадбирлар халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг сонини ошишига ва малакали кадрларнинг узок йиллар мобайнида ишлашига имкон беради.

Бундан ташқари умусий касалланишни, айникса, вақтинча меҳнатга лаёқатсизликни камайтириш, халқ хўжалигида банд бўлган меҳнат ресурсларини сақлашга имкон беради. Тиббий хизмат учун сарфланадиган маблағ нафақат ижтимоий сугурта бўйича нафақа тўловларига, балки аҳоли харажатлари таркибига ҳам таъсир кўрсатади. Оғир касалликка чалиниш ёки жароҳатланиш оқибатида меҳнатга лаёқатсизлик, ногиронликка нафақа тўлаш учун кўшимча маблағ талаб қилинишига олиб келади. Аҳоли соғлиғини сақлаш тиббий хизмат харажатларини тежаш билан бир вақтда ижтимоий суғурта жамгармаси томонидан вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотганларга сарф қилиниши лозим бўлган маблағни санаторийларда меҳнаткашлар соғлиғини мустаҳкамлашга сарф қилишга асос яратиб беради. Бундан ташқари, ишлаб чиқаришда кўшимча миллий даромад яратиш манбаига айланади. Бу эса, ўз навбатида, ижтимоий соҳага, жумладан соғлиқни сақлаш тизимида ажратиладиган бюджет маблағи миқдорининг оширилишига олиб келади. Демак, иқтисодий ислохотлар ва бозор муносабатларининг ривожланиш даврида соғлиқни сақлаш тизими муҳим ижтимоий-иқтисодий соҳага айланиб бориши муқаррардир.

Илмий изланишлар натижасида аниқланганки, қон-томир касалликлари гуруҳида даволаш-профилактик чора-тадбирларни ташкил этилганда сарфланган маблағ билан иқтисодий самаранинг нисбати 1:12 ни, онкологик касалликлар гуруҳида 1:19 ни, полиоелит хасталигини тугатиш оқибатида эса иқтисодий харажат ва самара мос равишда 1:63 нисбатни ташкил этади. Жаҳон тажрибасидан маълумки, жамиятнинг ривожланишида ижтимоий ислохотлар давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан ҳисобланади. Бу ўринда, соғлиқни сақлаш билан боғлиқ бўлган барча муаммолар ва вазифалар иқтисодий-сиёсий ислохотлар стратегияси ва мазмунига мос тушиши лозим.

Аҳоли саломатлиги – мамлакатнинг бойлиги. Мамлакат иқтисодиётининг, илм-фан равнақининг, маданиятнинг

ривожланиши аҳоли соғлигининг салоҳиятига боғлиқ. Шу жиҳатдан айтиш жоизки, мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти соғлиқни сақлаш тизими самараси ва ривожланиш даражасига бевосита боғлиқ. Демак, аҳоли соғлиғи салоҳияти жамиятнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларида ўз ифодасини топади. Масалан, аҳолининг табиий ўсиш суърати, умумий ўлим кўрсаткичи, гўдаклар ўлими (1 ёшгача бўлган), оналар ўлими ва бошқа кўрсаткичлар. Муайян мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий салоҳиятини белгиловчи мезонлар, бошқача қилиб айтганда, иқтисодий-ижтимоий индикаторлари бўлиб ҳисобланади.

Кейинги йилларда соғлиқни сақлаш тизимининг самарадорлигини ошириш борасида бир қанча ишлар қилинди, жумладан, аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йўлидаги самарали ишларда буни яққол кўриш мумкин.

Аҳолининг турмуш шароити ва тиббий хизмат кўрсатиш сифатини изчиллик билан яхшилаш натижасида мамлакатимизда умумий ўлим кўрсаткичи кейинги 10 йилларда (1998-2010 йиллар) қарийб 20 фоизга камайди. Гўдаклар ўлими кўрсаткичи эса янги туғилган ҳар 1000 нафар чақалоққа нисбатан 23 тадан 11 тага тушди ва биргина 2010 йилнинг ўзида 10 фоизга камайди.

Агар 1991 йилда оналар ўлими билан боғлиқ ҳар 100 минг нафар аёлга нисбатан 65 тани ташкил қилган бўлса, 2010 йилда 22 та бўлди. Аҳолининг ўртача умр кўриши 1990 йилда 67 ёш бўлган бўлса 2010 йилда 73 ёшни ташкил қилди, эркаларни умр кўриши 1990 йилда 66 ёшдан 70 ёшга, аёлларники эса 70 ёшдан 75 ёшга узайтирилди.

2007 йили мамлакатимизда Соғлиқни сақлаш тизимини тубдан ислоҳ қилишнинг иккинчи босқичини амалга ошириш бўйича махсус дастур қабул қилинди ва у ҳозирги кунда ҳам амалга оширилмоқда.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан ва амалий мақсадга жавоб беришдан келиб чиқиб, тиббиёт соҳаси бошқарув тизимининг барча бўғинлари қайта кўриб чиқилмоқда.

Даволаш-профилактика муассасалари тармогини қайта ташкил қилиш, вилоятларда катталар ва болалар учун кўп тармоқли тиббиёт марказларини барпо этиш, туманлар миқёсида тузилмаларни такомиллаштириш, қилшлоқ врачлик пунктларини мустаҳкамлаш ва уларнинг, аввало, қилшлоқ жойларда касалликларни олдини олишга қаратилган фаолиятини кучайтиришга доир ишлар олиб борилмоқда.

Бу борада аҳолимизнинг саломатлигини мунтазам равишда назорат қилиб бориш мақсадида ташкил этилган кенг тармоқли скрининг марказларининг аҳамияти бекиёсдир.

Буларнинг барчаси пировард натижада одамларга тиббий хизмат кўрсатишни тубдан яхшилаш, халқимизнинг ҳаёт сифатини юксалтириш ва умр кўриш жаражасини оширишга олиб келади.

Ҳозирги кунда соғлиқни сақлаш тизимининг ҳамма бўгинларида хизмат кўрсатиш самарадорлигини янада ошириш, бошқарувни такомиллаштириш ва мувофиқлаштириш соғлиқни сақлаш тизими олдида турган асосий вазифалар бўлиб ҳисобланади.

3.4. Соғлиқни сақлаш тизимининг бозор муносабатларига ўтишдаги ўзига хос хусусиятлари

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, буйруқбозлик тизимидан бозор икисодиётига ўтиш даврининг дастлабки босқичларида соғлиқни сақлаш тизимида ресурсларнинг етишмаслиги, рақобатнинг ўта пастлиги, бюрократик тўсиқларнинг ва бошқа омилларнинг мавжудлиги, бозор муносабатларининг ривожланишини секинлаштиради. Унинг ижтимоий вазифаларнинг бажариши эътиборга олинса, ишлаб чиқариш соҳасидаги бозор муносабатлари тажрибасини, ютуқларини тўғридан-тўғри мазкур тармоққа кўчириб бўлмайди. Буни тиббий хизматларнинг сифатини истеъмолчилар (беморлар) томонидан назорат қилиш қийинлиги билан тушунтириш мумкин. Соғлиқни сақлаш тизимининг бозор муносабатларига ўтиши муносабати билан унда ишлаб чиваришнинг бошқа

тармоқлари сингари мулкчиликнинг турли кўринишлари шакллантирилмоқда. Бу эса тармоқнинг турли ташкилий-ҳуқуқий таркиблар фаолиятини тартиблашда давлатнинг родини янада оширади. Бозор муносабатларига ўтиш даврида тиббий муассасалар мулкчиликнинг шаклидан, ташкилий, ҳуқуқий мақомидан қатъий назар, аҳолига малакали тиббий хизмат кўрсатишни кафолатлаши зарур.

Соғлиқни сақлаш тизими инсон фаолиятининг тури сифатида ходимларнинг бандилиги ва ресурсларни ишлатиш кўлами бўйича (моддий, молиявий, кадрлар) халқ хўжалигининг йирик тармоғига айланди. Соғлиқни сақлаш тизими функционал ва технологик алоқалари халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан доимо кенгайиб бормоқда. Функционал алоқалар тармоқнинг асосий мақсадига эришиш – одамларнинг соғлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш, технологик алоқалар эса турли ресурслардан оқилона фойдаланиш зарурияти билан аниқланади. Халқ хўжалигининг ҳамма тармоқлари каби соғлиқни сақлаш тизими турли ресурсларни, тиббий хизматнинг янги турларини юзага келтурувчи илгор технологик ютуқларни бирлаштиради, натижада тармоқлараро алоқалар кенгайди.

Соғлиқни сақлаш тизими ҳақида гапирганимизда, фақат хизматлар ҳақида эмас, балки соғлиқни ишлаб чиқариш омили ҳақида таъкидлаш асосий мақсади бўлмоғи лозим. Соғлиқни сақлаш тизимининг компенсатор вазифаси одатда, иқтисодий назарияда ва амалиётда бирозгина акс этади. Лекин унинг умумий касалланишга, ўлимнинг камайишига, одамларнинг меҳнатга қобилиятлик даврини узайтиришга таъсирини аниқлаш ўта мушкул.

Соғлиқни сақлаш тизими ижтимоий ишлаб чиқаришнинг таркибий қисми бўлиб, у инсон ҳаётининг турмуш даражаси ва фаровонлиги билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этар экан, шу билан биргаликда жамиятнинг меҳнат салоҳиятини шакллантириши билан ижтимоий кафолатларни амалга ошириб боради. Соғлиқни сақлаш

тизимнинг ривожланиши иқтисодий, экологик ва ижтимоий бошқарув таъсирида юз беради, уларнинг орасида ижтимоий бошқарув устивор ҳисобланади. Чунки, жамиятнинг ўсиши инсонга, унинг эҳтиёжга, фаровонлигига охир-оқибатда – соғлиқни сақлаш имкониятларини рўёбга чиқаришга қаратилган. Шунинг учун соғлиқни сақлаш тизимининг иқтичодий-ижтимоий вазифалари фуқароларнинг соғлигини сақлаш ва мустаҳкамлашга қаратилган муҳим дастурларни амалга ошириб, муфассал ўрганилиши жуда ҳам муҳимдир.

Илгари тиббиётнинг инсонпарварлик жиҳати ҳақида кўп гапирилар эди-ю, аммо унинг молиявий жиҳати эътибодан четдан қолар эди. Натижада, ажратилган маблағнинг баъзи соҳаларда самарасиз сарфданиши, тизимнинг моддий-техник базасини ночор аҳволга тушиб қолишига, тиббий ходимларнинг фақат касб маҳоратини эмас, балки уларнинг маъсулиятини ҳам камайтиришга олиб келди. Лекин соғлиқни сақлаш соҳасида чегараланмаган монетаризм ижтимоий мувозанатни издан чиқариш омили бўлиши мумкин. Шунинг учун ислохотлар концепцияси чегараланган бюджет харажатларини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламга ўйналтириш асосида олиб боришни тақозо этади.

Фуқаролар соғлигини сақлаш ва мустаҳкамлашга сарфланадиган харажатларнинг ўсиши, қатор иқтисодий муаммоларни ҳал этилишини тақозо этади: жамиятда соғлиқни сақлаш хизмати нархини белгилаш, миллий бойликнинг муҳим қисмини ташкил этувчи ва иқтисодий ўсишнинг омили сифатида соғлиқ салоҳиятини баҳолаш, ҳамда соғлиқни сақлаш тизимининг ресурслар салоҳиятини аниқлаш ва уни шакллантириш йўллари қидириш шулар жумласидга киради.

Бозор муносабатларига ўтиш соғлиқни сақлаш тизими объектлари самарадорлигининг барча усулларини ишлаб чиқиш, тармоқнинг ижтимоий-иқтисодий дастакларига асосланган, фуқароларнинг соғлиқни сақлаш соҳасида иқтисодий муносабатларнинг мосланувчан механизмини яратиш талаб

қилинади. Унда тизимни ривожлантириш иқтисодий жиҳатлари тиббий-биологик ва ижтимоий муаммолар билан боғланиши лозим.

Соғлиқни сақлаш тизимида бозор муносабатларининг қарор топиши энг аввало тиббий хизматларга эркин нарх белгилаш услубиёти, тартиботини ва тартибга солишни биринчи ўринга қўяди. Қачонки тиббий хизмат бозори тўйинган хусусиятга эга бўлса, шундагина эркин нарх белгилаш имкони мавжуд бўлади. Хизматларга белгиланган нархлар нақадар адолатли эканлиги бевосита тиббий хизматлар бозори, ундаги рақобат ва истеъмолчининг ўзи назорат қилади. Шунини назарда тутиш керакки, тиббий ходимларнинг хизматига истеъмолчилар томонидан пул тўланган тақдирдагина тақлиф мувозанати асосида хизматлар баҳоланади, бу эса бозор муносабатлари шароитида хизматларнинг баҳоланиш қонунияти юзага келади.

Соғлиқни сақлаш тизимининг самарадорлигини талаб қилинадиган даражага етказиш фақат сарфланаётган маблағларни қайтариб олиш эмас балки анчагина фойда ҳисобидан кўриш мумкин. Тиббиёт бутун дунёда молияга муҳтож бирдан бир соҳа ҳисобланади. Давлат халқнинг барча талабига жавоб берадиган соғлиқни сақлаш тизимини маблағ билан молиялаштиришга қодир эмас, шунинг учун молиялаштиришнинг бошқа манбаи бўлиб, корхоналар, ташкилотлар, суғурта компаниялари, фуқароларнинг шахсий маблағлари бўлиши мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш тиббий-профилактик, реабилитация ва соғломлаштириш хизматларини бирма-бир таҳлил этишни талаб этади. Мулкчиликнинг турли-туман турлари асосида бир-бири билан рақобат қилувчи турли соҳалар юзага келиши тизимнинг ишларига ижобий таъсир кўрсатади ва кадрларнинг касб маҳоратини ва уларни даромадларини кўпайтиради ва инсонларнинг касбига нисбатан маъсулиятини оширишга сабабчи бўлади.

Соғлиқни сақлаш тизимида бозор муносабатларининг ривожланиши тиббий муассасалар тармоғида иқтисодий

шаклнинг ўзгариши уни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқаришда кўринади. Давлат муассасалари билан бир қаторда, турли мулкчиликка асосланган тиббий акционерлик соҳалари, нотижорат ёки хусусий тиббий муассасаларни шаклланиши тақозо этилади.

Мазкур соҳа муваффақиятли ривожланиши учун эса, мулкчиликни турли шаклларига асосланган бир-бири билан рақобат қиладиган тиббий муассасаларнинг вужудга келиши, тиббий хизмат бозорини шакллантириш ва ривожлантирган ҳолда хориж инвестициялари асосида қўшма тиббий муассасаларни ташкил этишни рағбатлантириш тақозо этилади!

3.5. Соғлиқни сақлаш тизимидаги молиявий сиёсат

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланиши жараёни аниқ ижтимоий йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Ислохотлар бошидан давлат ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини қуриш йўлидан борди. Ислохотларни амалга оширишнинг мураккаб шароитида соғлиқни сақлаш соҳаси ҳар жиҳатдан кўллаб-қувватланмоқда. Бу ижтимоий сиёсатнинг устувор йўналишларидан биридан. Мамлакат бюджетидан ҳам, халқаро жамғармалар томонидан ҳам молияланаётган кўплаб ижтимоий дастурлар муваффақиятли амалга оширилмоқда. Уларнинг барчаси соғлиқни сақлаш тизими тузилмасини такомиллаштириш, тиббий ходимлар малакасини ошириш, мамлакат аҳолисига тиббий хизматлар кўрсатишни яхшилашга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси “Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ, аҳолининг малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ва ижтимоий ҳимояга доир конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш, тиббий хизматлар сифатини яхшилаш учун ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиш, соғлом авлодни тарбиялаш мақсадида мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилган.

Лекин, давлат бюджетидан ажратилаётган маблағлар аҳолининг тиббий хизматга ўсиб бораётган эҳтиёжини тўлароқ қондириш ва миллат соглиги соҳасида мустақил ижтимоий ва демографик вазиятни таъминлаш, тиббий хизмат сифатини яхшилаш имконини бермаяпти. Давлат бюджети ижтимоий соҳани ривожлантириш бўйича оғир юкни ўз зиммасига олган, қуйида кўрсатиб ўтилган рақамлардан кейинги йилларда соғлиқни сақлашга давлат ҳаражатлари улишининг ошиб бориши тенденцияси кузатилмоқда.

	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2007 й.	2010 й.
ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Давлат бюджети харажатлари (мақсадли жамгармаларсиз)	24,2	22,9	22,9	25,1	26,5
Ижтимоий маданий тадбир харажатлари	11,1	10,9	11,5	12,5	13,4
Жумаладан:					
Соғлиқни сақлаш харажатлари	2,4	2,2	2,5	3,1	3,9

Рақамлар фоизда келтирилган. Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

Ўзбекистон Республикаси 2009 йилда соғлиқни сақлаш учун қилинган харажатлар 1256 млрд. сўм, 2010 йилда 1704 млрд. сўм бўлган бўлса, 2011 йилда 2217 млрд. сўм сарфлаш мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикасида ислохотларнинг чуқурлашуви даврида соғлиқни сақлаш тизимини маблағ билан таъминлаш борасида юзага келаётган муаммоларни бартараф қилиш чора-адбирлари бўйича Давлат дастури ишлаб чиқилди. Аҳолига пуллик асосида юқори малакали тиббий ёрдам кўрсатиш тартиб ва тарифлари, беморларнинг имтиёзли тоифасини бепул даволаш, соғлиқни сақлаш муассасаларини ўз-ўзини мабала билан

таъминлаш тамойилларига босқичма-босқич ўтиш тартиби белгиланган. Жумладан, соғлиқни сақлашни ислоҳ қилиш Давлат дастури бўйича 2007 йилда фельдшер-акушелик пунктлари ва қишлоқ врачлик амбулаторияларининг янгидан қурилиши ва жиҳозланишига эътибор қаратилди. Шу тариқа республиканинг қишлоқ ва туманларида икки даражали соғлиқни сақлаш муассасаларидан иборат тармоқ ташкил этилди.

Лойиҳанинг асосий мақсади, Хукуматнинг аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасига ажратиладиган маблағларни оширмай туриб, соғлиқни сақлашнинг бирламчи даражасини кучайтириш, қишлоқда тиббий муассасаларни бошқариш ва молиялаштириш тизимини ислоҳ қилиш, соғлиқни сақлаш ходимларини умумий амалиёт соҳасида ўқитиш кабилар ҳисобига қишлоқ аҳолисининг саломатлигини яхшилашдир. Эндиликда қишлоқ муассасалари учун мустақил юридик шахс мақоми берилмоқда. Муассасаларни молиялашда аҳоли жон бошига ҳисоблаш тамойилига асосланган янги механизмлар, шунингдек, ходимлар меҳнатини рағбатлантиришнинг янги усуллари ишлаб чиқилади ва жорий этилади, тиббиёт ва иқтисодиёт масалалар бўйича янги ахборот тизимлари жорий қилинади.

Мазкур тармоқланган тизимни тиббий техника билан жиҳозлаш ва малакали ходимларни тайёрлаш Давлат бюджетидан ажратилиши мушкул бўлган харажатларни талаб қилади. Шунинг учун ҳам Хукуматимиз томонидан “Саломатлик” лойиҳасини амалга ошириш мақсадида, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкидан кредит олинди. “2005 йил Давлат бюджетидан харажатларда соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштиришда “Саломатлик-2” лойиҳаси асосида контрагентларнинг (маҳсулотлар ва хизматлар етказиб берувчилар) хизмати учун тўлов, даволаш ва ташхис қўйиш воситаларига қўшимча қиймат солигини белгилаш мақсадида, божхона процедуралари учун 1104,1 млн. сўм ажратилди”. Лойиҳа республикаимизнинг уч вилоятида амалга оширилмоқда. Хукумат томонидан айнан шу вилоятларнинг танланишига сабаб, ушбу вилоятлар бир-биридан

худудий жиҳатдан катталиги ва аҳоли зичлиги каби иқтисодий кўрсаткичлар билан фарқланади, кейинчалик бу тажрибани бошқа вилоятларга жорий қилишда турли шарт-шароитларни инобатга олишга имкон беради.

Маъмурий-буйруқбозлик тизимида тармоқни молиялаш фаолияти фақат давлат вазифаси, деб талқин этиб келинди, бу эса саломатликни сақлашда кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг бошқа қатнашчилари (корхоналар, фуқаролар) маъсулиятини оширишда, шунингдек, соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш манбалари кенгайтирилишида сунъий тўсиқ бўлиб келди. Аини бир пайтда бундай ёндашув тармоқнинг ўзига хос хусусиятини акс эттирмайди ва айниқса, соғлиқни сақлаш соҳаси кўрсатаётган хизматга мос келмайди. Ҳозирги замонавий шароитда соғлиқни сақлаш жуда кенг турдаги тиббий хизматларни тақлиф этмоқда. Тармоқнинг бундай хусусияти уни молиялаштириш манбаларини белгилашда ҳисобга олиниши лозим.

Якка тартибдаги, хусусий шифокор ва муассаса томонидан алоҳида шаклларда кўрсатиладиган тиббий хизмат бутунлай ёки бирон корхоналар томонидан маблаг билан таъминланиши лозим. Жамият фаровонлиги учун тўловни давлат ўз зиммасига олиш керак. Лекин вазифанинг мураккаблиги шундаки, жамоат ва якка хизматлар ўртасидаги чегарани белгилаб олиш мушкул. Тиббий хизмат ёрдами олиш соҳасидаги сезиларли ижтимоий эҳтиёжларни қондириш давлат манбалари ҳисобидан амалга оширилиши зарур. Бунда соғлиқни сақлаш харажатларини қоплашда давлатнинг иштирок этиши турли усуллар билан амалга оширилиши давлат хариди ва давлат трансферти механизми воситасида бўлиши мумкин.

Маълумки, давлат бюджети ишлаб чиқаришнинг якуний натижаларини аҳолига етказишда асосий каналларидан бири ҳисобланади. Маҳаллий бюджетлардан ишлаб чиқариш соҳасининг тармоқлари, биринчи навбатда озиқ-овқат ва маҳаллий саноат, коммунал хўжалик ва аҳолининг турмуш

кечириши учун зарур бўлган аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси, хусусан, соғлиқни сақлаш тизими молиялаштирилади.

Соғлиқни сақлаш соҳасида бозор муносабатлари ривожланишини бошқариш механизмнинг йўқлиги давлат тиббий муассасалари фаолияти қисман тижорат усулига ўтиб кетишига ва давлатнинг соғлиқни сақлаш тизимидаги ижтимоий муҳим тадбирларни молиялаштириш бўйича маъсулияти камайишига олиб келади.

Шундан келиб чиқиб айтиш лозимки, фуқроларнинг соғлиғини муҳофаза этиш борасидаги давлат сиёсати рўёбга чиқарилишида қатнашадиган тиббиёт муассасалари ягона молиялаштириш манбалари давлат маблағига эга бўлишлари даркор. Турли даражадаги бюджетларнинг даромад қисмини шакллантиришдаги мавжуд қийинчилик, шунингдек, пуллик тиббий хизмат тизими бўйича тушаётган маблағларнинг етишмаслиги давлат тиббиёт муассасалари кўрсатаётган хизмат умумий таркибида пуллик тиббий хизмат улуши шаклланиши зарурлигини тақозо этади.

Ҳозирги пайтда хусусий маблағ сарфланмай, соғлиқни сақлаш тизимини маблағ билан таъминлашда сезиларли натижаларга эришиб бўлмайди. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сонли “Бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Айтиш мумкинки, бюджет маблағларидан фойдаланишда юқори натижаларга эришиш, мавжуд маблағларни оқилона тақсимлаш, давлат бюджети ҳисобига маблағ билан таъминланадиган тармоқларда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш, бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш механизмини такомиллаштириш, бюджет ташкилотлари ходимлари меҳнатини рағбатлантириш, улар фаолияти самарадорлигини ошириш ва кадрларнинг сақланиб қолиши учун шарт-шароит яратилди.

Соғлиқни сақлаш муассасаларига юридик шахс сифатида

қўшимча даромадлар топишига рухсат этилди. Улар молиявий тарафдан мустақил бўлишлари ва ўз маблағларини ўзлари тақсимлаш имкониятига эга бўлишлари лозим. соғлиқни сақлаш тизимида ҳомийлар маблағларини жалб қилишдан ташқари бир неча йўналишлар бўйича бюджетдан ташқари даромадлар топишга қаратилган фаолиятларни кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Қисқача хулосалар

Жамиятда соғлом турмуш тарзини шакллантириш, аҳоли сихат-саломатлигини мустаҳкамлаш, жисмоний соғлом ва маънавий жиҳатдан бой ёш авлодни тарбиялашда соғлиқни сақлаш тизимини роли беқиёсдир. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимида бир қанча йўналишлар бўйича, аввало, оналага, оналик ва болалик манфаатларини ҳимоя қилишнинг дунёнинг энг илғор тажрибаларидан фойдаланган ҳолда, ҳуқуқий асослари яратилди ва соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш борасида бир қанча Давлат дастурлари қабул қилинди. Мамлакат стратегик тарққиёти билан уйғун равишда ишлаб чиқилган ҳамда шошилишч тиббий хизмат тизимини ташкил қилиш, кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, фармацевтика соҳасини ривожлантириш каби йўналишларда салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. Юртимизда тиббий тизимда амалга оширилаётган ислоҳотлар самарасини кейинги йилларда мамлакатимизда инсоннинг ўртача яшаш даражасининг узайганлиги (73 ёш), оналар ва болалар ўлимининг кескин камайганлигида яққол кўриш мумкин. Тиббиётнинг хусусий секторида хизмат кўрсатаётган шифокорлар учун шарт-шароит ва имкониятлар доираси тобора кенгайиб бормоқда.

Соғлиқни сақлаш бирламчи бўғинида, айниқса қишлоқ жойларда жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Самарасиз ишлаётган фельдшерлик-акушерлик пунктлари ва қишлоқ амбулаториялари ўрнида замонавий диагностика ва даволаш ускуналари билан жиҳозланган 3 мингдан зиёд қишлоқ врачлик

пункти ташкил этилди.

Мамлакатимизда янги ташкил этилган соғлиқни сақлаш тизимида энг юксак замонавий тиббиёт технологиялари ва технологияси билан таъминланган ихтисослашган клиникалар муҳим ўрин эгалламоқда.

Аммо, соғлиқни сақлаш тизимида бугунги кунда эришилган ютуқлар билан бирга, ҳали ва соҳада илм-фаннинг амалиёт билан узвийлигини таъминлаш, такомиллашган қонунчилик базасини мустаҳкамлаш борасида кўпгина вазифалар олдинда турибди.

Таянч тушунчалар

Аҳоли саломатлиги, жисмоний ривожланиш, кадрлар тайёрлаш, тиббий-профилактик ёрдам, шошилиш тиббий марказ, соғлиқни сақлаш тизимининг самарадорлиги, соғлиқни сақлаш тизимини бозор муносабатларига ўтиши, бюджет харажатлари, тиббий хизматлар бозори, хусусий тиббий муассасалар, молиявий сиёсат.

Назорат учун саволлар

1. Соғлиқни сақлаш тизимининг ўзига хос жойлари нималардан иборат?
2. Аҳолининг саломатлигига ва жисмоний ривожланишига қандай асосий омиллар таъсир этади?
3. Соғлиқни сақлаш тизимининг асосий пойдевори нима?
4. Мустақиллик йилларида соғлиқни сақлаш тизимида қандай ишлар амалга оширилди?
5. Скрининг марказлари деганда нималар тушунилади?
6. Тиббий хизматлар бозорига изоҳ беринг.
7. Соғлиқни сақлаш тизимининг самарадорлиги нималарга олиб келади?
8. Жамиятнинг иқтисодий салоҳиятига соғлиқни сақлаш тизимини таъсирини баён қилиб беринг.
9. Соғлиқни сақлаш тизимининг бозор муносабатларига ўтишдаги ўзгаришларни айтиб беринг.

10. Тўйинган тиббий хизмат бозори қандай хусусиятларга эга бўлади?

IV-БОБ. СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТИЗИМИНИНГ ИСЛОҲ ҚИЛИНИШИ ВА УНИНГ АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ

4.1. Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларнинг мақсадлари ва вазифалари

Мустақиллигимизнинг илк йилларидаёқ соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш борасида дастлабки амалий қадамлар қўйилди. Президентимизнинг 1993 йил 23 апрелдаги Фармони билан мамлакатимизда “Соғлом авлод учун” халқаро нодавлат хайрия жамғармаси ташкил этилди ҳамда “Соғлом авлод учун” ордени ҳам таъсис этилди. Бу ишлар ўзининг буюк келажагига интилаётган халқимизнинг соғлом авлод тарбиясига устувор вазифа сифатида қарашидан далолат эди.

Ана шу тадбирларнинг узвий давоми сифатида Республика соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларнинг асосий мақсадлари ва вазифалари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 ноябр Фармони томонидан маъқулланган 1998-2005 йилларда соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш Давлат дастуридир. Бу дастур ислохотлар Концепцияси ва тармоқни ташкил қилишни, молиялаштириш ва бошқарув тизимини такомиллаштириш, соғлиқни сақлаш тизими салоҳиятини ривожлантириш билан боғлиқ бўлган асосий тадбирларни кўзда тутди. Ислохотларнинг асосий мақсади – мамлакатда аҳоли соғлиқни сақлаш тизимини барпо этишдан иборат.

Кўйилган мақсаддан келиб чиққан ҳолда Давлат дастурида тармоқни иктисодиётда юзага келаётган бозор муносабатларига кўникма ҳосил қилишни кўзда тутувчи соғлиқни сақлашни ислоҳ қилишнинг стратегик йўналишлари белгилаб берилган.

Давлат дастурида тиббий хизмат кўрсатишнинг пуллик ва бепул соҳалари чегаралари аниқ кўрсатиб берилган. Бепул тиббий хизматлар фақат давлат томонидан кафолатланган тиббий – санитар хизматлар ҳажми доирасида кўрсатилади. Бепул асосда давлат томонидан кафолатланган тиббий-санитар хизматлар

ҳажми:

- кечиктириб бўлмайдиган, тез тиббий ёрдам кўрсатиш;
- соғлиқни сақлашнинг бирламчи бўғинида ва қатор давлат давола муассасаларида, биринчи навбатда қишлоқ жойларида тиббий хизматлар кўрсатиш;
- қатор юқумли касалликларга қарши аҳолини иммунизация ва вакцинациядан ўтказиш;
- атрофдагиларга хавф тугдирувчи ижтимоий аҳамиятга эга бўлган касалликлар бўйича ихтисослашган ёрдам;

Уқорида айтилган Давлат дастурини қабул қилиниши ислоҳотларнинг боришида туб бурилиш ясади. Мамлакат стратегик тарққиёти билан уйғун равишда ишлаб чиқилган ушбу ҳужжатда тиббий хизматнинг миллий моделини босқичма-босқич шакллантириб бориш вазифаси қўйилди ҳамда унинг устувор йўналишлари изчил ва аниқ баён этилди. Ўтган давр ичида мазкур ҳуқуқий ҳужжат ижроси юзасидан амалга оширилган тадбирлар: бирламчи тиббий хизмат тизимини тубдан яхшилаш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, ихтисослаштирилган тиббий марказлар ҳамда ҳамда шошилинич тиббий хизмат тизимини ташкил қилиш, кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, фармацевтика соҳасини ривожлантириш каби йўналишларда салмоқли ютуқлар қўлга киритилди.

Ислоҳотларни амалга ошириш жарёнида бир қанча салмоқли ютуқлар қўлга киритилди, шулардан баъзиларига эътибор берадиган бўлсак бу тизимдаги оналик ва болалик муҳофазаси билан боғлиқ айрим жиҳатларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Аёлга ва ўси келаётган ёш авлодга бўлган эътибор, бу – жамиятнинг эртаси ва келажагига эътибор демакдир. Қолаверса, она ва бола муаммоси жамият тараққиёти билан боғлиқ ходиса. Шунинг учун ҳам мамлакатимизда мазкур масалага жиддий эътибор қаратиляпти. Эндиликда оналар ва болаларга муносабат бир оиладаги маънавий-ахлоқий мезон доирасидан чиқиб, умуммиллий, умумдавлат аҳамиятига эга бўлди.

Шунингдек, соғлом оилани шакллантириш, ёшларни турмушга тайёрлаш бўйича янги тизимлар барпо этилди. Муҳими, занжир мисол, бир-бирига боғлиқ бўлган соғлом авлод, соғлом оила, соғлом жамият ғояси амалга ошириляпти.

Айниқса, ҳомиладорлик ва туғиш пайтида она ва бола саломатлигини назорат қилиш, туғиш ёшидаги аёлларни тиббий кўриқдан ўтказиш, туғриуқ мажмуалари, “Она ва бола” соғломлаштириш марказларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, перинатал марказлар каби биз учун янги бўлган тизимларни жорий этиш, бундан 10-15 йил илгари олдимизда жиддий муаммо бўлиб турган масалалар бугунги кунда ўзининг ижобий ечимини топаётгани қувончлидир. Ҳозир юртимизда оналик ва болаликни муҳофаза қилиш тизимида 5406 нафар педиатр, 1405 нафар неонатолог, 5584 нафар акушер-гинеколог ва бошқа ихтисослашган соҳалар шифокорлари фаолият кўрсатмоқда.

Президентимизнинг “Соғлиқни сақлаш тизимини янада ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2007 йил сентябр ойида эълон қилинган “Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш Давлат дастурини амалга оширишнинг асосий йўналишлари тўғрисида”ги фармонлари юзасидан соғлиқни сақлаш тизимининг барча бўғин ва йўналишларида амалга ошириляётган ислохотлар ўз натижасини бермоқда. Бундан ташқари, айти пайтда Ўзбекистон Республикасининг тиббиёт тизимидаги қатор муносабатларни тартибга солиб келаётган 12 та қонуни ҳам амал қилмоқда.

Айтиш жоизки, соғлиқни сақлаш тизимини юксалтиришга қаратилган ана шу ҳуқуқий ҳужжатларга биноан, тизимда амалга ошириляётган ислохотлар мутлақо янги тарзда ташкил этилди. Олий маълумотли шифокорлар томонидан малакали тиббий хизмат кўрсатишни таъминлаш мақсадида республикамизнинг энг олис ҳудудларида ҳам кам самарали фельдшерлик-акушерлик пунктлари ва амбулаториялар ўрнига замонавий тиббий ускуна ва

жиҳозлар билан таъминланган қишлоқ врачлик (ҚВП) барпо этилди. Уларнинг сони бугунги кунда 3,1 мингдан ўтиб кетди.

Ислохотлар маҳсули сифатида ташкил этилган янги тизим – Республика Шошинч тиббиё ёрдам маркази, юртимизнинг деярли барча вилоятлари марказларида ихтисослашган замонавий “Она ва бола скрининг” марказлари аҳолига юқори малакали тиббий хизмат кўрсатиб келмоқда.

Бундан бир неча йил аввал ташкил этилган дастлабки 4 та ихтисослаштирилган тиббёт марказлари тажрибасидан келиб чиқиб, мамлакатимизда тиббиёт соҳасининг муҳим йўналишлари бўйича яна олтита ихтисослаштирилган илмий-амалий тиббиёт марказлари ташкил этилганлиги фуқароларимизнинг малакали тиббий хизматдан фойдаланиш каби конституциявий ҳуқуқини (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 40-моддаси) юқори савияда таъминлашга хизмат қилиши аниқ.

Айниқса, “Оилада тиббий маданиятни ошириш, аёллар соғлиғини мустаҳкамлаш, соғлом авлод туғилиши ва тарбиялашнинг устувор йўналишларини амалга ошириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Дастур ижроси бўйича муайян ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, соғлиқни сақлаш тизимида фаолият кўрсатаётган малакали мутахассислар иштирокида мамлакатимизнинг барча вилоятларида аёллар ва болалар мунтазам профилактик тиббий кўрикдан ўтказилмоқда. Қолаверса, “Соғлом оилалар” шиори остида никоҳланувчи ёшларни тиббий кўрикдан ўтказиш борасидаги ишлар ҳам катта натижа берапти. Айни шу дастур ва бошқа меъёрий ҳужжатларнинг ҳаётга тадбиқ этилиши оилада тиббиё маданиятнинг ошиши ҳамда соғлом оилаларни барпо этишда янги ютуқ ва марралар сари йўл очди.

Мамлакатимизда умумий ўлим кўрсаткичи кейинги 10 йилда 20 фоизга камайди. Гўдаклар ўлими кўрсаткичи эса туғилган ҳар 1000 нафар чақалокка нисбатан 23 тадан 11 тага тушди.

Оналар ўлими ҳам кескин камайишига эришилди. Хусусан,

1991 йилда ҳар минг нафар онага 65 та ўлим ҳолати кузатилган бўлса, айти пайтда бу кўрстакчи 22 нафаргача қисқарди. Буларнинг барчаси аҳолининг турмуш шароити ва тиббий хизмат кўрсатиш сифатини изчиллик билан яхшилиаш натижаси эканлигини алоҳида қайд этиш даркор.

4.2. Соғлиқни сақлаш тизимида эришилаётган ютуқларни халқаро миқёсда эътироф этилиши

Мустақиллик йилларида тиббий соҳасида мамлакатимиз эришаётган натижа ва ютуқлар жаҳондаги нуфузли халқаро ташкилотлар томонидан ҳам ҳақли равишда эътироф этилмоқда. Жумладан, БМТнинг болалар жамғармаси ЮНИСЕФнинг Шарқий Европа, Болтикбўйи ва Мустақил Давлатлар Ҳамдустлиги мамлакатлари бўйича минтақавий директори Мария Каливис 2008 йилда юртимизда бўлиб, “Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш, хусусан, оналик ва болалиқни муҳофаза қилиш борасида кўпгина давлатлар ўрганса арзийдиган тажриба тўпланган”, дея таъкидлагани фикримиз далилидир.

Ёки БМТ Тараққиёт дастурининг мамлакатимиздаги ваколатхонаси раҳбари Фикрет Ачура “Ўзбекистонда саломатликка доир кўрсаткичлар ва соғлиқни сақлаш соҳасида эришилган натижалар кишини лол қолдиради”, дея баҳо беришида ҳам катта мезон бор.

Маълумки, Буюк Британияда фаолият кўрсатувчи “Болаларни асранг” (“Save the Children”) халқаро ташкилоти оналар ва болалар ҳуқуқлари билан боғлиқ масалалар билан шуғулланувчи энг нуфузли ташкилотлардан бири ҳисобланади. Мазкур халқаро муассасанинг юзлаб тадқиқотчилари томонидан дунё мамлакатларида оналик ва болалиқ муҳофазаси билан боғлиқ ҳисоботда Ўзбекистон эришаётган натижаларга алоҳида эътибор қаратилди. Унга кўра, мамлакатимиз жаҳоннинг 125 давлати орасида аёлларга яратиб берилган шарт-шароитлар даражаси бўйича 19 ўринда эканлиги эълон қилинди. Қиёслаш учун шуни айтиш мумкинки, ушбу кўрсаткич нафақат минтақа

ёки МДХ, балки Осиё қитъасида энг юқори даража ҳисобланади.

Шу ўринда диққатга сазовор бўлган яна бир воқеани айтиш жоиздир. 2007 йили Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти томонидан Европа минтақасида мавжуд 53 та мамлакат ичида фақатгина 4 та давлат, жумладан, Ўзбекистон оналик ва болалиқни муҳофаза қилиш тиббий хизматнинг миллий модели юқори баҳолашиб, ана шу давлатлар учун намуна сифатида эътироф этилди. “Саломатлик барча учун: Ўзбекистоннинг янги минг йилликдаги асосий мақсади” номли миллий маърузада мамлакатимиз аҳолисининг ўртача умр кўриш даражаси ҳам ошиб, у ҳозир 74 йилни ташкил этаётганлиги қайд этилган. Айтиш жоизки, Ўзбекистоннинг ушбу кўрсаткичи МДХнинг кўплаб давлатлариникига нисбатан анча юқори. Бу кўрсаткич Россияда – 66,7, Белорусда – 69,9, Украинада -69,5, Қозоғистонда – 66,2, Қирғизистонда эса 68,4 йилни ташкил этади.

Бу кўлга киритилаётган ютуқлар Ўзбекистонда аниқ мақсадга йўналтирилган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказилаётганлигидан дарак беради.

Бу мамлакатимизда “Ислохот – ислохот учун эмас, инсон учун” деган инсонпарвар тамойил асосида сиёсат юритилаётганлигини яна бир қарра исботлайди.

Мустақиллик мамлакатимизда халқаро андозалардаги тиббий хизмат кўрсатиш асосларини яратиб берди. Бундан кейин, шубҳасиз, мамлакатимиз тиббиёти янада ривожланиб бораверади. Бугун ана шу мақсад йўлида олиб борилаётган ислохотлар бунга хизмат қилади. Зеро, халқ соғлигини сақлаш тизимини тубдан яхшилаш мақсадларини кўзлаб ажратилаётган бюджет маблағлари йилдан йилга кўпайиб бормоқда. Жумладан, 1999 йилдагига қиёслаганда 2006 йилда тиббиёт равнақи учун ажратилаётган маблағ ҳажми 7,4 баробар ошди. 2007 йилда ушбу кўрсаткич 625 миллиард сўмга етган бўлса, 2008 йилда 862 миллиард сўмлик 2009 йилда 1256 миллиард сўмлик 2010 йилда 1704 миллиард сўмлик бюджет маблағи соҳа ривожига сарфланди. 2011 йилда эса 2217 млрд сўм сарфланди.

Бу борада халқаро ҳамкорлик имкониятларидан ҳам самарали фойдаланилмоқда. Масалан, бугунги кунда Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро, Қашқадарё, Тошкент ва Фарғона вилоятларида 96 та вилоят ва туман тугруқ муассасаси Осие Тараққиёт банки иштирокида амалга оширилаётган “Аёллар ва болалар соғлигини мустаҳкамлаш” лойиҳаси доирасида таъмирланиб, замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан жиҳозланмоқда. 2009-2010 йиллар давомида эса, ушбу лойиҳага биноан, Наманган, Сирдарё, Сурхондарё, Самарқанд, Навоий, Жиззах вилоятлари тугруқ муассасаларида ҳам таъмирлаш ва тиббий асбоб-ускуналари билан жиҳозлаш ишлари амалга оширилади. Бунинг натижасида оналар ва болаларга кўрсатилаётган тиббий хизмат сифати тубдан яхшиланади. Шунингдек, Жанубий Кореянинг “Эксимбанк”и ва Қувайт Араб иқтисодий ривожланиш жамғармаси мамлакатимиз соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислохотларни эътироф этган ҳолда уни янада чуқурлаштириш мақсадида маблағ ажратди.

Германия ва Япония давлатлари томонидан ҳам тиббий ислохотларимиз самимий қўллаб-қувватланмоқда. Хусусан, Япониянинг ЈСА агентлиги Республика ихтисослаштирилган Акушерлик ва гинекология илмий-амалий тиббий марказнинг замонавий даволаш-диагностика асбоб-ускуналари билан жиҳозланиши учун 3,5 миллион АҚШ доллари миқдорида грант маблағи ажратди. 2009-2010 йилларда вилоят кўп тармоқли болалар тиббий марказлари, Республика ихтисослаштирилган Педиатрия илмий-амалий маркази ва Тошкент Педиатрия тиббиёт институти клиникалари ҚФВ Банкнинг (Германия) 10,5 млн. евро гранти доирасида энг замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан жиҳозланди.

Миллий тиббиётмизда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар дунё медицинаси эришган ютуқларга эришиш йўлида қатъий ва дадил ҳаракатлардир. Президентимизнинг 2007 йил сентябр ойида эълон қилинган “Соғлиқни сақлаш тизимини янада чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш Давлат дастурини амалга

оширишнинг асосий йўналишлари тўғрисида”ги Фармони бу йўлда ташланган яна бир муҳим қадам бўлди.

Унда мамлакатимизда тиббиётнинг юксак халқаро андозаларда ривожланиши йўлидаги вазифалар акс этган. Умуман, соҳа ривожини йўлидаги бундай умумдавлат миқёсидаги ғамхўрлик тезда ўз самараларини бериши аниқ.

4.3. Ривожланган мамлакатлар соғлиқни сақлаш соҳасидаги тиббий суғурта тизими ва унинг моҳияти

Бозор муносабатларига ўтиш даврида ривожланган мамлакатларнинг соғлиқни сақлаш тизимини ташкил этиш тажрибасини, келажакдаги истиқболни ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

Иқтисодий ривожланган давлатларда аҳолининг барча қатлами тиббий хизматлардан баҳраманд бўлиши, тиббий-профилактик жараёнларда қимматбаҳо технологияларнинг қўлланилиши, тиббий хизматлар нарҳининг ўсиши, маъмурий харажатларнинг кўпайиши соғлиқни сақлаш тизимида харажатларнинг ўсишига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун, ҳозирги кунда тиббий хизматлар нарҳининг ўсишини пасайтиришга, унинг самарадорлигини, сифатини оширишга катта аҳамият берилмоқда.

Кўпгина ривожланган мамлакатлар тиббий суғурталаш жамгар-малари ёрдамида самарали соғлиқни сақлаш тизими шкалантирилиб, ялпи харажатларни коплашда бу жамгармалар асосий манба сифатида қабул қилинган.

Ривожланган давлатлар тажрибасида тиббий суғуртанинг турли ташкилий шакллари мавжуд. Суғурта тизими молиялаштиришнинг асосий манбаи бўлиб, унинг қуйидаги шакллари мавжуд: давлат, ижтимоий, хусусий, тиббий, аралаш суғурта тизимлари. Бундан ташқари, тиббий суғурта тизими ижтимоий ва давлат жамгармаларидан ҳам тўла молиялаштирилиши мумкин.

Ҳозирги кунда кўпчилик иқтисодий ривожланган

давлатларда тиббий суғурта тизимини, суғурталаш жараёнларини давлат томонидан унификациялаш ва суғурта жамғармаларини маркаўлаштириш кўзда тутилмоқда. Бу ҳолда молиявий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиш, ҳамда ҳисобот тизимини такомиллаштириш катта аҳамиятга эга, жумладан, тиббий хизматларга муайян нархларни белгилаш. Бундай нархлар преёскуранти касалликларнинг клиник-статистик гуруҳларига асосланади. Бир турдаги беморлар гуруҳини даволашда тиббий хизмат нархларини табақалаштириш, кўламини аниқлаш имконини беради. Даволаш нархи касалликларнинг клиник-статистик гуруҳлари асосида шакллантирилган меъёрлари бўйича белгиланади ва у кўпгина давлатларда кенг қўлланилади.

Жаҳон тажрибасида аҳолининг барча қатлами учун тиббий хизмат олиш имконини берадиган тиббий суғурта тизимини идеал модели мавжуд эмас. Шу билан биргаликда, хорижий давлатларнинг тажрибасини ўрганмасдан туриб, республикада тиббий суғурта тизимини зорий этиб бўлмайди.

АҚШ да фуқароларнинг соғлигини хусусий ва оилавий суғурталаш (74% ни ташкил этади) асосан, корхоналар томонидан гуруҳли суғурталаш услубида амалга оширилади, ҳамда “Медикер” (65 ёшдан ошганлар ва ногиронлар учун – 13% ни ташкил қилади) Давлат миллий дастури ва “Медикейд” (кам таъминланган аҳоли қатлами учун – 9% ни ташкил этади) штатларнинг ижтимоий дастурлари ва хусусий суғурта манбалари ҳисобидан қопланади. АҚШ аҳолисининг 95 фоизи касалланиш ёки жароҳатланиш ҳодисасидан суғурталанган.

“Медикейд” дастури соғлиқни суғурталаш дастури бўлиб ҳисобланмайди, чунки суғурталанувчи суғурта бадали ва махсус солиқ тўламайди. Бу дастур умумий солиқлардан молиялаштирилади: 50 фоизи федерал бюджетдан ва 50 фоизи штат бюджетидан. Бу дастур ҳар бир штатда ўзининг хусусиятлари билан фарқ қилади: суғурта бериш шартлари, кўрсатиладиган хизматлар рўйхат, уларнинг тўлов муддати. Лекин, бу дастурлар федерал қонунчилиги томонидан

белгиланган асосий тамойиллар чегарасидан чиқмайди. Кам таъминланган ва 65 ёшдан ошганлар бир вақтнинг ўзида иккита дастур бўйича ёрдам олиши мумкин.

“Медикер” дастури кўпроқ амбулатория хизматини ва ўткир касалликларни даволашни қўллаб-қувватлайди. Дастур асосан ҳамма тиббий хизматлар учун (стоматологик, оптометрик хизматлардан ташқари) харажатларни қоплайди. Тиббий асбоб-ускуналар билан текширишлар учун нархлар анъанавий клиник-диагностик текширишлар усулларида юқорида, чунки бу қимматбаҳо технологияларни қўллаш кўламини кенгайтиришга ёрдам беради. Нотижорат хусусий тиббий суғурта компаниялари тиббий муассасаларга тўловларни олдиндан тўлайди. Шунингдек, тижорат тиббий суғурта компанияларининг ҳам сугурталаш шартлари турлича. Одатда қўшимча харажатлар (“Медикейд”, “Медикер” дастурларида белгиланмаган) учун тўловни хусусий тиббий суғурта компаниялари қоплайдилар.

АҚШ да харажатларни олдиндан қоплаш тизими муваффақият билан амал қилмоқда. Тиббий суғурта компаниялари белгиланган харажатларни олдиндан қоплайди ва касалхоналар бу тўловлардан ўзининг бюджетини шакллантиради. Бунда тарифлар касалликларнинг клиник-статистик гуруҳлари асосида аниқланади. Бундай усулда меъёрларда белгиланган харажатларнинг ортиғига товон (компенсация) тўланмайди, тежалган маблағлар қайтарилмайди, тиббий муассасалар эса кўрсатиладиган тиббий хизматнинг сифатини, самарасини оширишдан манфаатдор бўладилар.

Лекин бу тизимнинг ҳам қатор камчиликлари бор, чунки беморни муддатдан олдин чиқариб юбориш зарур текширишларни ўтказмаслик ҳисобига маблағ тежалиши мумкин. Беморни касалхонага қайтадан ётқизиш, ташхисни ноаниқ ифода этиш ва бошқалар. Ҳаттоки, тиббий муассасалар фаолиятида суиистеъмолчилик ҳоллари ҳам учраши мумкин. Шунинг учун қатор давлатларда тиббий хизматларга тўлов тарифи тиббий муассасалар ассоциациялари, тиббий суғурта компаниялари ва

жойлардаги маъмурий орган вакиллари билан биргаликда кўриб чиқилиб, федерал даражада тасдиқланади.

Ҳозирги кунда АҚШ да оилавий тиббий хизматни кенгайтиришига мўлжалланган ташкилотларни бирлаштиришга қаратилган махсус консорциумни яратиш тажрибасининг амалий аҳамияти ортиб бормоқда.

Японияда мажбурий суғурта тизими “японияликларнинг миллий хусусиятларига” асосланган. Японияда соғлиқни умумий суғурталаш тизими ва қуйидаги суғуртачилар мавжуд: давлат, каттак ва кичик шаҳарлар ва қишлоқлар, соғлиқни суғурталаш иттифоқи. Давлат кичик ва ўрта корхоналар хизматчиларининг соғлиғини суғурталаш ҳукумат дастури бўйича тиббий хизмат харажатларининг 16% атрофида, катта ва кичик шаҳарлар ва қишлоқлар бошқарувидаги миллий соғлиқни суғурталаш дастури бўйича харажатларнинг 50% миқдоридан субсидия ажратилади. Аҳоли ўз навбатида, суғурта ташкилотларига суғурта бадалларини тўлайди ва касал бўлган ҳолда тиббий хизматлар учун харажатларнинг 20-30 фоизини ўз жамгармасидан тўлайди. Қолган харажатларнинг 70-80 фоизини тиббий суғурта ташкилотлари тўлайди. Давлатнинг яна бир муҳим вазифаси шундан иборатки, у ҳамма тиббий муассасалар учун тиббий хизмат муассасалар учун тиббий хизматларга ягона нархни белгилайди.

Японияда соғлиқни сақлаш тизимининг қуйидаги ўзига хос томонлари мавжуд: тиббий суғурта тизими бўйича аҳолининг барча қатламига тиббий хизмат кўрсатиш кафолатланган, беморлар хоҳлаган тиббий муассасага мурожаат этиши мумкин, суғурта бадаллари аҳолининг даромадларига мутаносиб ва тиббий хизматнинг бир қисми фуқаролар томонидан мустақил тўланади, баъзи ҳолларда тиббий хизмат учун харажатлар суғуртачи томонидан тўла қопланади, тиббий муассасаларнинг бошқаруви мустақил, мамлакат бўйича тиббий хизматлар учун ягона тариф ўрнатилган, суғуртачи бўлиб давлат, катта ва кичик шаҳарлар ва қишлоқлар, ҳамда юридик шахслар ҳисобланади,

баъзи бир тиббий суғурта тури аҳоли учун мажбурий.

Японияда тиббий муассасаларнинг кўпчилиги хусусий, лекин улар нотижорат мақомига эга, яъни олинган даромад муассасанинг моддий-техник базасини кучайтиришга йўналтирилади.

Буюк Британияда миллий соғлиқни сақлаш тизими мавжуд бўлиб, вазирлик томонидан бошқарилади. Вазирлик ислохотларнинг ўтказилишини қатъий тартибга солиб туради. Бирламчи бўғинда тиббий хизмат бир гуруҳ ёки шахсий нотижорат мақомига эга бўлган умумий амалиёт врачлари томонидан кўрсатилади ва улар мустақил шартнома асосида фаолият юритадилар. Трастларда ва госпиталларда ихтисослашган тиббий хизмат кўрсатилади. Трастлар ташкилий жиҳатдан вазирликка бўйсундилар ва молиявий жиҳатдан унга боғланган. Улар муайян мустақилликка эга бўлиши билан бирга врачларнинг маоши давлат томонидан белгиланади.

Буюк Британияда беморларнинг стационарларда даволаниш кунлари жуда кам. Режали операцияларнинг 50 фоизигача бир кунлик стационарларда бажарилади. Лекн шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, стационарда режали равишда даволаниш учун 9 ойгача навбатда туриш мумкин. Стационарлар давлат мулки ҳисобланади, лекин улар мустақил фаолият юритадилар.

Ислохотлар натижасида 1991 йилдан бошлаб, тиббий хизматларнинг “ички бозори” шакллантирилган, тиббий хизматни молиялаштириш уни кўрсатишдан ажратилган: тиббий хизматларни соғлиқни сақлаш бошқармаси тиббий муассасалардан сотиб олади. Уларнинг муносабати аҳолини танлаш эҳтиёжига асосан, шартнома билан тартибга солинади. Аҳолини кафолатланган давлат дастурини жорий этишда қатнашаётган тиббий муассасаларни танлашдан манфаатдор. Аҳолининг эҳтиёжини қондираётган талаблардан фойдаланаётган тиббий муассасалар биринчи навбатда молиялаштирилади.

Буюк Британияда ҳамма хизматчиларнинг соғлиғи мажбуран суғурталанади, турмушга чиққан аёллар бундан

мустанасно. Улар ихтиёрий равишда суғуртага кўйилишлари мумкин. Миллий суғурта тизими етарли таъминламайдиган ёки умуман таъминламайдиган тиббий хизматлар соҳасини хусусий тиббий суғурта тизими қоплайди.

Германияда анъанавий ижтимоий тиббий суғурта тизими мавжуд. Аҳолининг 90 фоизи тиббий суғурта полисига эга. Корхоналар иш ҳақи жамғармасидан 13% миқдорида тиббий суғурта жамғармаларига ўтказадилар. Бундан корхоналар суғурта ҳаражатининг 80% ини, хизматчилар эса 20% ини тўлайдилар. Германияда тиббий суғурта ҳаражатларини қоплашнинг гонорар усули кенг тарқалган. Бу усулнинг камчилиги шундан иборатки, врачлар ҳаражатларга асосланмаган ортиқча ва қимматбаҳо муолажаларни кўшишлари мумин.

Бунинг муқобил варианты сифатида бир қанча мамлакатда биринчи тиббий бўғинда жон бошига ҳаражатларни қоплаш усули қабул қилинган. Бунда врачнинг маоши муайян ҳудудда яшовчи аҳолининг сони билан боғлиқ.

Канадада 1971 йилдан бошлаб, аҳоли соғлиғини универсал миллий суғурта тизими жорий этилган. Бу тизим бўйича бюджет –ижтимоий суғурта доирасида стоматологик хизматлардан бошқа барча хизматлар ҳаражатлари қопланади. Соғлиқни суғурталаш миллий тизими аҳолининг барча қатламлари тиббий хизматдан баҳраманд бўлишини таъминлайди. Суғурта дастурларини молиялаштириш суғурта бадаллари, давлат дотациялариға асосланади. Шунингдек, бунга беморларнинг ва хусусий суғуртанинг маблағлари жалб қилинади. Федерал субсидияларнинг миқдори ҳудуддаги соғлиқни сақлаш тизими бюджетининг 25% идан ошмайди, ҳар бир ҳудудда давлат суғурта агентлиги фаолият кўрсатади, маъмурий ҳаражатлар умумий ҳаражатларнинг 2% идан ошмайди. Соғлиқни сақлаш тизими давлат дастури ҳамма канадаликни тиббий хизмат билан таъминлаш имконини беради.

Давлат тиббий муассасаларида ишлайдиган врачлар билан бирга хусусий амалиёт билан шуғулланувчи врачлар, хусусий

тиббий муассасаларда ишлайдиган врачлар аҳолига тиббий хизмат кўрсатадилар. Тиббий хизматлар давлат томонидан ўрнатилган тариф асосида қопланади. Тиббий хизматга тарифлар ҳудудий соғлиқни сақлаш органлари ва тиббий муассасалар томонидан келишилган ҳолда белгиланади. Бундай иқтисодий механизм тиббий хизматнинг асоссиз ўсишини чегаралайди. Умуман, амбулатория ва стационар тиббий хизмат харажатларининг 90 фоизи, ҳамда соғлиқни сақлашга кетган харажатларнинг 75 фоизи ижтимоий жамғармалар томонидан қопланади.

Бир қанча мамлакатларда амбулатория-поликлиника бўғинида амалиётчи врачлар гуруҳи рағбатлантирилади. Врачлар гуруҳи муайян бир ҳудудда яшайдиган аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш учун мажбурият олади, бу ҳолда тиббий суғурта ташкилоти томонидан белгиланган бадаллар олдиндан тўланган бўлишлари шарт. Шунинг учун врачлар тиббий-диагностик хизматларни кўрсатишдан кўра, профилактик, соғломлаштириш тадбирларини ўтказишга ҳаракат қиладилар, чунки улар бундан кўпроқ манфаатдор бўладилар.

Ривожланган мамлакатларда соғлиқни сақлаш тизимлари қатор афзалликлари билан бирга бир қанча нуқсонларга эга. Мисол учун, АҚШ да 1988 йилда Харрис хизмати аҳоли ўртасида ўтказилган сўровлар натижасини эълон қилган: аҳолининг 10 фоизи мавжуд соғлиқни сақлаш тизимини “яхши” деб баҳолаган ва унга “баъзи бир” ўзгартириш киритиш етарди деб, ҳисоблаган. Аҳолининг 89 фоизи эса соғлиқни сақлаш тизимининг “таъмирлаш” лозим деб, ҳисоблаган. Канадада соғлиқни сақлаш тизимини 61% америкалик, Британия соғлиқни сақлаш тизимини эса 29% америкалик афзал кўрган (таққослаш учун: сўров ўтказилганда 56% канадалик мавжуд соғлиқни сақлаш тизимини “яхши” деб баҳолаган). Америкалик 24 млн. аҳоли зарур тиббий хизматни ололмаган, 14 млн. америкалик эса тиббий хизмат қиммат бўлгани учун тиббий хизматни олиш имкониятига эга бўлмаган (Канада аҳолисининг 1% идан камроғи тиббий

хизматни ололмаган). “НБС Ньюс” хизматининг 1989 йилда ўтказилган сўровлари натижасида 92% америкалик тиббий хизматга нархларнинг ўсишдан ташвишда эканлиги, 2/3 қисми эса миллий соғлиқни сақлаш тизимини кўллаб-қувватлашини билдирган. Демак, АҚШ да аҳолининг турмуш даражаси тиббий хизматдан бахраманд бўлишини белгилайди. Шунингдек, онкологик касалликлар, мия қон томирлари, грипп ва зотилжам, қандли диабет 1960 йил кўрсаткичлари даражасида. Бир ёшгача бўлган болалар ўлими кўрсаткичи бўйича, 20 та ривожланган мамлакатлар ичида охириги ўринда туради.

Канада соғлиқни сақлаш тизимида врачларга “гонорар усули”да ҳақ тўланиши натижасида врачлар қанча кўп муолажа ўтказса, даромади шунча кўпаяди. Бундай тажриба зарур бўлмаган тиббий хизматларни кўрсатишга олиб келади. Канада тизими тиббий хизматнинг сифатини самарали назорат қилинишини таъминлай олмайди. Профилактик тадбирлар учун маблағ кам ажратилади. Яхши таъминланган канадалик кам таъминланган канадаликга нисбатан 4,5 йил кўп умр кўради ва 11 йил кейин меҳнатга лаёқатсиз бўлади. Соғлиқни сақлаш асосий омили бўлиб, аҳолининг турмуш даражаси ҳисобланади.

1990 йилларда айрим давлатларда соғлиқни сақлаш тизимининг молиялаштириш таркиби, %

<i>Давлатлар</i>	<i>Давлат бюджее ти</i>	<i>Ижтимоий суғурта</i>	<i>Хусусий суғурта</i>	<i>Фуқароларнинг шахсий маблаглари</i>	<i>Ҳомий- лар ёрдами</i>
Буюк Британия	73.1	7.7	5.5	13.7	-
Испания	37.6	40.0	5.0	17.4	-
Италия	35.7	40.6	4.9	18.8	-
АҚШ	24.5	18.7	31.2	25.6	-
Швеция	24.0	44.8	6.9	24.3	-
Япония (1997)*	32.2	54.0	-	13.8	-
Ўзбекистон (1999)**	95.5	-	-	2.7	1.9

Япония аҳолининг ўртача умр кўриши бўйича, болалар ўлими ва бошқа кўрсаткичлар бўйича дунёда энг яхши кўрсаткичларга эга. Лекин, шунга қарамасдан, япониялик экспертларнинг фикрича, соғлиқни сақлаш тизимида қатор ислоҳотлар ўтказиш зарур. Беморлар тизимида қатор ислоҳотлар ўтказиш зарур. Беморлар хоҳлаган тиббий муассасани танлаш имкониятига эга эканлиги натижасида қимматбаҳо малакали хизмат кўрсатадиган стационарларда касалликнинг энгил шакллари билан оғриган беморларнинг ҳаддан ташқари кўплиги, оммавий хизмат кўрсатадиган клиникаларда эса беморларнинг жуда камлиги қайд қилинган. Беморларнинг стационарда стационарда ўртача даволаниш кунлари бўйича Япония ривожланган мамлакатлар ичида охириги ўринлардан бирида туради. Баъзи беморлар тиббий хизматга муҳтож бўлмаса ҳам стационарда ётиши мумкин. Айрим районларда врачларнинг йўқлиги, бошқа бир районларда эса врачларнинг ҳаддан зиёд кўплиги қайд этилган. Япония оммавий ахборот воситаларини маълумотларига кўра, японияликларнинг 30 фоизи соғлиқни сақлаш тизимидан қониқмаган.

Ривожланган мамлакатларнинг тажрибасидан келиб чиқиб айтиш жоизки, аҳолининг барча қатлами тиббий хизмат олиш имкониятига эга эмас. Ижтимоий адолат нуқтаи назаридан аҳолининг айрим қатлами тиббий суғуртадан кўпроқ, айрим қатлами камроқ наф кўради.

Хусусий суғуртанинг кенг жорий этиш имконияти чегараланган, чунки аҳоли қатламида кам даромадли оилалар ногиронлар бу тизимга мослаша олмайди. Шу жиҳатдан, соғлиқни сақлаш соҳасида самарали тиббий хизмат ва суғурта тизимини жорий этишда муқобил йўналишларни ва имкониятларни ҳисобга олган ҳолда тегишли ҳисоб-китобларни амалга ошириш лозим.

Ривожланган давлатлар соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш тажрибаси шуни кўрсатадики, харажатларнинг асосий қисми ижтимоий суғурта, фуқароларнинг шахсий

маблағлари ва хусусий суғурталар ҳиссасига тўғри келади (жадвалга қаралсин).

Демак, Ўзбекистонда ҳам босқичма-босқич соғлиқни сақлаш тизими-ни молиялаштиришга қўшимча маблағларни жалб қилиш лозим. Молия-лаштиришнинг қўшимча манбаи бўлиб ташкилотлар, суғурта компаниялари, юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағлари бўлиши мумкин.

Соғлиқни сақлаш тизимида таркибий ўзгаришлар, жумладан тиббий суғурта тизимининг бозор муносабатлари билан уйғунлашган ҳолда босқичма-босқич, халқимизнинг миллий кадриятларини, урф-одат ва моддий имкониятларини ҳисобга олиб жорий этган тақдирдагина соғлиқни сақлаш соҳасида олиб борилаётган ислохотлар кутилган натижаларни бериши мумкин.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда тиббий суғурталашни босқичма-босқич жорий этиш учун асос тайёрланмоқда. Бу мақсадларда мавжуд даволаш-профилактик муассасаларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ишлари амалга оширилмоқда, таъсисчилар ҳисобига қурилган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиб, хусусий даволаш профилактик муассасалар барпо этилмоқда. Шу билан бирга, ижтимоий суғурта ҳамда хусусий тиббий суғурта бадаллари мавжуд.

Ижтимоий суғурта бадаллари тиббий хизматларга ишлатилиши назарда тутилаётган тўловлардир. Ушбу мақсадли солиқлар иш беручилар томонидан иш ҳақи фондидан чегирмалар тарзида ёки ходимлар томони-дан шахсий иш ҳақидан бадал бериш тарзида тўланади. Улар давлат бюджетидан ажратилган ва шу сабабли бюджетдан ташқари жамғармалар деб номланган ижтимоий суғурта жамғармаларида тўплаб борилди.

Хусусий тиббий суғурта бадаллари ҳам худди ижтимоий тиббий суғурта бадаллари каби мақсадли бадаллар ёки суғурталовчи учун тиббий хизматларга сарфланиши назарда тутилаётган маблағ тўланишидир. Лекин, ижтимоий суғуртадан фарқли равишда хусусий суғурталаш ихтиёрийдир. Ҳар бир одам қачонлардир тиббий ёрдам олиши ёки олмаслигидан қатъий

назар, бадал тўлайди. Масалан, агар сугурта бадаллари таваккалчилик хавфини эътиборга олган бўлса, ҳар бири мазкур йилда соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиши ёки фойдаланмас-лигидан қатъий назар, доимий равишда чекадиган 70 яшар эркак йилига – 4000 сўм, чекмайдиган 25 ёшли киши эса – 1000 сўм тўлаши мумкин.

Агар бадаллар бир хил миқдорда белгиланадиган ягона бадал бўлса, келтирилган мисолимиздаги ҳар иккала кишининг ҳар бири 2500 сўмдан бадал тўлаши мумкин.

Исътёмолчиларнинг тиббий хизматларни сотиб олишдаги тўғри тўловлари ёки бевосита харажатлари тиббий хизматлардан фойдаланиш ёки ушбу хизматларни олиш пайтида амалга оширилади. Тўғри, шахсий тўловлар соғлиқни сақлашни маолиялаш муаммосини қисман ҳал қилиши мумкин. Улар шунингдек, товарлар ва хизматларга ҳақ тўлашнинг табиий усулидир. Бироқ тиббий хизматлар шу қадар қиммат бўлиши ҳам мумкинки, ҳақ тўлашнинг бу усули номақбул бўлади ва харажатлар тақсимланиши зарур бўлиб қолади. Шу сабабли, хусусий, рақобатли, ихтиёрий суғурталаш тизими мавжуд. Улар соғлиқни сақлашнинг салмоқли қисмини молиялашга қодир. Бироқ бунда суғуртага камбағалларнинг қурби етмайди. Бу суғурта усули иқтисодий аҳволи ночор кишиларга тўғри келмайди. Унинг қўлланиши катта маъмурий сарф-харажатлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шу сабабли, кўпгина мамлакатларда тиббий хизматларни молиялашда давлатнинг муайян роли сақланиб қолмоқда.

МДҲ мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда бюджет ҳисобидан молиялаш тизими устунроқдир.

Қисқача хулосалар

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш масаласи юртимиз раҳбари раҳнамолигида давлатимиз сиёсатида муҳим ўринни эгаллаб келмоқда. Кейинги йилларда соғлиқни сақлаш соҳасида кенг

кўламли ўзгаришлар рўй берди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва уни ривожлантириш Давлат дастурини амалга оширишнинг асосий йўналишлари тўғрисида”ги (2007 йил 19 сентябр) Фармонида аҳолига юқори малакали тиббий хизмат кўрсатишни таъинлаш мақсадида, мулкчилик шаклидан қатъий назар, тиббий муассасаларини замонавий янги, жумладан, хориждан олиб келинадиган замонавий тиббий асбоб-ускуналар, жиҳозлар билан таъминлаш мақсадида катта имтиёзлар жорий этилди.

Ушбу Фармонга мувофиқ, эндиликда юртимизда фаолият кўрсатиб турган тўртта тиббиёт маркази тажрибасидан келиб чиққан ҳолда яна 6 та, жумладан, Акушерлик ва гинекология илмий-текшириш институти ҳамда даволаш базаси ва аёлларларнинг репродуктив саломатлик марказлари негизида шу тизимга ихтисослашган марказ ташкил этилмоқда. Ана шу мақсадда, йил бошиданоқ давлат бюджети ҳисобидан керакли миқдорда маблағ ажратилди. Айни пайтда, ушбу маблағ эвазига тиббий муассаса тубдан реконструкция қилиниб, замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланыпти. Бундан ташқари 2009 йилда ушбу ихтисослаштирилган илмий-амалий марказ Япония давлати томонидан уч ярим миллион АҚШ доллари ҳажмидаги грант асосида замонавий даволаш диагностика аппаратлари билан жиҳозланиши режалаштирилган. Ҳозирги кунда мазкур марказнинг Нукус, Қарши, Жиззах ва Наманганда ҳам филиаллари ҳам фаолият кўрсатмоқда.

Президентимизнинг “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ Давлат дастури тўғрисида”ги (1998 йил 10 ноябр) Фармони ҳам ушбу соҳада мустаҳкам пофдевор, асосий таянч вазифасини ўтамоқда.

Соғлиқни сақлаш тизимида фаолият юритаётган субъектларнинг мулкчилик шакли қандай бўлишидан қатъий назар, уларнинг мақсад ва вазифалари муштарак – халқ саломатлигини муҳофаза қилишдан иборат. Чунки бемор одамга

барибир: у давлат тиббиёт муассасаларидами ёки хусусий муассаса шифокорида даволанадим, шифо топса бўлди.

Соғлиқни сақлаш тизимида ўтказилган ислохотлар натижасида фуқаролар саломатлигини муҳофаза қилиш ва соҳа моддий-техника базасини мустаҳкамлаш борасида кўпгина ишлар бажарилди ва бажарилмоқда.

Таянч тушунчалар

Соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотлар, Фармонлар ва қарорлар, тадбирлар, ислохотларнинг мақсади ва вазифалари, оналик ва болалик муҳофазаси, халқаро миқёсида эътироф этилиши, тиббий суғурта, ижтимоий суғурта ва тиббий суғурта бадаллари.

Назорат учун саволлар

1. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Президентимизнинг соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш борасида қандай Фармонлари эълон қилинди?
2. Соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларнинг вазифалари ва мақсадларини изоҳлаб беринг.
3. Соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотлар натижасида қўлга киритилган ютуқларни баён қилиб беринг.
4. Мустақиллик йилларида тиббий соҳада эришилган ютуқларимиз ҳақида жаҳондаги халқаро ташкилотлар билдирган фикрларига изоҳ беринг.
5. Тиббий суғурта тизимини моҳиятини тушунтириб беринг.
6. Хориж мамлакатлари суғурта тизимининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
7. Ўзбекистон Республикаси тиббий суғурта тизимини жорий қилиш борасида қандай ишлар амалга оширилмоқда?
8. Ижтимоий суғурта ва хусусий тиббий суғурта бадаллари ҳақида тушунча беринг.
9. Соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларнинг асосий ижобий кўрсаткичларини нималарда кўриш мумкин?

V-БОБ. ИЖТИМОЙ СОҶАДА ТУРИЗМНИНГ ЎРНИ

5.1. Туризм соҳасининг ўзига хос хусусиятлари

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда миллий иқтисодийнинг бошқа тармоқлари билан бир қаторда туризм соҳасини ривожлантиришга ҳам катта эътибор берилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек: «Чет эл туризми республика иқтисодийнинг етакчи тармоғига, унинг валюта тушумларини тўлдирадиган муҳим манбага айланиб бормоқда. Шу сабабли шинам меҳмонхоналар, кемпинглар қурилишини бундан буён ҳам амалга оширавериш, туризмнинг ривожланган инфраструктурасини шакллантириш, сайёҳлар борадиган жойларни обод қилиш билан ҳам шуғулланавериш керак. Миллий-тарихий ва маданият ёдгорликларини таъмирлашга алоҳида эътибор бериш зарур. Бу эса ажнабий саёҳларни жалб этиш учунгина эмас, балки халқ кадриятларини қайта тиклаш, ёш авлодни тарбиялашда ҳам алоҳида аҳамиятга эга»¹.

Ўзбекистонда туризми ҳар томонлама ривожлантириш учун бу соҳага илғор хорижий тажрибаларни жорий қилиш зарур. Чунки сўнгги йилларда бўлиб ўтган чуқур таркибий ўзгаришлар туристик соҳани ҳам четлаб ўтмади ва унга ҳам таклиф, ҳам талаб томонидан ўз таъсирини ўтказди. XX асрнинг 90-йиллари бошларида кашф қилинган ва қўлланилган кўпгина инновациялар мазкур соҳанинг туб ўзгаришларига сабаб бўлди. Ривожланган мамлакатларда аҳоли турмуш даражасининг оширилиши натижасида туризм оммавий тус олиб, миллионлаб кишиларни ўзига жалб қилди. Кўп мамлакатлардаги иқтисодий ўсиш, олдин туристик оқимни вужудга келтирувчи жой деб тан олинмаган мамлакатларда ҳам «янги туристик талаб» шакллана бошладики, улар глобал туристик талабнинг бозордаги кўлами кенгайишига олиб келди.

Ўзбекистонда ҳам туризм соҳанинг йўлга қўйиш мақсадида

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: «Ўзбекистон», 1995, 242-бет

муҳим меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан 1992 йил 27 июлда “Ўзбектуризм” Миллий Компаниясининг ташкил топиши республикада туризм ишининг янгиланиш жараёнини бошлаб берди. Фармонда “Ўзбектуризм” МК таркибига кирувчи корхона ва ташкилотлар рўйхати тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 2 июндаги қабул қилган «Буюк Ипак йўли»ни қайта тиклашда Ўзбекистон Республикасининг иштирокини авж олдириш ва республикада халқаро туризмни ривожлантириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисидаги Фармонида жаҳон андозалари даражасида кичик ва ўрта меҳмонхоналар, мотел ва кемпинглар тармоғи шакллантирилишига эътибор қаратилди.

Республика Президентининг 1999 йил 15 апрелда қабул қилинган «2005 йилгача бўлган даврда Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат дастури тўғрисида»ги Фармони ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Фармонда мулкчилик шаклидан қатъий назар, сайёҳлик ташкилотлари келтириладиган технология ва меҳмонхона ускуналари, сайёҳлик мақсадларига мўлжалланган транспорт воситалари учун божхона «пошлина»лари тўлашдан 3 йил муддатга озод қилинди.

Ушбу меъёрий ҳужжатлар республикада туризм соҳасини ривожланишига катта ҳисса бўлиб қўшилмоқда.

“Ўзбектуризм” МКнинг маълумотларига кўра 1997 йилда Ўзбекистонга 272000 хорижий сайёҳ, 1998 йилда - 274200, 2000 йилда - 278000, 2001 йилда - 231000, 2002 йилда - 196700, 2003 йилда - 230400, 2004 йилда - 262800 ва 2005 йилда – 241900, 2006 йилда – 273200, 2008 йилда – 370160, 2009 йилда 383870 хорижий сайёҳлар ташриф буюрган (“Ўзбектуризм” МК маълумотлари). Ушбу иқтисодий кўрсаткич туризм соҳасининг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни қанчалик муҳим эканлигидан дарак беради. Шунинг учун туристик оқимининг муттасиллиги ва кўламлигини таъминлаш, мазкур соҳанинг барқарор ривожлантиришнинг муҳим омили сифатида хизмат қилади.

Туризм – бу аҳолига хизмат кўрсатувчи йирик тармок бўлиб, у одамлар эҳтиёжини қондириш учун турли ҳил товарлар ва хизмат турларидан фойдаланиладиган ўзига хос иқтисодий соҳадир. Товардан фаркли равишда, туристик хизмат ўз табиатига кўра ташиб бўлмаслик хусусияти билан ажралиб туради. Туристтик бозорлар икки - келгинди ва узатиш турларига бўлинади. Шу боис туризм бевосита фойдаланиш ва хизмат кўрсатиш жойида замонавий хизмат кўрсата оладиган ишлаб чиқариш қувватларини ва инфратузилмани ривожлантириш заруриятини тугдиради.

Ҳозирги кунда туристик бизнес дунё бўйича кенг тараққий этган тармокдардан бирига айланиб қолди. У энди ёлғиз дам олиш воситасигина бўлиб қолмай, ўзида сиёсий, иқтисодий, экологик ва ижтимоий манфаатларни ҳам акс эттирмакда.

Бутун дунёда туризм юқори даромадли соҳалардан биридир, унга сарфланган маблаглар катта фойда келтиради. Туризмдан олинadиган фойда тадбиркорларни янги йўналишлар, ҳудудлар, нутилган маданиятлар устида илмий ишланмаларни амалга оширишга ундайди.

Туризм ноишлаб чиқариш соҳаси ҳисобланиб, унинг хусусияти шундаки, у халқ хўжалигига ёрдам беради. У қанчалик кўп хизматларни амалга оширса унинг, ҳудуд иқтисодий салоҳиятини ривожлантиришдаги ўрни ва нуфузи ҳам шунчалик юқори бўлади.

Туризмнинг хўжалик фаолияти энг аввало кишиларнинг ижтимоий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлади ва ҳозирги замон жамиятини ривожлантиришга хос бўлган специфик алоқаларни ифодалайди.

Туризмнинг хизмати шундаки, у ўзининг соғломлаштирувчи вазифаси билан иш вақтининг қисқариши ва йўқотилишига, кишилар саломатлигининг яхшиланиши, шунингдек интеллектуал тараққиёт учун бўш вақтдан оқилона фойдаланишга кўмаклашади.

Туризм кишиларни жисмоний, маънавий ва психологик

жиҳатдан соғломлаштириш борасида универсал имкониятларга эга. Бу эса жамият ишлаб чиқаришига бевосита таъсир этади. Инсон соғлигини мустаҳкамлаш билан боғлиқ ҳамма нарса муҳимдир, табиийки ичтисодий жиҳатдан фойдали ҳисобланади.

5.2. Ўзбекистонда халқаро туризми ривожлантиришнинг мақсадлари ва йўналишлари

Халқаро туризмининг ривожлантиришнинг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

1. Иқтисодий ўсиш катта миқдордаги товарлар ва юқори сифатли хизматлар ишлаб чиқаришни ва мамлакат аҳолисини турмуш тарзини юқори ҳамда фаровон бўлишини таъминлайди.

2. Халқаро туризмининг ривожлантиришнинг иқтисодий самарадор-лиги ресурслардан фойдаланишда минимал харажатларни сарфланган ҳолда юқори даражадаги фойдага эга бўлишда намоён бўлади.

3. Аҳолининг маданиятини ва маълумоти даражасини ошириш, республиканинг турли ҳудудларида жаҳон цивилизацияси, маданияти ва санъати билан таништириш.

4. Турли хил туристик хизматлар кўрсатиш йўли билан ўзаро маданий-тарихий ва миллий кадриятларни айирбошлаш.

5. Сифатли асосий ва қўшимча хизматларни кўрсатиш, уларнинг сифатини жаҳон стандартлари даражасига етказиш. Туризм саноатини моддий-техника базасини валюта тушими йрдамида давлат йўли билан таъминлаш ҳамда туристик хизматларга чет эллик туристлар томонидан талабни шакллантириш.

Бундан ташқари, халқаро туризмининг ривожланиши аэропортлар ва автомобил йўллари, магазинлар, кинотеатрларни куриш ва таъмирлаш, шаҳарларни ободонлаштириш, тарихий ёдгорликларни қайта тиклаш, сув хавзаларини тозалаш ва ҳоказоларга туртки бўлади.

Кўпгина мамлакатлар учун туризм катта тадбирнинг тез ривожланаётган соҳасига айланган. Масалан, товар ва хизматлар

экспортдан келадиган даромадларда туризмнинг ҳиссаси Испанияда - 60 фоиз, Австрияда - 40 фоиз, Швейцарияда - 80 фоизни ташкил этади.

Халқаро туризмнинг муҳим жиҳати шуки, бу соҳага сарфланган капитал қўйилмалар чет эл валютаси сифатида қайтиб келади. Ўз иқтисодий моҳиятига кўра чет эл туризми маълум мамлакатга вақтинча ташриф буюрганлар учун моддий ва маданий бойликлар, товар ва хизматларнинг чет эл валютасида алоҳида кўринишли истеъмоли ҳисобланади.

Шунинг учун чет эл туризми «кўринмас экспорт» деб ҳам айтилади. Маълумки туризм ҳозирги кунда дунё давлатларининг халқ хўжалигида энг ноёб ва сердаромад соҳасига айланган. Жаҳон мамлакатлари бўйича 1991 йилда туризм дунё бозорида сотилган товарлар ва хизматлар турларининг 7 фоизини ташкил этган бўлса, 2010 йилда эса 12 фоиздан ортиқроқни ташкил қилди ва ҳозирги кунда дунё бўйича яратилган ЯИМни 11 фоиздан ортиғи туризм хизмати ҳиссасига тўғри келмоқда.

Жаҳон туристик ташкилоти маълумотларига кўра, ҳозирги кунда туризм соҳасида дунёдаги ишчи кучини 8 фоизи банд экан. Бу соҳага барча инвестицияларнинг 7 фоизи, истеъмол харажатларининг 11 фоизи, солиқ тушумларининг 5 фоизи, хизматлар савдосининг учдан бир қисми тўғри келади. Айрим мамлакатлар учун туризмдан тушадиган даромадлар амалда ягона ёки ҳал қилувчи ҳисобланади.

Иқтисодий кўрсаткичларга эътибор берадиган бўлсак, Бутунжаҳон туризм ташкилоти (БТТ) эълон қилган маълумотларга кўра 2001 йилда дунёда 689 миллион турист қайд этилган. Мутахассислар таҳлилларига кўра бу кўрсаткич 2011 йилда 1 миллиардга ва 2020 йилда 1,3 миллиардга етади. Шунингдек, туризм дунё соф миллий маҳсулотининг 6 фоизини, ялпи инвестицияларнинг 7 фоизини, иш жойларининг 6,5 фоизини, ялпи даромаднинг 8 фоизини ташкил этади. Туризм экспорти нефт ва автомобил саноатларидан кейинги ўринда турибди.

Шу билан бирга туризм нафақат иқтисодий, балки ижтимоий-маданий, экологик аҳамиятга молик соҳадир. У ҳар бир инсон дунёқарашини кенгайтириб, ҳаёт мазмуни ҳақидаги таассуротларини бойитиб, халқлар ўртасида дўстона муносабатлар қарор топишига самарали таъсир кўрсатади.

Иқтисодиётнинг юксалишида хизматлар соҳасининг ўз ўрни бор. XX асрнинг ўрталарида жаҳон иқтисодиёти таркибида туб ўзгаришлар содир бўлди. Авваллари бирор давлатнинг иқтисодий мавқеи унинг асосан саноати ва қишлоқ хўжалиги ривожин билан белгиланган бўлса, эндиликда етакчи мамлакатларда хизматлар соҳаси муҳим ўрин эгалламоқда. БМТ маълумотларига кўра, ўтган асрнинг 80-йиллари хизматлар соҳаси жаҳон иқтисодий ЯИМнинг 64 фоизини ташкил этган. Жаҳон савдо ташкилоти таснифига кўра хизматларнинг 600 дан ортиқ турли хил кўринишлари мавжуд. Бунда туризм соҳасини ўрни аҳамиятли бўлиб, кўплаб мамлакатларда туризм бюджетни тўлдирувчи илгор ўринга чиқиб олган. Масалан, бугунги кунда Испания туризм соҳасида Европадаги етакчи мамлакатлардан бирига айланган. Ҳозир Испания туризмдан олаётган даромади (34,0 миллиард АҚШ доллари) бўйича Европада биринчи, (туристлар ташрифи 54,0 миллион киши) ва уларга кўрсатилаётган хизматлари бўйича Франциядан кейин туради. Испанияда ҳар 5,4 ишчидан бири туризм соҳасида хизмат кўрсатади ва 2011 йилга бориб умумий бандликнинг 21,9 фоизини ташкил қилади. Бу 3701670 иш ўрини демакдир. 2001 йилда эса 2762230 иш ўрини бўлган.

Хитой ялпи миллий маҳсулотининг 34 фоизини хизматлар соҳаси бермоқда. Ялпи миллий маҳсулотнинг 28 фоизини ижтимоий хизматлар берадиган бўлса, 6 фоизини транспорт ва алоқа соҳалари бермоқда. Хитойда иш билан банд бўлган аҳолининг 10 фоизини, яъни 65 миллиондан ортиқ киши хизматлар соҳасида ишлаб, улар мамлакат ялпи миллий маҳсулотининг 34 фоизини бермоқда, бунда туризмнинг ўрни аҳамиятлидир.

1986 йилдан бошлаб туризм Республикамиз халқ хўжалиги режасига мустақил тармоқ сифатида киритилди ва унинг аҳамияти ҳозирги вақтда йилдан йилга ошиб бормокда.

Ўзбекистоннинг кўҳна тарихи, қадимий маданий-меъморий ёдгорликлари жаҳон туристларини ҳамиша ўзига чорлаб келган. Лекин собиқ иттифоқ даврида ташқи мамлакатлар билан туристик алоқалар ва бу билан боғлиқ маблағ марказ ихтиёрида бўлганлиги сабабли республика иқтисодиёти ундан унча наф кўрмасди. Натижада туризм иши ўлкада жаҳон авдозалари даражасига кўтарилмай, ташкилий жиҳатдан орқада эди. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг туризм ишини яхшилаш мақсадида 1992 йилда тузилган «Ўзбектуризм» миллий компанияси Ўзбекистонда сайёҳликнинг ҳуқуқий, иқтисодий асосларини шакллантириб, жаҳон андозаларига мувофиқ келадиган сайёҳлик тизимини таркиб топтириб бормокда. Хорижий инвестициялар жалб этилиб замонавий сайёҳлик мажмуалари қурилмокда. Тарихий-меъморчилик обидалари таъмирланишига, уларни тарғибот-ташвиқот қилиш ишига аҳамият берилмокда.

«Ўзбектуризм» миллий компанияси таркибига вилоятлардаги тизим ташкилотлари - минтақавий бўлинмалар, шунингдек «Отел Ўзбекистон», «Шодлик» қўшма корхоналари, «Саёҳат», «Чорсу» ташқи иқтисодий ишлаб чиқариш мажмуалари, «Ўзинтур», «Ўзмахсустур» ҳиссадорлик жамиятлари, «Ўзбектурқурилиш» ташқи иқтисодий ишлаб чиқариш бирлашмаси кирди. 1993 йил Бали (Индонезия) шаҳрида бўлиб ўтган Бутунжаҳон Туристик ташкилоти Бош ассамблеяси 10-сессиясида Ўзбекистон Республикаси «Ўзбектуризм» миллий компанияси Бутунжаҳон Туристик ташкилотининг тўла ҳуқуқли аъзолигига қабул қилинди.

1994 йил октябрида Тошкент ва Самарқандда Бутунжаҳон Туристик ташкилотининг «Ипак йўли» лойиҳасини ишлаб чиқиш бўйича халқаро йиғилиш бўлиб, унда Ўзбекистон мазкур қадимий йўналиш маркази деб белгиланди.

Бир йил ўтиб Тошкентда БМТ ва ЮНЕСКО раҳбарлигида Жаҳон туристик ташкилотининг «Ипак йўли» халқаро семинари ўтказилди. Самарқанддаги Регистон майдонида бўлиб ўтган сайёр мажлисда «Ипак йўли» сайёҳлик маршрути халқаро лойиҳасини ривожлантирувчи мамлакатларнинг декларацияси қабул қилинди. Жаҳон туристик ташкило-ги семинарининг мантиқий давоми сифатида 1995 йилнинг октябрида Тошкентда «Буюк ипак йўли бўйлаб саёҳат» биринчи халқаро сайёҳлик ярмаркаси бўлиб ўтди.

Айни пайтда «Ўзбектуризм» халқаро даражада лойиҳаларни ишлаб чиқиш юзасидан мунтазам иш олиб бормокда. У йирик халқаро туристик биржаларда - Ловдон, Берлин, Милан, Москва ярмаркаларида «Жаҳон туристик ташкилотининг «Ипак йўли»га бағишланган семинарларида қатнашиб келмокда.

«Ўзбектуризм» Греция, Миср, Испания, Исроил, Япония сайёҳлик вазирликлари билан ҳамкорлик тўғрисида имзоланган шартномаларга мувофиқ ушбу мамлакатларга туризм ва меҳмонхона менежменти, туризм соҳасининг бошқа йўналишлари бўйича тажриба алмашиш, малака ошириш учун тузилма бўлинмалари ходимларини жўнатмокда. «Ўзбектуризм» ҳар йили кўплаб халқаро ярмаркалар ўтказиб келмокда. 1995 йилнинг октябрида Тошкентда илк бор «Ипак йўли бўйлаб сайёҳат» халқаро ярмаркаси ўтказилди. Унда 33 мамлакатдан келган туристик ташкилотларнинг 100 дан ортиқ вакили қатнашди, 2001 йилда 46 мамлакатдан 150 та туристик вакил иштирок этди. Бундай ярмаркалар 2002 йил 22-24 октябр кунлари ва 2003 йил ноябр ва 2005 йил 27-28 сентябр кунлари ҳамда 2000, 2007 ва 2008 2009 ва 2010 йилларнинг октябр – ноябр ойларида ҳам ўтказилди.

Маълумки, Ўзбекистонда иқтисодийётнинг бош тамойиллари аниқлаб олинган. Президентимизнинг истиқболга қаратилган, халқ хўжалигининг барча тармоқларини босқичма-босқич ривожлантиришга йўналтирилган изчил сиёсати, жумладан, туризм соҳасида ҳам ўзининг дастлабки самараларини бера

бошлади. Негаки, халқаро туризм - асосий валюта тушумларининг манбаи, халқнинг маданий ва маърифий савиясини ўстирувчи восита ҳамда бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий механизмларидан бири ҳисобланади.

Халқаро туризм Ўзбекистан халқ хўжалигининг нафақат энг истиқболли тармоқларидан бири, балки ялпи миллий маҳсулот ҳажми ўсишининг ва валюта тушумларининг асосий манбаи бўлиши мумкин. Мисол учун, Жаҳон туризм ташкилотининг маълумотига кўра ҳар йили қадимий Самарқанд, Бухоро ва Хива шаҳарларига фақатгина Европа мамлакатларидан ташриф буюриш ниятида юрган сайёҳлар сони 10 миллионга етиб қоляпти. Ҳамма гап туризм соҳасига малакали мутахассисларни тайёрлаш, юқори даражали меҳмонхоналар, ресторанлар куриб, уларда хизмат кўрсатиш сифатини оширишга боғлиқ. Бу борада эса ўтган қисқа вақт мобайнида катта муваффақиятларга эришилди, дейиш мумкин. Бунга пойтахтимизда қад ростлаган “Интерконтиненталь”, “Шератон”, “Ле Меридиан” меҳмонхоналари ёрқин мисол.

Мамлакатимиздаги туристик инфратузилмалар йилига 2 млн. туристларга хизмат кўрсатиш имкониятларига эга ва ундан келадиган умумий тушум миқдори 700 млн. сўмдан ортиқни ташкил қилади, ялпи миллий маҳсулотдаги улуши – 2,2 фоизни, ялпи тушумларни эса 3,8 фоизини ташкил этади.

Мамлакатимизда туризмни ривожлантиришда қўлга киритилаётган ютуқларга назар ташлайдиган бўлсак, аввало республикамизга ташриф буюраётган хорижий меҳмонлар сонининг ошиб бораётганидадир. Агар 1994 йилда 60,9 минг, 2002 йилда 196,7 минг 2006 йилда 273,2 минг, 2008 йилда 370,2 минг хорижий сайёҳлар республикамизга ташриф буюрган бўлса, 2009 йилда эса 383,9 мингга етди. Республикаимизда туризм соҳасида ўртача 40 минг киши банд.

Бугунги кунда “Ўзбектуризм” миллий тизимида 17 та корхона ва 3 та шўъба ташкилот бор. Булар билан бир қаторд, туризм бозорида 464 та туризм корхоналари фаолият олиб

бормоқда. Уларнинг 446 таси хусусий турфирма ва маъсулияти чекланган жамиятлардир.

2005 йилда “Ўзбектуризм” миллий туризм компанияси 40 млрд. сўм миқдоридagi даромад олинган бўлса 2006 йилда 46 млрд. сўм миқдоридa даромад олинди.

1993-2010 йилларда 4 миллиондан ортиқ сайёҳлар Ўзбекистонга ташриф буюрди.

Бизнинг Республикамизда туризм соҳасидaги давлат бюджетига тушадиган даромад ўсиб бормоқда. Жумладан, 1995 йилда “Ўзбектуризм” МК даромади 8 млн. доллар, 2000 йилда 27,3 млн. доллар, 2005 йилда 28,1 млн. доллар, 2006 йилда эса 42,8 млн. доллар 2009 йилда 63,5 долларни ташкил қилди.

Ваколатли чет эл экспертларнинг ҳисоб-китобларига кўра, мамлакатимиз халқаро сайёҳлик бўйича 2002 йилда 1,3 млрд. АҚШ доллари миқдоридa даромад қилган.

2010 йилда Ўзбекистонда 400 мингдан ортиқ хорижий сайёҳлар қабул қилинди бу ўз навбатида катта миқдордаги тушимни келтирди.

5.3. Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришдаги муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари

Мамлакатимизнинг бой тарихий мероси - туристларни жалб этувчи асосий омиллардан биридир. Сайёрамизда эса бу каби ўтмиш ёдгорликлари кўп Ўзбекистон эса мана шундай бой тарихий-маданий меросга, бетакрор ва гўзал табиатга эга ноёб мамлакатлардан саналади. Республикамиз ҳудудидa турли даврлар билан боглиқ 4000 дан зиёд тарихий ёдгорликлар мавжуд. Фарғона водийси эса мамлакатимизнинг оппоқ қорлар билан бурканган баланд тоғлар ўраб турувчи энг жозибадор ҳудуди^у ерда чанғи спортини ривожлантириш имкониятини берувчи барча табиий шароит муҳайё.

Ўзбекистоннинг бугунги туристик имкониятларини ҳисобга олганда бу соҳада мавжуд бўлган улкан имкониятдан етарлича фойдаланил-маётгани маълум бўлади. Ўзбекистон учун бу соҳада

муаммони ечиш қийин эмас. Хорижий ёрдам капитал ётқиши зарур, холос. Ўзбек туризмнинг бош вазифаси эса чет эл сармоясини имкон қадар кўпроқ жалб этишдир. Уларни Ўзбекистон сармоя қўйиш учун энг қулай ва энг ишончли ҳамкор эканлигига ишонтириш ва буни исботлаб бериш зарур. Қўшма корхоналар тузиб, ҳамкорликда ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва туристик дам олиш жойларини қуриб битказиш, мавжуд туристик масканларни замонавийлаштириш ҳамда қайта таъмирлаш учун дунё миқёсида хорижий сармояларни бевосита жалб қилиш туризм тараққиёти борасидаги сиёсатнинг энг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистонда фуқароларга туризмнинг қуйидаги турлари бўйича хизмат кўрсатилади: маданий сайр-танишув, спорт-сайёҳлик (чанғи спорти, вело ва автосайёҳлик, қоя ошиш, археологик, ғор сайри, туяларда саёҳат ва бошқалар), оилавий сайёҳлик; болалар маршрути; талабалар маршрута; бизнесменлар учун маршрут; даволаниш-мақсадли маршрут; дам олиш маршрути ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий ва маданий алоқаларида яқин келажакда халқаро сайёҳлик - туризм муҳим ўрин эгаллайди. Унинг фаолиятини тўғри ташкил этиш эса экспортнинг юқори рентабелли усулидир. Саёҳат хизмати фонда олишнинг ишончли манбаи бўлиб, хорижий валютанинг кириб келишига ёрдам беради ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда чет эл сармоялари манбаи ролини ўйнайди.

Туризмга сарф қилинган маблаг бошқа соҳаларга қилинган харажатларга қараганда ўзини тезроқ оқлайди. Бироқ туризм фақат иқтисодиётнинг муҳим тармоғи, бизнес ва фойда олиш манбаигина бўлиб қолмай, у ташқи иқтисодий алоқаларни ҳар томонлама ривожлантиришга, яхши қўшничиликка, турли халқларнинг маданияти, урф-одатлари, анъаналари билан кенг кўламда танишишга имконият яратади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ва минтақавий саёҳатни ривожлантиришда: қулай географик жойлашуви, табиий иқлим

шароитининг турли-туманлиги, ғоят қулайлиги, цивилизация тарихида муносиб ўринга эгаллиги, бебаҳо тархий архитектура экзотикаси билан ажралиб туриши, юқори сифатли таъмга эга бўлган мева ва поллиз маҳсулотларига мўллиги ва албатта, ўз анъаналарини урф-одатларини сақлаб қолган меҳмондўст ва хушмуомала халқдиги туфайли катта имкониятларга эга. Буларнинг ҳаммаси чет эллик сайёҳларни қизиқтирмакда.

Бугунги кунда «Ўзбектуризм» миллий компанияси тизимида 96 та корхона ва ташкилот бор. Булардан ташқари, туризм бозорида 431 та сайёҳлик фирмаси, шунингдек, хусусий сайёҳлик ташкилотлари ассоциацияси фаолият олиб бораёпти.

Ўзбекистонда халқаро туризмни ривожлантиришдаги асосий вазифалардан бири хорижий сайёҳларни Самарканд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз ва шу каби бошқа тарихий шаҳарларимиздаги тарихий, меъморчилик, диний ва маданий ёдгорликлар ҳамда республикадаги бошқа диққатга сазовор жойлар билан таништириш орқали уларга маданий-маърифий озуқа беришдир. Бу йўналишлардан ташқари мамлакатимизга ташриф этаётган хорижий сайёҳларни қизиқтирадиган яна 20 дан кўпроқ бошқа сайёҳлик йўналишлари ҳам бор.

Сайёҳдикнинг тарихий ва археологик турларидан ташқари кейинги йилларда экологик туризм Фарғона водийси ва Тошкент вилоятида кенг ривожланмокда. Экологик туризм Зомин, Чимён, Чортоқ, Бўстонлик худудларининг диққатга сазовор жойларида яхши йўлга қўйилган.

2007-2010 йилларда экотуризмдан ва соғломлаштириш оромгоҳларидан келган тушум Республикамизда барча туризмдан тушган тушумни ўртача 15-16 ўртачани 15 фоизини ташкил қилди ва бирқанча янги иш жойларини яратишга олиб келди.

Мустақиллик йилларда Ўзбекистонга ташриф этадиган хорижий сайёҳларга хизмат кўрсатишнинг замонавий инфратузилмаси дунёга келди. Республикамиз пойтахтда, Самарканд, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабзда халқаро авдозалардаги беш юлдузли, тўрт юлдузли ва уч юлдузли ўнлаб меҳмонхоналар

барпо этилди.

«Ўзбектуризм» миллий компанияси бўлимлари таркибига кирувчи юқорида қайд қилинган Тошкентдаги «Ўзбекистон», «Шодлик Палас», Самарқанддаги «Афросиёб Палас», Бухородаги «Бухоро Палас», Урганчдаги «Хоразм Палас» меҳмонхоналари чет эл сайёҳларига жаҳон андозалари бўйича хизмат кўрсатмоқда.

Ўзбекистан Республикаси ҳукумати тарихий ва меъморчилик ёдгорликларини молиялаштириш муҳимлигини ҳисобга олиб, Бухоро, Самарқанд, Хива ва бошқа шаҳарлардаги кўплаб объектларни молиялаштиришнинг турли шаклларини ишлаб чиқмоқда. 1997 йилда Бухородаги объектларни таъмирлаш ва 2500 йилликни нишонлаш учун давлат бюджетидан 10,5 миллион сўм ажратилди. Шунга ўхшаш мақсадли молиялаштириш алоҳида объектлар учун ҳам мавжуд - Ал-Бухорий мажмуаси, Нақшбандий, Ат-Термизий ва Ҳазрати Имом мажмуалари. Яқин йилларда давлат ва маҳаллий бюджетлари ҳисобидан кўплаб объектларни таъмирлаш режалаштирилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 17 сентябрдаги «Имом Бухорий ёдгорлик мажмуини асраб-авайлаш ва янада ободошлаштириш, аллома меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш ишларини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармонида юртдошларимиз ва хорижлик меҳмонларни Имом Бухорий ёдгорлик мажмуига зиёратларни ташкил этиш бўйича нуфузли халқаро ташкилотлар билан алоқа ўрнатиш ва ҳамкорлик ишларини янада ривожлантириш зарурлиги таъкидланди.

1995 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистан Республикасининг «Буюк Ипак йўли» лойиҳасини амалга оширишдаги қатнашуви ва республикада «халқаро туризмни ривожлантириш тадбирлари тўғрисида» Фармони эълон қилинди. Унда қуйидагилар кўзда тутилган:

- Самарқанд, Бухоро, Хива ва Тошкентда янги ташкил этилган туристик ташкилот ва корхоналарни биринчи фойда олгунга қадар, (рўйхатга қўйилгандан бошлаб 3 йил ўтмасдан) барча турдаги солиқлардан озод қилиш. Фойда олинган биринчи

йилда бу ташкилотлар 50% микдорида даромад солиғи тўлайдилар, иккинчи йили 75, учинчи йил 100% тўлайдилар. Бошқача айтганда имтиёз 5 йилни ташкил этади;

- Самарканд, Бухоро, Хива ва Тошкентдаги туризм соҳасидаги қўшма корхоналарни 5 йил давомида солиқдардан озод қилиш.

Яна асосий тадбирлардан бири туризм соҳаси учун ходимлар тайёрлаш. Бу борада Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университетида 1999 йил июл ойида ташкил этилган «Халқаро туризм» факультетида олиб борилаётган ишлар диққатга сазовордир. Ушбу факультетда «Халқаро туризм», «Туризм маркетинга», «Туризм менежменти» ва «Туризм сервиси» мутахассислиги бўйича талабалар таълим олмоқдалар.

Америка, Жанубий Корея, Миср, Англия, Франция, Италия, Хитой каби давлатлардан келган туризм бўйича менежер, маркетинглар факультет профессор-ўқитувчилари билан ҳамкорликда ишламоқдалар.

Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 2 июлдаги «Ўзбекистонда туризм соҳаси учун кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори асосида соҳага кадрлар тайёрлашни кўпайтириш мақсадида республиканинг қатор шаҳарларида - Тошкент, Бухоро, Қарши, Самарканд ва бошқа ҳудудларда туризм касб-ҳунар коллежлари ташкил этилди. Масалан, Тошкент шаҳрида 2002 йил сентябрида Тошкент шаҳар меҳмонхона хўжалиги ва туризм лицейи негизида Тошкент туризм касб-ҳунар коллежи ташкил этилди. Бу коллеж 1086 нафар талабани ўз бағрига олиб, туризм соҳасидаги билимларни кунт билан ўрганишлари учун барча қулайликлар яратилган. Коллежнинг моддий-техника базаси Корея кредити лойиҳаси асосида жиҳозланган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 27 мартдаги қарори билан Самарканд иқтисодиёт ва сервис институтга ташкил этилди. Бу институт энди маркетинг, туризм ва сервис хизмати кўрсатиш соҳалари бўйича кадрлар тайёрлайди.

Испания, Хитой, Австрия, Швецария, Греция, Мексика ва бошқа мамлакатлар тажрибаси Ўзбекистон туризмини ривожлантиришда қўллаш ўз самарасини бериши мумкин. Шунингдек, халқаро туризмнинг Ўзбекистонда ривожланишига нафақат туристик ресурслар, балки илғор давлатлар технологиясини қўллаш ҳам янги имкониятлар белгилаб беради. Республикамиз четдан қўплаб сайёҳларни қабул қилиш салоҳияти юқоридаги Испания, Хитой каби давлатларга жуда ўхшаб кетади. Бизда ҳам тарихий обидалар кўп, хушманзара ва маданий ҳордиқ, дам олиш жойларининг сони ҳам етарли.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: «Ўзбекистон саёҳатчиликни ривожлантириш учун катта имкониятларга эга. Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Қўқон каби тарихий обида шаҳарлар бутун дунёга машҳур. Республика худудида тўрт мингдан ортиқ меъморий ёдгорликлар мавжуд. Уларнинг кўпчилиги ЮНЕСКО муҳофазасига олинган»¹.

Сайёҳлик соҳасида АҚШ ортирган тажриба бекиёсдир. Бугунги кунда жаҳоннинг энг ривожланган мамлакатларидан бирида туризм ўзининг кўлами бўйича дунё мамлакатлари орасида учинчи ўринда, аҳолини иш билан таъминлаш бўйича иккинчи ўринда туради. 1999 йили аҳолига хизмат кўрсатиш тармоғида 1094000 киши иш билан таъминланди. АҚШда «туризм - ҳамманинг бизнеси» деган жумла одатий ҳолга айланган. Картошка етиштирувчи фермер ёки қўл сочиқ ишлаб чиқарувчи саноат корхонасининг оддий ишчиси ҳам «Мен туризм учун ишляпман» дейди. Чунки, охир-оқибат ҳар иккисининг маҳсулоти ҳам туристлар томонидан истеъмол қилинади.

2000 йилда халқаро миқёсда сайёҳлар сони 800 миллиондан, ушбу соҳадан тушган даромад 700 миллиард АҚШ долларидан ошди. Халқаро саёҳлик Ташкилоти (ХСТ) тахминига кўра, 2010 йилда сайёҳликдан келган даромад 1,5 триллион долларни ташкил қилган

¹ Каримов И.А. Ўзбекистан буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистан», 1998. 99-бет

**Ўзбекистон Республикасида туризм соҳаси
кўрсаткичларининг 2008-2009 йиллардаги динамикаси**

№	Кўрсаткичларнинг номланиши	2008 й.	2009 й.	2009 йилда 2008 йилдагига нисбатан ўсиш (+)
1.	Хизматлар ҳажми (млн. сўм)	74400,3	93303,4	+18903,1
2.	Фойда (млн.сўм)	2419,7	3105,6	+685,9
3.	Экспорт хизматлар (минг долл.)	62812,7	98680,7	+35868,0
4.	Туристлар (минг киши)	791,42	870,9	+79,48
5.	Шу жумладан, хорижлик туристлар (минг киши)	370,16	383,87	+13,71

Манба: «Ўзбектуризм» Миллий компанияси маълумотлари.

2009 йилнинг январь-декабрь ҳолатига 870,9 минг кишига хизмат кўрсатилди. Уларнинг 383,87 минг нафари хорижлик туристлар, 328,7 минг нафари республикамиз фуқароларидир. Яқин ва узоқ хорижга 34,6 минг турист юборилди, республика бўйлаб 123,7 минг фуқарога хизмат кўрсатилди.

Ўтган йилнинг шу даврида хизмат кўрсатиш ҳажми 74400,3 млн. сўмни, фойда 2419,7 млн. сўмни ташкил этган. 791,42 минг хорижлик ва республикамиз фуқароларига хизмат кўрсатилган. Экспорт хизматлар ҳажми 2009 йилнинг январь-декабрь ойларида 113,0% хорижлик туристлардан тушган маблағ 98680,7 минг АҚШ долларини ташкил этди. Бу кўрсаткич аввалги йилнинг шу даврида 62812,7 минг АҚШ доллари миқдорига эди.

Туристлик фаолият давомида бу фаолият билан бевосита боғлиқ даромаддан ташқари, туристларга қўшимча хизмат кўрсатиш (улар ёдгорликлар сотиб олади ва шахсий эҳтиёжларини қондиради) ҳисобига ҳам даромад олинмоқда. Тадқиқотлар натижаси кўрсатишича, ҳар бир хорижлик турист республикага ташрифи давомида ўртача 1000 АҚШ доллари миқдорига даромад келтирмоқда. Шундан 35-40 фоизи туристик

хизматлар қийматини ташкил этади. Қолганлари кўшимча хизматалар учун чикимдир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда туризм ва туристик хизматлар соҳасига маҳаллий ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш жараёни фаоллашди. Шу туфайли жами меҳмонхоналар сони 1993 йилда 98 та бўлган бўлса, 2009 йилга келиб, 241 тага етди. Шунингдек 1993 йилдан бошлаб меҳмонхона барпо этиш ва қайта таъмирлаш ишларига 255 млн. АҚШ доллари миқдорида сармоя жалб этилди. Туристларга кўрсатиладиган хизматлар сифатини ошириш мақсадида туристик корхоналар томонидан хусусий ва хорижий кредит ҳамда инвестициялар ҳисобига Евро 2-3 стандартларига жавоб берадиган 25 дан ортиқ янги автобуслар олиб келинди.

Мексика хорижлик сайёҳларни қабул қилиш бўйича дунё давлатлари орасида олдинги ўринларда туради. 2000 йилда Мексика давлатида сайёҳлик соҳасидан давлат хазинасига тушган даромад 10 миллиард долларни ташкил қилган.

Бизнинг республикамиз ҳам АҚШ ва бошқа туризм соҳасидаги етакчи давлатлар тажрибасидан ўрнак олса, катта ютуқларга эришади, бунинг учун республикамизда имкониятлар бор.

Мамлакатга туристларни қандай жалб қилиш мумкин? Бунинг асосий воситаларидан бири турли анжуманлар, кўرғазмалар, фестиваллар ташкил этишдир.

АҚШлик туризм соҳасидаги мутахассис Ғарбий Нью-Йорк меҳмонхонаси ассоциацияси президенти Теодор Холликувистнинг фикрича, туристик хизмат кўрсатиш фирмаларида қуйидаги хислатлар бўлса, шу фирманинг келажали порлоқдир. Булар - бирлик, профессионализм, ҳалоллик, тadbиркорлик, дўстлик ва журъат.

Ўзбекистон Республикаси ҳам бор имкониятлардан оқилона фойдалана олса ХХI асрда туризм соҳасида етакчи ўринларга чиқа олади.

Маълумки, туристик тармоқ ривожининг асосини моддий-

техника базаси, унинг жиҳозланганлиги ташкил этади. Демак, туризмнинг кейинги ривож, кишиларга хизмат кўрсатиш маданияти ва сифатининг ошиши кўп жиҳатдан капитал қурилишидаги ишлар ҳолатига боғлиқдир. Кўпчилик давлатларда туризмнинг ривожланишида давлат томонидан қилинадиган капитал қўйилмаларнинг ҳисобига амалга оширилади. Бизнинг республикамизда давлат капитал қўйилмаларидан ташқари чет-эл инвестициялари, маҳаллий ҳамда хусусий тадбиркорларнинг маблағлари ҳам жалб этилади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтаётган республикамиз учун хорижий ёрдам - яъни чет эл капиталини туризм соҳасига йўналтириш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек туризмнинг бош вазифаси чет эл сармоясини имкони борича кўпроқ жалб этишдир. Уларни Ўзбекистон сармоя қўйиш учун энг қулай ва энг ишончли ҳамкор эканлигига ишонтариш ва буни исботлаб бериш зарур. Қўшма корхоналар тузиб, ҳамкорликда ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва туристик дам олиш жойларини қуриб битказиш, мавжуд туристик масканларни замонавийлаштириш, ҳамда қайта таъмирлаш учун дунё миқёсида хорижий сармояларни бевосита жалб қилиш туризм тараққиёти борасидаги сиёсатнинг энг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

Хорижий сармоялар киритишнинг устувор йўналишларидан, яна бири сифатида транспорт, телекоммуникация, ахборот хизмати кўрсатиш ва туристик сервисни ўз ичига олувчи замонавий туризм инфратузилмасини яратишдир.

Туризмни ривожлантиришда чет эл капиталидан фойдаланишда кўпроқ Саудия Арабистони банкларидан фойдаланмоқ маъқул. Бу банклар ўзларининг қарзлари учун фоиз олмай, балки корхона бевосита фойдага кириши билан маълум даромаддан улушни олади, холос.

Халқаро туризмнинг ривожланиши билан мамлакатимизда кўплаб аҳоли иш билан таъминланади. Халқаро туризм валюта ҳисобидан фойда келтирибгина қолмай, у фуқаролар кам яшайдиган эски, аммо тарихий жойларни катта ва обод

ривожланган шаҳарларга айлантиради.

Бюджетга валюта тушиши ҳисобига туризм иқтисодиётнинг бошқа тармоклари ривожига ижобий таъсир қилади, ҳудудлар инфратузилмаси, янги иш жойлари яратиш, халқимизнинг тарихий ва маданий меросини тиклаш имконини беради. Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги нуфузи ортишида туризмнинг ҳиссаси катта бўлиши лозим. Бунинг учун республикамизда имкониятлар бор, шунинг учун янги сифатли туристик объектларни кўпайтириш ва шу йўл билан мамлакат иқтисодиётини янада юксалтириш мумкин.

Бунинг учун бизнинг фикримизча қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим:

- тарихий обида ва ёдгорликларни реклама қилиш, туристик оқимнинг барқарор вужудга келишини таъминлаш;
- туризм билан боғлиқ бўлган барча тармоқлар: маиший хизмат, алоқа, транспорт ва ҳ.к. ишини такомиллаштириш, халқаро талабга жавоб берадиган инфратузилмани яратиш;
- туризмга хизмат қилувчи ходимларнинг малакасини ошириш;
  - туризм сервис хизматини такомиллаштириш;
  - туристик ҳудуд барқарорлигини қўллаб-қувватлаш;
  - туристик тадбиркорликнинг самарадорлигини ошириш;
  - туристик манзил менежменти тизимини яратиш;
  - ҳар бир туристик ҳудуднинг харитасини эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон туристик атласини тайёрлаш ва нашр этиш.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мамлакат хазинасига туризмдан тушган валюта ҳажми ва янги иш ўринларининг ташкил топиши турли қўшимча хизматларнинг кенгайиши билан боғлиқ. Агар асосий хизматлар туристларни жойлаштириш, овқатлантириш, транспорт хизматларини ҳам ўз ичига олса, қўшимча хизматлар туристик хизмат самарадорлигини янада оширишга қаратилган бўлади. Жумладан, сувенир савдо шаҳобчаларини, миллий санъат буюмларини сотишни кенгайтириш мақсадга мувофиқдир.

Туризм умумий иқтисодий ўсишга, кам ривожланган ҳудудларнинг ривожланишига кўмаклашади. Яхши ривожланган ҳудудларда туристик марказлар очиш кўпгина давлатларнинг асосий мақсади ҳисобланади. Тоғ ва қишлоқ жойларида туристик марказнинг ташкил қилиниши шу жойларнинг ўзлаштирилишига, аҳоли турмуш шароитининг яхшиланишига ёрдам беради.

Халқаро ва миллий туризмнинг ривожланиши кўплаб қишлоқ жойларига янгича ҳаёт олиб келиши, аҳолининг жипслашувига кўмак бериши ва шу жойнинг ўзида қишлоқ, хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ташкил этишга катта туртки бўлиши мумкин.

Туризм соҳасидаги вазифаларни амалга ошириш учун унинг ривожини учун яхши муҳит яратиш керак бўлади. Шундан келиб чиқиб, “Ўзбектуризм” Миллий Компанияси ўрнида бозор шароитидаги барча туризм ташкилотларини тўплаш бўйича туризм Вазирлиги ёки давлат қўмитаси ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлур эди деб ўйлаймиз.

Бу юқоридаги тадбирларни амалга ошириш, республикамизнинг тармоқлар таркибини такомиллаштириш, иқтисодий ўсиш, ташқи бозорга фаол кириб бориш, хорижий шериклар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш, жаҳон ҳамжамиятига интеграцияланиш ва аҳолининг фаровонлигини янада ўстириш имкониятини яратади.

Қисқача хулосалар

Туризм жаҳон иқтисодиётининг энг рентабелли тармоқларидан бирига айланиб бормоқда. Бизнинг мамлакатимизга давлат дастурига биноан, ягона туризм тармоғини шакллантириш, соҳанинг тез суръатларда тараққий этиши, мустақкам туризм сиёсатини шакллантиришда, инфратузилмани режали равишда йўлига қўйишда республикамиз Президенти томонидан 1995 йил 2 июнда чиқарилган “Буюк Ипак Йўли”ни қайта тиклашда Ўзбекистон Республикаси иштирокини тўла таъминлаб, республикада

халқаро туризм сиёсатини шакллантиришнинг замонавий туризм инфратузилмасини барпо қилиш тўғрисидаги ва 1999 йил 15 апрелдаги “2005 йилгача бўлган даврда Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш Давлат дастури тўғрисида”ги фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистонда туризм соҳаси учун кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 1999 йил 2 июлда қабул қилинган қарори мамлакатимизда туризм соҳасини янада ривожлантириш учун катта имкониятлар яратди.

Мамлакатимиз иқтисодиётини юксалтиришда халқаро туризм соҳаси муҳим аҳамиятга эга соҳалардан бири бўлиб ҳисобланади. Барча тармоқлар қатори туризм соҳасига профессионал ходимлар жуда зарур шунинг учун ҳам Президентимизнинг кадрлар тайёрлаш миллий дастурига асосланган ҳолда, айрим олийгоҳларда ва коллежларда туризм мутахассислари тайёрланиб берилмоқда.

Халқаро туризм алоҳида мамлакатларнинг ҳамда бутун жаҳоннинг иқтисодиётининг ривожлантиришига таъсир кўрсатади. Туризм халқаро муносабатларда муҳим ўринга эга.

Таянч тушунчалар

Туризм инфратузилмаси, халқаро туризм, хорижий давлат тажрибаси, янги меҳмонхоналар, дам олиш зоналари, хусусий туристик фирмалар, тарихий ёдгорликлар, туризм соҳасидаги муаммолар.

Назорат учун саволлар

1. Жаҳон иқтисодиётида бандлик муаммоси.
2. Сиёсатнинг сайёҳлик ривожланишига таъсири.
3. Халқаро туризм жаҳон хўжалигида етакчи тармоқлардан бири сифатида.
4. Туризм соҳаси ва туризм иқтисодиётига таъриф беринг.
5. Туризмнинг давлатлараро муносабатларининг ривожланишидаги роли.

6. Туризмнинг ривожланиши омилларини айтиб беринг.
7. Экология сайёҳлик билан боғлиқми?
8. Туризмда ташқи муҳитни таъсирини айтиб беринг.
9. Туризм инфратузилмаси нимани англатади?
10. Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмни ривожлантиришдан асосий мақсад нималарда ифодаланади?
11. “Ўзбектуризм” Миллий Компанияси тўғрисида нималарни биласиз?

VI-БОБ. ИЖТИМОЙ СУҒУРТА ТИЗМИ

6.1. Суғуртанинг келиб чиқиш шарт-шароитлари

Суғуртанинг келиб чиқиш тарихи узоқ даврни ўз ичига олиб, дастлабки куртаклари қадимги Рим империясининг ҳукмронлик даврига тўғри келади. Дастлаб ҳамкорларнинг бирлашиши натижасида ҳамкасб жамиятлар тузилган. Бу жамият аъзолари диний маросимларни ўтказиш учун “дафн кассаси”га бирлашиб, ўзаро бадаллар (пай) асосида пул тўплаганлар. Агар жамиятнинг бирорта аъзоси вафот этса, тўпланган пул унинг меросхўрига берилар эди. Вақт ўтиши билан бу тўпланган пул боқувчисиз қолган оила аъзоларига бериладиган бўлди. Шу даврлардан бошлаб шахсий суғурта турлари юзага кела бошлаган.

Римда вужудга келган илк суғурта жамиятлари давр ўтиши билан немис халқлари орасида шу ҳудуднинг хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ҳолда мазмунан бир хил бўлса ҳам шаклан ўзгарган ҳолда қабул қилинган. Германияда савдогарлар гилдияси (уюшма) кейинчалик суғурта ҳамдўстлик жамиятлари шаклланиб ривож топди. Суғурта институтлари ўрта асрларда пайдо бўлганлиги ўз навбатида шу даврларда денгизлар орқали юкларни етказиб бериш кафолати билан боғлиқ. Савдо-сотикнинг ривожланиб бориши суғурта тизимининг турли мамлакатлардаги ривожини, жамият турли соҳаларида суғурта муносабатларининг шаклланиши алоҳида аҳамият касб этади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, дастлабки суғурта уюшмалари XII асрда Исландияда барпо этилган. Бу уюшмалар шу мамлакатларда яшовчи халқларнинг ўз мол-мулки ёнгиндан ва қорамоллари йиқилиб зарарланишидан суғурталанган. XIII асрда Европада денгизда ташиладиган юкларни суғурталаш ривожланиб, XV асрга келиб, денгиз суғуртаси ҳиссадорлик жамиятлари шаклида хусусий ҳолларда ҳам ташкил этилди. Айни пайтда юк ташувчи кемаларни туркумлаш ҳамда назорат этиш ҳатто Англия ёки Германияга

тааллукли эканлигига эътибор берилди бошлади. Суғурта тўғрисидаги дастлабки қонунлар ҳам шу даврларда қабул қилинди. 1446 йили, Гольштейн суғурта жамиятлари Лондон ҳамда Парижда ташкил этилди. Бу жамиятлар фаолият кўрсатиб, жаҳонда машҳур эдилар. Европа мамлакатларидан бўлган Германия ҳамда Швейцарияда қишлоқ хўжалиги соҳасида қорамолларни ва қишлоқ хўжалиги экинларини суғурталаш бўйича суғурта жамиятлари ташкил этилди.

Айниқса XVII асрга келиб, суғурта ҳиссадорлик компаниялари сон жиҳатдан ўсиб, фаолият олиб бордилар. Жумладан, Голландия-Ост-Индия компаниясига 1602 йили асос солинди. 1613 йили Англия-Ост-Индия компанияси ташкил қилинди. 1726 йили Копенгаген, 1734 йили Стокгольм, 1745 йили Берлин 1720 йили Лондон ҳиссадорлик суғурта жамиятлари барпо этилди. XVIII асрга келиб Европа мамлакатларида денгиз суғуртаси, шохли йирик молларни нобуд бўлишдан суғурталаш, ёнгиндан суғурталаш, мулкни суғурталаш билан суғурта жамиятлари шуғулланиб келдилар.

Европа мамлакатларида суғурта жамиятлари фаолиятидан унинг аъзолари фойда олаётганлигини кўрган фуқаролар Германияда мулкий суғурта жамиятларига аъзо бўла бошладилар. Кейинчалик Англия, Германия, Ирландия, Франция, Шотландия мамлакатларида яшин уришдан суғурталаш ривожланиб борди.

XX асрга келиб иқтисодий ривожланган дунё мамлакатларида давлат томонидан аҳолини суғурталаш тизими вужудга келтирилди. XX асрнинг бошларида ишсизликнинг Европа мамлакатларида кўпайиб бораётганлигини ҳисога олиб, Англия ва бошқа мамлакатларда ишсизликдан суғурталаш давлат йўли билан мажбуран жорий этилган эди. Дунёдаги ривожланган мамлакатларда суғурта тизими жамият ҳаётининг ҳамма жабҳаларига кириб борди, ҳақиқатда ҳамма нарсани суғурталаш мумкин бўлиб қолди. Ривожланган ҳудудларда аҳоли ўртасида суғурта ҳақидаги билимлар кенг миқёсда тарғиб қилинганлиги туфайли ҳар бир фуқаро суғурта қонунларидан хабардор бўлиб

ҳамда суғурта компанияларининг фойдали фаолиятдан баҳраманд бўлганликлари натижасида суғурталанувчилар сони йил сайин ўсиб борди. Суғурта фаолияти байналминаллашиб борганлиги халқлар орасида муносабатларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Суғурта жамиятларининг берадиган ёрдамидан фақат мулк эгалари эмас, балки жамият аъзолари ҳам манфаатдор бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон суғурта тизими ривожидан фойда кўриш билан бирга қўшимча даромадга ҳам эга бўлади. Ташқаридан етказиладиган зарарлар инсоннинг соғлигига салбий таъсир этади, ҳатто вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотишга ёки ишга яроқсиз бўлиб қолиши мумкин. Ана шу даврдаги тирикчилиги учун зарур бўлган маблағни суғурта компаниялари, суғурта жамиятлари тўлайди. Бу ўз навбатида фуқароларни олдиндан ўз ҳаётларини бахтсиз ходисалардан суғурталаш ва одамлардан суғурта бадалларини мунтазам тўлаб боришни талаб қилади. Суғурта ҳар бир фуқаронинг шахсий манфаатлари билан чамбарчас боғлиқ эканлиги юқорида келтирилган маълумотлар орқали исботланади. Бу ўз навбатида суғуртага таъриф бериш ҳамда суғуртанинг ўзига хос белгиларини кўрсатиб беришни объектив зарур қилиб қўяди.

Суғурта – махсус фондларни ташкил этишда юзага келадиган иқтисодий муносабатлар тизими бўлиб, ундан турли ходисалар юз берганда кўрилган зарарларни қоплаш учун фойдаланилади. Суғурта муносабатлари икки томон суғуртачи ва суғурталанувчи ўртасида юзага келади. Суғурта ўзининг қатор белгиларига эга бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Суғурта мақсадли характерга эга бўлиб, суғурта тўловлари олдиндан белгиланган шартномага кўра, бу ходисалар юз берганда тўланади.

2. Суғурта эҳтимоллик характерига эга, чунки у ёки бу ходисанинг қачон содир бўлиши ва унинг кучи ҳамда келтирадиган зарари қандай бўлиши ва қайси суғурталанувчига тегишли бўлиши номаълумдир.

3. Суғурта маблағлар қайтарилиш характериға эға бўлиб, (суғурта-ланувчилар) суғурта фондидан маблағлари айрим шахсларға тўлаш учун эмас, балки ҳамма суғурталанувчиларға тўлаш учун мўлжалланган.

6.2. Суғуртанинг функциялари

Барча иқтисодий категориялар каби суғурта категорияси ҳам ўз функцияларига эға бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

1. Суғуртанинг тақсимлаш функцияси.

2. Суғуртанинг назорат функцияси.

Суғуртанинг тақсимлаш функцияси қуйидаги махсус функциялар таваккаллик (риск), огоҳлантириш ва жамғариш функциялари орқали намоён бўлади:

а) таваккаллик функцияси бевосита суғуртанинг белгиланиши билан боглиқ бўлиб, зарар кўрган жисмоний ёки юридик шахсга пул ёрдами берилиши билан характерланади. Бу функция орқали суғурта маблағлари қиймати қайта тақсимланади;

б) огоҳлантириш функцияси суғурта таваккаллигининг камайиши бўйича тадбирларға суғурта фондидан маблағлар молиялаштирилади, суғурта шартномалари тузилади ва суғурта таваккаллигининг миқдорига қараб, суғурта тўловлари белгиланади;

в) жамғариш функциясида суғурта фондидаги маблағлар жамғариб борилади ва бу маблағлар аҳоли турмуш даражасини яхшилаш учун ва нафақа даврида тўлаш учун йўналтирилади.

Суғурта назорат функциясида суғурта фонди маблағлари юзага келиши ва ундан фойдаланиш қатъий равишда назорат қилинади. Амалиётда бу функция мажбуриятлар бажарилишини кафолатловчи суғурта резервларининг юзага келиши билан характерланади. Суғурталовчилар фаолиятининг маъмурий назоратини Республика суғурта давлат бош бошқармаси олиб боради.

Бошқарма компанияларға лицензиялар беради, улар

фаолиятини зарур ҳолларда текширади, нормативлар белгилайди ва резервларни жойлаштириш қоидаларини ишлаб чиқади. Ўзбекистонда 1993 йил қабул қилинган “Суғурта тўғрисида”ги Қонун ҳаётга татбиқ этилганлиги туфайли Республикамизда давлат, хусусий, ҳамкорликдаги суғурта компаниялари фаол хизмат кўрсатиб келмоқдалар. Республикамиз шароити учун суғурта тизимини ривожлантириш объектив зарурият ҳисобланади. Инсон табиатдаги ўзгаришларни ҳали олдиндан аниқлаш ва унинг олдини олиш имкониятига эга эмас. Шунинг учун ҳам табиатда бўладиган сув тошқинлари, ер қимирлаши, яшин уриши, кўчкилар, шамол, сел келиши, дўл ва ёмғир, қор кўчиши ҳоллари, қутилмаганда бўлиб турадиган ҳодисалар иқтисодиётга ва фуқароларга мислсиз катта зарар келтиради.

Америкалик иқтисодчиларнинг ҳисобига кўра ҳар йили ер қимирлаши туфайли кўриладиган зарар 7 млрд. долларни ташкил этар экан.

Бир йилда ер юзида бир миллиондан ортиқ ер қимирлаш ҳодисаси бўлиб, улардан юз минги сезиларли, юзтаси турли шаклларда талофат етказди, биттаси ҳалокатли бўлар экан. Иқтисодчи олимлар дунё миқёсида суғуртага алоҳида эътибор бериш суғуртани табиий офатларни бартараф этувчи ва унга қарши курашувчи фан деб қарашмоқда.

Айрим иқтисодчилар суғуртани аҳолининг моддий бойликларини кўриқлайдиган ва муҳофаза этадиган фан деб қарашмоқда.

Ҳуқуқшунослар эса суғуртага шартнома деб қараб, суғуртачи ва суғурталанувчининг ўзаро муносабатларини тартибга солувчи воситалар қонуни деб ҳисоблайдилар.

Бизнинг фикримизча суғурта қаерда ассоциация мавжуд бўлса, ўзининг аъзоларига эга бўлган ҳамда аъзолик бадаллари ўз навбатида жадвал бўйича тўлаб турилган, тўловлар амалга ошган тақдирда ёрдам кўрсатиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Турли мулк шакллари амал қилаётган бозор муносабатлари ҳукмронлик қиладиган жамиятда суғурта компаниялари ҳам турли

нормаларда бўлишининг ҳаётнинг ўзи тақозо қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, суғурталаш шароитлари ҳам суғурта ишида муҳим роль ўйнайди.

Маълумки, инсон мулкига ва унинг ўзига хавф соладиган вақтлар турли-туман бўлиб, суғуртанинг ташкил этишининг асосий мақсади ҳам хавф туғдираётган фалокатларга қарши кураш олиб бориб, инсонларни алоҳида эмас, балки биргаликда фаолият кўрсатишини ташкил этиш зарур.

6.3. Суғурта ишини ташкил этиш

Бозор иқтисодиёти суғурта ташкилотларини талаб ва таклиф асосида шакллантиришни ва суғурта ишини қайтадан ташкил этишни талаб этади. Бунда олди-сотди объекти суғурта ҳимояси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида 1993 йил 6 майда қабул қилинган ”Суғурта тўғрисида”ги Қонун заминида мамлакатимизда суғурта бозорини ривожлантириш учун ҳуқуқий асослар яратилди. Республика иқтисодиётининг ривожланишида суғуртанинг асосий ўрни ва тутган мавқеи ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг суғурта хизматларига бўлган талабларини ҳар томонлама кондирилишига ушбу қонун қафолат беради.

Қонунда суғуртага қуйидагича таъриф берилган: “Суғурта – инсон фаолиятининг турли соҳаларида содир бўладиган табиий офатлар, фавқулодда ҳодиса ва бошқа воқеалар натижасида етказилган зарар ҳамда талофатларни жисмоний ва юридик шахслар тўлаган суғурта бадаллари (суғурта пули)дан ҳосил қилинадиган пул фондлари ҳисобидан тўлиқ ёки қисман қоплаш йўли билан жисмоний ва юридик шахслар манфаатлари суғурталанишини таъминлашга доир муносабатлар демакдир.”

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан суғуртанинг иқтисодий тизимдаги ўрни тубдан ўзгариб, суғурта компаниялари бозор шароитида тўлақонли хўжалик субъектларига айланадилар. Суғурта бозорининг шаклланиши туфайли суғурта жамиятлари билан бирга суғурта компаниялари ҳам суғуртанинг асосий

бошланғич бўғинига айланди. Суғурта жамиятларида суғурта фонди ташкил топади ва улардан фойдаланиш амалга ошмоқда. Суғурта фондларининг турли мулк шаклларида ташкил топиши натижасида шахсий, гуруҳ, жамоа манфаатлари бир-бири билан боғланиб кетади. Маълумки, бозор иктисодиёти турли мулкчилик муносабатларига асосланиб, ривожланиб бориши билан ҳар бир фуқаро бошқа фуқаролар билан турли йўналишлар бўйича биргаликда ҳамкорлик қилиш учун шартномалар тузиш ҳуқуқига эга. Худди шу жараёнларни суғурта бозори ҳисобга олган ҳолда миқдорлар учун турли-туман соҳаларда суғурта хизматини кўрсатиши мумкин.

Эркин бозор иктисодиёти шароитидаги рақобат талаб ва таклиф ўйини, баҳоларни бозор белгилаши, суғурта тарифларидаги ўзгаришлар суғурта бозоридаги суғурталовчилар орасида рақобатнинг кучайиши ҳамда суғурта жамиятларидаги ходимларнинг янги миқдорларни топишлари туфайли рақобат янада ривожланиб боради. Демак, суғурта бозори бутун иктисодий муносабатларни ўзида мужассамлаштириб, суғурта маҳсулоти ва суғурта хизматини кўрсатиш бўйича манфаатдор томонларни ўзаро муносабатини такомиллаштиришига олиб келади. Шунини таъкидлаш лозимки, бозор суғуртачи ва суғурталанувчиларнинг таркибий жиҳатдан бир-бирига бўлган муносабатларини ифодалайди.

Суғурта бозорининг таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) институционал аспект. Бунда ҳиссадорлик, кооператив ва давлат суғурта компаниялари ягона суғурта тизимига бирлашадилар.

б) худудий аспект. Бунда маҳаллий суғурта бозорлари миллий ва жаҳон суғурта бозорлари ўрганилади.

Бозор муносабатларининг ривожланиб бориши тараққиёт йўлидаги тўсиқларни йўқ қилиб, иктисодий ҳамкорликнинг кенгайишига олиб келади ва миллий суғурта бозорларининг жаҳон суғурта бозорига уланишига олиб келади. Масалан,

умумевропа сугурта бозори худди шу йўл билан вужудга келган. Талаб ва таклиф қонунига асосланган ҳолда сугурта хизмати ички ва ташқи бозорга бўлинади.

1) Ички сугурта бозори. Бу бозор маҳаллий бозордан иборат бўлиб, бунда талаб аниқ ҳаракат этадиган сугурталовчи компаниялар томонидан қондирилади.

2) Ташқи сугурта бозори. Бу маҳаллий бозордан ташқарида ҳаракат этиб, сугурта хизматига бўлган таклиф жаҳон хўжалиги миқёсида таъминланади.

Агар сугурта бозорини тармоқлар бўйича ўрганадиган бўлсак, у шахсий, мулкый жавобгарлик, иқтисодий таваккалликлар сугурталарига бўлинади. Ҳар бир сугурта тури ҳам бир неча бўғинлар орқали туркумланади. Бизнинг Республикамизда барча сугурта турлари бўйича сугурта иши ҳали унча ривожланган эмас.

6.4. Ўзбекистонда сугурта ишини ривожлантириш истикболлари

Бозор иқтисодиёти миллий иқтисодиётимизда ижобий ўзгаришларни амалга оширишга ва молия тизимида кенг миқёсдаги иқтисодий ислохотларнинг рўёбга чиқишига туртки бўлди. Мамлакат молия тизимининг муҳим омилларидан бўлган сугурта соҳасида бир қанча ижобий ўзгаришлар юз берди, иқтисодий ислохот сугурта соҳасида ҳам амалга оширилди.

Ўзбекистонда «Сугурта тўғрисида»ги қабул қилинган қонун (1993 йил 6 май) ва мамлакатимизда сугурта тизimini ўзгартириш ва уни ҳар томонлама ривожлантириш учун ҳамда турли мулк шаклидаги сугурта ташкилотларини вужудга келтириш учун ҳуқуқий асослар яратиб берилиши натижасида бир қанча сугурта компаниялари ташкил топди. Масалан, 1994 йил 21 январда «Ўзбекистон экспорт-импорт миллий сугурта компанияси» («Ўзбекинвест»), 1997 йил 25 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан «Ўзагросугурта» давлат акциядорлик компанияси ташкил этилди. Ҳозирги кунда

бу компаниянинг 12 вилоятда дирекциялари ҳамда республиканинг барча туманларида 163 та бўлим фаолият кўрсатиб, қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатиш учун 2 мингдан ортиқ мутахассислар жалб этилган.

1997 йил 14 мартда «Кафолат» очиқ турдаги давлат ҳиссадорлик суғурта компанияси ташкил қилинди. Ушбу компаниянинг республика вилоятларида филиаллари бор. Бу компания чиқараётган акциялар мижозлар томонидан кенг миқёсда сотиб олинмоқда, республикамик суғурта бозорида фаол иш олиб бораётган компанияларидан бири бўлиб ҳисобланади.

1996 йил 22 июлда Ўзбекистон Республикасида банклараро суғурта жамияти – «Банксуғурта» ташкил этилди. «Банксуғурта» ёки «Ишонч» суғурта жамиятининг олдига қўйган муҳим вазифалари қуйидагилардан иборат: республика банк тизимини суғурта орқали кафолатланган ҳолда ишончли ҳимоялашни амалга ошириш; республика банкларининг комплекс равишда ихтиёрий суғурталашни амалга ошириш банк ходимларининг соғлиғини ва раҳбарларнинг малака маъсулиятини суғурталаш; суғурта объекти бўлган банклар, лизинг, клиринг операциялари ва бошқа жараёнларни суғурталаш; ихтиёрий равишда банк тизимини, хорижий, юридик ва жисмоний шахсларни суғурталаш.

1995 йил 26 июлда Республика Президентининг Фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни суғурта йўли билан ҳимоя қилувчи «Мадад» агентлиги ўз фаолиятини бошлади. Ушбу «Мадад» агентлигининг асосий вазифаси бозор шароитида тадбиркорлик таваккалликдан ҳимоя этиш мақсадида суғурта хизматини кўрсатиш ва суғурта васиқаларини бериш бўлиб, суғурта васиқаси тадбиркорга «Бизнес Фонд» томонидан имтиёзли кредит олиш имконини беради. Шу билан бирга агентлик мулкларни суғурталаш, транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик маъсулиятини учинчи бир шахс зарар кўришидан суғурталаш, бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш

кабиларни ҳам амалга оширади. «Мадад» суғурта агентлигининг Ўзбекистонда 13 та филиали мавжуд бўлиб, буларнинг ҳаммаси фаол фаолият юритмоқда.

Кейинги йилларда республикамиздаги суғурта компанияларининг молиявий имкониятлари кенгайиб бормоқда. Масалан, «Кафолат» давлат акциядорлик суғурта компаниясининг устав фонди қарийб 1,5 баробарга ошди. Бу эса суғурталанувчиларга турли ҳодисалар оқибатида етказилган зарарни қоплаш имконияти яхшиланаётганини билдиради. Лекин ханузгача суғурта фаолиятининг аҳамиятини кўпчилик тўлиқ англаб етмаяпти. Шунинглаб олишимиз зарурки, ҳаётда, ишлаб чиқаришда, фаолиятнинг бошқа турларида бахтсиз ҳодисалар, офатлар рўй бериб турадики, бундан корхоналарга, одамлар соғлигига, ҳаётига жиддий зарар етади. Бунинг оқибатини тугатиш катта сарф-харажатларни талаб қилади. Нажижада корхона даромадига ёки оила бюджетига путур етади. Агар жабр кўрган шахс суғурта полисига эга бўлса, зарар компания ҳисобидан тўланади. Суғурта хизматининг аҳамияти мана шу жараёнда яққол кўринади. Ривожланган давлатларда корхоналар, тадбиркорлар суғурта полисига эга бўлмаса, бошқалар улар билан ҳамкорликда ишламайдилар. Чунки ўзини ҳурмат қилган, уддабурон, тежамкор тадбиркор, аввало ўз фаолиятидаги ҳамда шерикликдан етиши мумкин бўлган зарардан эҳтиёж чораларини кўриб қўяди. Бундан ташқари, суғурталанувчилар томонидан тўланадиган бадаллар фақат банк муассасаларида инвестиция тарикасида жамланиб, мамлакат иқтисодиётини барқарорлаштириш ва ривожлан-тиришга хизмат қилади.

6.5. Ўзбекистонда суғурта хизматлари бозорини янада ислох қилиш ва ривожлантириш чора тадбирлари

Мамлакатимиз иқтисодиётининг барқарор ва ишончли тараққиётини таъминлашда суғурта фаолиятини ривожлантириш алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Бозор инфратузилмасининг энг муҳим институтларидан

бири – тадбиркорлар ва аҳолини эхтимоли бўлган турли зарарлардан ҳимоя қилишга қаратилган суғурта фаолияти изчил ривожланиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда бу соҳада 20 дан ортиқ компания, 450 дан ортиқ шахобчалар иш юритмоқда ҳамда улар томонидан жисмоний ва юридик шахсларга 150 дан ортиқ турдаги суғурта хизматлари кўрсатилмоқда.

Суғурта махсулот ишлаб чиқаришнинг рақобатбардошлиги ошириш, капитал, иш кучи, махсулот экспорти ҳамда импорти, ишлаб чиқариш интеграцияси кабилар билан узвий боғлиқликда амалга ошириладиган фаолиятларни рисклардан ҳимоялашга шунингдек, у ҳар бир субъектнинг ўз фаолиятини кенгайтиришга, инвестицияларни ишончли жойлаштиришга, кредит олиш имкониятларини оширишга хизмата қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов қарори билан тасдиқланган ”2007-2010 йилларда Ўзбекистон Республикаси суғурта бозорини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш дастури” ишлаб чиқилди. Мазкур ҳужжатда суғурта фаолиятини ва суғурта назоратининг қонунчилик, норматив-ҳуқуқий базасини халқаро амалиётга мувофиқ янада такомиллаштириш, тадбиркорлик фаолиятини, импорт-экспорт операцияларини суғурталаш, инсон ҳаётини узок вақтга суғурталаш, бу хизматнинг жамғарма турлари кўламини кенгайтириш ва сифатини ошириш кўзда тутилган.

Мамлакатимизда “Давлат – иқтисодий ўзгаришларнинг ташаббускори ва бош ислохотчиси” тамойилига асосланиб, иқтисодиётни янада эркинлаштириш мақсадида суғурта фаолиятини ривожлантириш йўналишлари асосланди унинг ҳуқуқий асослари ва ташкилий услубий жиҳатлари яратилди ҳамда такомиллаштирилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта тўғрисида”ги Қонунининг қабул қилиниши билан суғурта соҳасидаги давлат монополиясига марҳам бериши учун зарурий ҳуқуқий асос яратилган эди. Унинг бажаришини ҳамда мамлакат иқтисодиётини ишончи суғурта

ҳимояси билан таъминлаш мақсадида мамлакатимиз Президентининг махсус фармонлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг бир қанча йирик (“Ўзбекинвест” ЭИМСК, “Ўзагроосуғурта” ҳамда “Кафолат” ДАСК, “Мадад” СА ва бошқа) суғурта компанияларини ташкил этиш тўғрисидаги қарорлари қабул қилинган эди. Ўз вақтида қабул қилинган бу фармон ва қарорлар мамлакатимиз суғурта фаолиятини самарали йўлга қўйишга хизмат қилди.

Республикамиздаги бир қатор вазирлик ва идоралар зиммасига суғурта ташкилотлари билан биргаликда ишлаб чиқилган дастур асосида 2007-2010 йилларда Ўзбекистон Республикаси суғурта бозорини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш вазифаси юклатилди. Мазкур ҳужжатда суғурта фаолияти ва суғурта назоратининг қонунчилик, норматив-ҳуқуқий базасини халқаро амалиётга мувофиқ янада такомиллаштириш, тадбиркорлик фаолиятини, импорт-экспорт операциялари суғурталаш, инсон ҳаётини узоқ муддатга суғурталаш, бу хизматнинг жамғарма турлари кўламини кенгайтириш ва сифатини ошириш кўзда тутилди. Шунингдек, қарорда шу соҳани ривожлантириш ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг суғурталашда кенг қатнашишини рағбатлантириш учун мол-мулкни ва ҳаётни узоқ муддатга суғурталаш бўйича суғурта мукофотлари солиққа тортилмаслиги кўрсатиб ўтилган.

Мазкур масала 2008 йилнинг 1 январидан амалга киритилган Солиқ Кодексининг 31-боб, 179-моддасида, яъни “Жисмоний шахсларнинг солиқ солинмайдиган даромадлари” қисмининг 20, 21 бандларида меҳнат шартномаси бекор қилинганида энг кам иш ҳақининг 12 баробари миқдори доирасида тўланадиган ишдан бўшатиш нафақаси, давлат ижтимоий суғурталаш ва давлат ижтимоий таъминоти бўйича нафақалар, ишсизлик нафақалари, хомиладорлик ва туғилиш нафақалари, бундан вақтинчалик меҳнатга қобилиятсизлик нафақалари (шу жумладан, оиланинг бемор аъзосини парваришлаш нафақалари) мустасно, шунингдек, хайрия ва

экология жамгармаларидан жисмоний шахсларга бериладиган нафақалар ҳамда бошқа ёрдам турлари, Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг суғурта бўйича оладиган суммаларига солиқ солинмаслиги белгиланган. 28 – бандда солиқ солигиши керак бўлган ва мол-мулкни суғурта қилиш ҳамда ҳаётни узоқ вақт суғурта қилиш бўйича суғурта мукофотлари тўловчи учун йўналтирилган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари иш ҳақининг ҳамда бошқа даромадларининг суммалари солиқлардан озод қилиниши кўрсатиб ўтилган.

Шунга кўра, вилоятлардаги мавжуд суғурта идораларига 2008 йилда фойда солдиғи бўйича қарийб 600 минг сўмлик солиқ имтиёзлари берилди.

6.6. Кейинги йилларда мамлакатимизда мажбурий суғурталашнинг айрим турларининг жорий этилиши

Президентимизнинг қатор маърузалари ва асарларида иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнини тегишли бозор инфратузилмаси, жумладан, суғуртани ривожлантирмасдан туриб амалга ошириш мумкин эмаслигини алоҳида таъкидланган. Ўтган йиллар давомида банк фаолияти, аудиторлик ва суғурта компаниялари бўйича қонунчиликни тартибга солиш ҳамда мустаҳкамлаш борасида салмоқли ишлар амалга оширилди.

Бунинг натижасида 27 та суғурта компанияси ўз низом жамгармалари миқдорини белгиланган талаблар даражасига етказди ва уларнинг ялпи ҳажми 2010 йилда 2 баробарга кўпайди.

Биргина 2007 йилда суғурта мукофотлари миқдори 45 фоизга ортиб, қрийб 70 миллиард сўмни ташкил этди. Ихтиёрий шахсий суғурталаш бўйича суғурта хизматлари барқарор суръатлар билан ривожланиб, 80 фоизга ўсди, мулкни суғурталашнинг ихтиёрий турлари эса 48 фоизга ошди.

Айни пайтда мажбурий суғуртанинг улуши ниҳоятда паст бўлиб, 6 фоиздан ҳам ортмайди. Чунки жаҳонда мавжуд мажбурий суғурталашнинг айрим турлари бизда жорий этилмаган.

Ана шулардан келиб чиқиб, бизда ҳам мажбурий суғурталашнинг айрим турлари жорий қилинмоқда. 2008 йил 11 сентябрдан “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ходисалар ва касб касалликларидан мажбурий давлат ижтимоий суғуртаси тўғрисида”ги ҳамда 2009 йил 1 январдан кучга кирган “Транспорт воситалари эгаларининг жавобгарлигини мажбурий суғурталаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларини қабул қилиниши мамлакатимизда инсон ва унинг манфаати ҳар нарсадан устун эканлигидан дарак беради. Айниқса транспорт воситаси билан етказилган зарар ўрнини қоплаш, жабрланувчига ўз вақтида моддий ёрдам кўрсатиш фуқароларнинг ҳаёти ва соғлигини ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эга. Бунда эса суғурта хизмати алоҳида ўрин тутди.

Қонунчилик палатаси томонидан 2008 йил 21 февралда қабул қилинган ва Олий Мажлис Сенатининг ўн учинчи ялпи мажлисида маъқулланган “Транспорт воситалари эгаларини фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги Қонун шу жиҳатларга кўра долзарбдир.

Ушбу қонун транспорт воситалари эгалари фуқаролик жавоб-гарлигини суғурталашнинг мажбурий тартибини белгилаш орқали жабрланувчиларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни кафолатлайди. Қонуннинг узига хос жиҳатларидан бири – суғурталашнинг мажбурийлиги бўлиб, бундай тартиб, биринчи навбатда, транспорт воситасидан жабрланган фуқароларнинг ҳаёти ва соғлигини муҳофаза қилиш, жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкӣ йўқотишлари ўрнини ўз вақтида қоплаш ва бузилган ҳуқуқларнинг тикланишини назарда тутди. Қонунда мажбурий суғурта шартномасининг амал қилиш муддати бир йил, деб белгиланган. Шу билан бирга, чет давлатларида рўйхатдан ўтказилган ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида вақтинча фойдаланилаётган транспорт воситаларини эгалари ушбу транспорт воситаларидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида вақтинча фойдаланиладиган бутун муддатга, лекин камида ўн беш кунга мажбурий суғурта шартномаси тузишлари

лозимлиги Қонуннинг 9-моддасида ўз ифодасини топган.

Мазкур Қонуннинг аҳамиятли жиҳатларидан бири, унда мажбурий суғурта бўйича суғурта захирасини шакллантириш белгиланган. Унга кўра, агар мажбурий суғуртани амалга ошириш пайтида мазкур суғурта тури бўйича суғурталовчининг даромадлари ва харажатлари орасида фарқ бир йилда кўрсатилган даромадларнинг 5 фоизидан ортиқ бўлса, ортиқ сумма суғурталовчи томонидан кейинги йилларда суғурта тўловларини амалга ошириш харажатларини қоплаш учун суғурта захирасини шакллантиришга йўналтирилади.

Айни пайтда транспорт воситаси билан боглик ҳодиса содир бўлганда суғурта қилдирувчи ва жабрланувчи амалга ошириши лозим бўлган ҳаракатлар ҳам белгиланган. Унинг энг асосий жиҳатларидан бири, суғурта ҳодисаси содир бўлганда суғурта қилдирувчи (фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган бошқа шахс) ёки унинг ваколатли вакили уч календар кунидан кечиктирмай жабрланувчига (унинг меросхўрларига) суғурта полисининг нусҳасини топшириши ҳисобланади. Суғурта ҳодисаси содир бўлганда жабрланувчи томонидан суғурталовчига тақдим этилиши лозим бўлган ҳужжатлар ҳам ушбу суғурта тури учун муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Қонун бундай ҳужжатлар жумласига қуйидагиларни киритади: суғурта полиси, зарар етказилганлиги фактини ва унинг миқдорини тасдиқловчи ҳужжатлар (тижорат далолатномалари, юк халталари, асосий воситалар дафтаридан кўчирмалар, тўлов ҳужжатлари, хизматлар кўрсатиш ва ишлар бажариш учун тузилган шартномалар, мол-мулкни мустақил баҳолаш далолатномалари ва шу кабилар). Қолаверса, улар жабрланувчининг шахсини тасдиқловчи ва даъвогарларнинг меърос ҳуқуқини ёки ҳуқуқий ворисликни олганлиги, шунингдек, меросхўрларнинг шахсини ёки рўйхатидан ўтказилганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни ҳам тақдим этадилар.

Хулоса қилиб айтганда, мазкур Қонун энг аввало, бугунги

кунда транспорт воситалари эгаларининг вужудга келиши мумкин бўлган мулкый йўқотишларини бартараф этади, қолаверса, уларни моддий тарафдан қўллаб-қувватлайди ҳамда муайян тарзда жабрланувчиларнинг зарарларини қоплайди. Аниқроқ таърифлаганда, бир вақтнинг ўзида ҳам зарар етказувчи, ҳам жабрланувчи манфаатдорлиги таъминланади.

Транспорт воситалари эгаларини мажбурий суғурталаш бўйича суғурта суммасининг минимал миқдори 3000 АҚШ доллари эквиваленти миқдорида белгиланмоқда. Бу эса МДХда амал қилаётган меъёрлар билан бир хиллаштиришга эришиш мақсадида жорий этилмоқда.

Қолаверса, қонун лойиҳасида халқаро нормаларга мувофиқ транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш жамғармаси ташкил қилинади. Бу орқали суғурталовчига банкротлик жараёни қўлланилганда ёки етказилган зарар учун жавобгар шахс номаълум бўлганда ёхуд зарар етказган транспорт эгаси фуқаролик жавобгарлигини суғурталаш бўйича мажбуриятини бажармаган тақдирда компенсация тўловларини тўлашни кафолатлайди.

Таъкидлаш жоизки, суғурта бозори ривожланишининг асосий омилларидан бири, бу – аҳолининг суғуртага бўлган ишончини оқлаш, шартнома шартларининг ижросини ўз вақтида таъминлаш, шу тариқа суғурта бозори иштирокчилари сафини кенгайтиришга эришишдир. Шу маънода мажбурий суғурта турларининг жорий этилиши натижасида хўжалик юритувчи субъектлар ва аҳолининг кенг қатламлари бевосита суғурта жараёнларида қатнашадилар. Бу эса аҳоли суғурта маданиятининг ошишига сабаб бўлувчи асосий туртки бўлади. Суғурта бозорини ривожлантириш юридик ва жисмоний шахсларнинг суғурталашда кенг қатнашини рағбатлантириш мақсадида янги таҳрирдаги Солиқ кодексининг 145-моддасига мувофиқ, суғуртанинг мажбурий турларига ажратмалари солиқ тўловчининг харажатлари солиқ солинадиган фойдани аниқлаш пайтида чегириб ташланиши белгилаб қўйилган.

Ҳар иккала қонуннинг амалиётган татбиқ қилиниши биринчидан, аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлашга, иккинчидан, вақтинча бўш ётган суғурта маблағларини у ёки бу соҳаларга жалб этиш орқали иқтисодиётни ривожлантиришга хизмат қилади.

Хуллас, мамлакатимизда суғурта тизимида амалга оширилаётган ишлар ўзининг ижобий самарасини бермоқда. 2008 йилда республикаимизда суғурта мажбуриятлари ҳажми 2007 йил кўрсаткиларига таққослаганда салкам 30 фоизга кўпайди. Юртимизда суғурта бозорини ривожлантириш юзасидан қабул қилинган ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлари талабларини изчил бажариш орқали шундай ижобий натижаларга эришиш таъминланди.

Мамлакатимизда суғурта тизими ишларини янада кучайтириш учун хориж мамлакатлари тажрибасидан кенгрок фойдаланиш, ўрганиш мувофиқдир. Шу билан бирга республика шаҳар ва қишлоқ жойларида суғурта турлари, уларнинг аҳамияти, иқтисодий самараси, юқорида кўрсатилган суғурта компанияларининг фаолиятлари тўғрисида тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориш зарур, ҳамда суғурта тизимида фаолият кўрсатаётган ходимлар малакасини янада ошириш мақсадга мувофиқдир.

Шунинг учун бизнинг фикримизча суғурталаш тизими аҳолининг турмушига чуқур кириб бориши лозим. Бунга фақат тушунтириш-тарғибот воситасида эришиш мумкин. Матбуотда телевиденияда кўпроқ чиқишлар қилиш, учрашув ва йиғинларда бу ҳақда батафсилрок тушунтириш бериш лозим. Аниқ мисоллар, асосли ҳисоб-китоблар ва таҳлилларга бой суҳбатлар яхширок самара беради. Булар келажакда суғурта аҳоли турмушидаги биринчи даражали эҳтиёжлардан бири бўлишига олиб келади.

Иқтисодиётни ривожлантиришда, молия тизимининг муҳим бўғинларидан бўлган суғурта соҳасини тўла ҳаётга тадбиқ этиш ва суғуртанинг янги турларини кўллаш муҳим ҳисобланади. Хориж суғурта компанияларининг тажрибаларидан фойдаланган

ҳолда ва улар билан ҳамкорликда иш олиб борилса, республикамиз суғурта тизимида муваффақиятларга эришиш мумкин, чунки иқтисодийети ривожланган мамлакатларда суғурта тизими ривожланган бўлиб, суғурта тизими иқтисодийетни барқарор ривожлантиришда муҳим ўрин тутаети.

Қисқача хулосалар

Мустақиллик йилларида республикамизда миллий суғурта тизимининг яратилганлиги, суғурта бозорининг ташкил этилганлиги, аҳолини суғурта тўғрисидаги ахборотлар билан таъминлашга алоҳида аҳамият берилаетганлиги катта ижобий аҳамиятга эга. Суғурта тизимини асослари яратилган, яъни суғурта бозори ривожланишининг ҳуқуқий асоси бўлиб, Олий Мажлис томонидан 1993 йил 6 майда қабул қилинган ва 23 сентябрь 1994 йил ҳамда 26 декабрь 1997 йилда маълум ўзгаришлар, кўшимчалар киритилган «Суғурта тўғрисида»ги қонун хизмат қилаети. Республикамиздаги суғурта ташкилотлари 3 гуруҳга бўлинади:

1. Давлат суғурта компаниялари масалан, «Ўзагросуғурта» давлат ҳиссадорлик компанияси, «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий суғурта компанияси, «Кафолат» суғурта компанияси, «Мадад» суғурта агентлиги.

2. Ўзбекистон Республикаси суғурта назоратига қарашли ташкилотлар («Ўздавлат суғурта назорат»);

3. Хусусий ва қўшма суғурта ташкилотлари.

Мамлакатимизда амалга оширилетган иқтисодий ислохотлар даврида суғурта фаолиятининг мазмун моҳияти тубдан ўзгарди. Бозор инфратузилмасининг таркибий қисми бўлган суғурта фаолиятининг ўзгариши, кўлами ва йўналиши кенгайиб бораётганлиги, уни стратегик аҳамиятга эга бўлган сифатида тадқиқ этиш зарурлигини юзага келтирди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда суғурта фаолиятининг иқтисодий-ҳуқуқий базасининг яратилиши унинг ривожланиши учун объектив шарт-шароит туғдирди. Шунингдек,

суғурта фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш механизми яратилди ва такомиллаштирилиб борилмоқда. Суғурта фаолияти равнақида Ўзбекистон Республикаси суғурта бозорини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш дастури муҳим аҳамият касб этмоқда.

Товар ишлаб чиқарувчи (иш бажарувчи, хизмат кўрсатувчи) субъектларнинг суғурта хизматидан фойдаланишлари рағбатлантириш, яъни ихтиёрий суғуртани турлари бўйича сарфланган харажатларни махсулот (иш, хизмат) таннархига киритилиши уларнинг суғурта фаолиятидан фойдаланишдаги фаоллигини оширишнинг омили бўлмоқда.

Халқаро тажрибани ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, бозор инфра-тузилмаси суғурта инфратузилмасини шакллантириш билан бир бутунликда кечадиган жараёндир. Ўзбекистонда суғурта инфратузил-масининг шакллантирилиши бирмунча ўзгача кечмоқда. Хусусан, суғурта инфратузилмасида алоҳида мустақил фаолият кўрсатилиши лозим бўлган суғуртачи, суғурта воситачилари, аудиторлари, суғурта объектларини баҳоловчилари ва экспертлари, хорижий амалиётдагидан фарқли равишда, мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган суғурта ташкилотларининг ўзига бириктирилган.

Таянч тушунчалар

Суғурта тизими, суғурта жамиятлари, суғуртанинг функциялари, суғурта фонди, суғурта турлари, суғурта бозори, суғурта компаниялари, халқаро суғурта компаниялари, суғурта агентликлари.

Назорат учун саволлар

1. Суғурта категориясининг вазифаларини баён қилиб беринг.
2. Суғурта бозорининг таркибига нималар қиради?
3. Суғурта ташкилотлари нечта гуруҳга бўлинади?
4. Қандай суғурта ташкилотларини биласиз?
5. Республикаимизда «Суғурта тўғрисида»ги қонун қачон қабул

қилинган?

6. Дастлабки суғурта уюшмалари қачон ва қайси мамлакатда барпо этилган?
7. Суғурта қандай ўзига хос белгиларга эга?
8. Суғурта шартномаси нима ва у қандай ҳолатларда бекор қилиниши мумкин?
9. Жаҳон суғурта бозорининг мақсади ва вазифаларини тушунтириб беринг.
10. Суғурта турларига таъриф беринг.

VII-БОБ. ИЖТИМОЙ СОҶАДА СОЛИҚ ТИЗИМИ

7.1. Давлатнинг солиқ тизими ва унинг вазифалари

Солиқ иқтисодий категория сифатида соф даромаднинг бир қисмини бюджетга жалб қилиш шакли бўлиб, молиявий муносабатларнинг таркибий қисмини ташкил қилади.

Солиқ ёрдамида миллий даромаднинг тегишли қисми тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Давлат томонидан олинадиган солиқлар ҳамда уларнинг ташкил қилиниш шакл ва усуллари биргаликда солиқ тизимини ташкил қилади.

Турли хил даромадлар, мол-мулк товар ва хизматлар солиқ солиш объектлари бўлиши мумкин.

Миллий иқтисодиётда солиқлар қуйидаги учта муҳим вазифани бажаради:

Давлат харажатларини молиялаштириш (фиксал вазифани);

Ижтимоий тенгликни ушлаб туриш (ижтимоий вазифани);

Иқтисодиётни тартибга солиш (тартибга солиш вазифаси).

Давлат барча солиқ тўловчилардан олинган солиқ тушумларининг бир қисмини аҳолининг маълум қатлами ўртасида ишсизлик бўйича нафақага, ижтимоий суғурта ва таъминот бўйича тўлов, уруш ва меҳнат фахрийларига нафақа каби шаклларда қайта тақсимлайди. Бошқа қисми ҳисобига давлат сарфлари молиялаштирилади.

Давлат сарфлари солиқ тушумлари ҳисобига амалга ошсада, давлат сарфлари миқёсининг ўсиши ўз навбатида солиқларнинг ўсишини тақозо қилади ва унинг даражасини белгилаб беради.

Ҳозирги даврда умумий тенденция бўлган давлат сафларининг ва шунга мос равишда солиқ ҳажмининг ошиб боришига қуйидаги омиллар тақозо қилади:

1. Аҳоли сонининг ўсиши. Аҳоли жон бошига давлат сарфлари даражаси ўзгармай қолган тақдирда ҳам, аҳолининг ўсган қисмини ижтимоий неъматлар ва хизматлар билан таъминлаш қўшимча маблағлар зарур қилиб қўяди.

2. Ижтимоий соҳа хизматлари сифатига талабнинг ортиши ва урбанизация. Кишилар турмуш даражасини ортиши ижтимоий соҳа хизматлари ҳажмига ва сифатига талабни оширади.

Аҳоли сонини ўсиши билан бирга урбанизациянинг кучайиши кўчалар, ва умумий транспорт, қўриқлаш, ёнғин хизмати, канализация ва шу қабиларга жуда катта сарфларни зарур қилиб қўяди.

Атроф муҳитнинг ифлосланиши аҳоли сонининг ўсиши ва урбанизациянинг кучайиши атроф муҳитнинг сифати муаммосини кескинлаштиради. Жуда кўп миқдордаги моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш ҳаво, сув ва ернинг ифлосланиши шаклидаги қўшимча харажатларнинг ўсишини келтириб чиқаради.

Атроф муҳит муаммосини ҳал қилишда асосий рол давлат зиммасига тушади.

4. Қашшоқлик ва даромадлар тенгсизлигини қисқартириш дастур-ларини амалга ошириш. Буларга хусусан ижтимоий суғуртани ривожлантириш, ишсизлик бўйича нафақалар, ижтимоий таъминот, бепул медицина ёрдамлари давлат дастури, озиқ-овқат маҳсулотларига дотациялар, давлат уй-жой қурилиши киради.

5. Миллий мудофаа, давлат хавфсизлигини таъминлаш ҳаракатлари ҳажмининг ўсиши.

Ҳозирги даврда солиқ сиёсати Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси ва унинг жойлардаги (вилоят, шаҳар, туман) муассасалари амалга оширади.

Республика ҳудудида амал қилувчи солиқлар, унинг тўловлари солиқ ундиришнинг объектлари, солиқ тўлаш тартиби, солиқ тўлаш бўйича имтиёзлар, солиқ тўлаш билан боғлиқ равишда келиб чиқадиган мунозараларни ҳал қилишнинг умумий тартиби Ўзбекистон Республикасининг солиқ тўғрисидаги қонунлари билан аниқланади.

Корхоналар фаолиятида солиқни тартибга солиш қўйидагилар асосида амалга оширилади:

- Барча даромадлардан, уларнинг манбаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда солиқ ундиришнинг мажбурийлиги;

- Солиқ ундиришда барча учун ягона умумдавлат сиёсати;

- Солиқ тўлови бўйича барча субъектлар мажбурияти устидан молиявий назорат.

Солиқ солиш ва унинг ставкасини белгилаш бир қатор принципларга асосланади. Солиқ солиш тартиб (принцип)лари жуда оддий, шу билан бирга уларнинг амалиётга жорий қилиш анча мураккаб. Солиқ тизими ривожланган мамлакатларда одатда солиқлар даражасини белгилашнинг куйидаги принциплари ажратиб кўрсатилади.

1. Нафлилик принципи - ҳар хил кишилардан, уларнинг солиқлар ҳисобига молиялаштириладиган дастурлардан фойдаланиши даражасига қараб турлича солиқлар ундирилиши керак.

2. Тўловга лаёқатлилик принципи - солиқ миқдори солиқ тўлов-чининг бойлиги ва даромадлари даражасига мос келиши зарур.

3. Адолатлилик принципи - даромадлари ва ҳукумат дастурларидан фойдаланиш даражаси бўйича тенг бўлган кишилар тенг миқдорда солиқ тўлаши зарур.

Агар ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан тенг бўлган солиқ тўловчилар тенг миқдорда солиқ тўласа, тенг бўлмаганлар тенг бўлмаган миқдорда солиқ тўлаши зарур. Ҳозирги ижтимоий иқтисодий ҳаёт мураккаб бўлган жамиятда, солиқ солишнинг барча принципларига аниқ амал қилиш, табиийки мумкин бўлмаган масала. Шу сабабли ҳозирги давр солиқ тизими — бу ҳар доим юқоридаги принциплар билан сиёсий ҳокимият ўртасида осон бўлмаган келишувдан иборат.

“Нафлилик принципи” амалиётда ҳар хил ижтимоий дастурларни молиялаштирувчи солиқларни ҳар бир дастур амал килувчи даража билан ва солиқ ундиришнинг тегишли объектларини аниқлаб, у билан мослаштириш орқали амалга оширилади. Масалан, Ғарб давлатларида маҳаллий йўллар,

полиция ва ўт ўчириш хизмати, ахлат ва кўчаларни йигиштириш, ўрта таълим кабилар маҳаллий солиқ тўловчилар ҳисобига қопланади. Маҳаллий бюджетнинг асосий даромади мулк солиғи ва қисман савдодан (сотишдан) олинадиган солиқ ҳисобланади.

Солиқ солишининг қолган икки принципи солиқ ундиришни шакллантириш ва солиқ солинадиган даромад таркибини аниқлаш натижасида амалга оширилади.

Тўловга лаёқатлилик ва олинган даромаддан солиқ ундириш принципларининг ҳар қандай мунозараси охир оқибатда солиқ ставкасининг у ёки бу даромад миқдорининг ўсиб бориши билан ўзгариш усули ҳақидаги масалага олиб келади.

Солиқ бўйича имтиёзлар қонунчилик битимларида белгиланган тартиб ва шароитлар асосида ўрнатилади. Солиқ имтиёзларининг амалиётда қуйидаги турлари кенг тарқалган:

- Объектларнинг солиқ олинмайдиган энг кам даражасини белгилаш;
- Солиқ тўлашдан алоҳида шахе ёки маълум гуруҳларни (масалан, уруш фахрийларини) озод қилиш;
- Солиқ даражаси (ставкаси)ни пасайтириш;
- Солиқ олинадиган суммадан чегириш;
- Солиқ кредити (солиқ олишни кечиктириш ёки солиқ суммасини маълум миқдорда камайтириш).

7.2. Солиқ турлари

Назарий жиҳатдан таҳлил қилишда алоҳида аҳамиятга эга бўлган солиқлар (тўғри) ва билвосита (эгри) солиқлардир. Бевосита солиқлар, одатда юқори даромадга қараб, фақат катта сумманигина эмас, балки даромаднинг каттагина қисмини ҳам ташкил қилади. Бевосита солиқлар таркибида даромадга (фойдага) солиқ, ресурсларга солиқ, мулкка солиқ муҳим роль ўйнайди.

Солиқ тизимида билвосита (эгри) солиқлар ҳам ўзига хос ўрин тутаяди. Билвосита солиқларни қўллашга сабаб, биринчидан, бевосита (тўғри) солиқларни ўзи бюджет даромадларини

шакллантириш учун етарли эмас, иккинчидан, бевосита соликларни кўпайиши харажатларни хаддан зиёд кўпайиб кетишига олиб келади.

Билвосита соликлар бевосита соликларга нисбатан кам сезиларли йўл билан, яъни товар ва хизматлар нархига давлат томонидан белгиланган устама тарзида олинади. У харидорлар томонидан тўланиб, давлат бюджетига тушади.

Билвосита (эгри) соликларга қўшилган қиймат солиги (ҚҚС), акциз, бож тўлови киради. Улар бевосита солиқ тўловчининг даромади билан боғлиқ эмас. У иқтисодий фаолиятнинг пировард натижасидан қатъи назар тўланади. Солиқ объекти билан унинг манбаи мос келмайди. Шунинг учун уни билвосита соликлар деб аталади.

Билвосита соликлар даромадлар миқдори қандай бўлишидан қатъи назар ҳамма учун тенг, яъни даромади юқори оила ҳам, даромади кам оила ҳам бир хил нархда сотиб олади.

Солиқлар одатда прогрессив (ўсиб борувчи), пропорционал (мутаносиб) регрессив (камайиб борувчи) соликларга бўлинади. Бу бўлиниш солиқ ставкаси ва даромадлар ўртасидаги нисбатга асосланади.

1. Агар солиқнинг ўртача ставкаси даромадлар ортиши билан ўсиб борса, прогрессив солиқ ҳисобланади. Бундай солиқ нафақат мутлоқ катта суммани, балки даромадлар ўсиб бориши билан ундириладиган даромаднинг ҳам анча катта ҳиссасини тақозо қилади.

2. Даромадлар ўсиб бориши билан ўртача ставкаси пасайиб борувчи соликлар регрессив соликлар дейилади. Бундай соликлар даромадлар ўсиб бориши билан уларнинг камроқ ва янада камроқ қисмини тақозо қилади. Регрессив соликлар мутлоқ катта сумма келтириши мумкин, лекин даромадлар ортиб борганда соликлар мутлоқ миқдорнинг ўсишига олиб келмаслиги мумкин.

3. Пропорционал солиқ ўртача солиқ ставкаси даромад ҳажмига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзгаришсиз қолишини тақозо қилади.

Юқорида айтилганларни шахсий даромад солиғи мисолида тушунтириб берамиз. Фараз қиламиз, солиқ ставкаси шундайки, шахсий даромад олувчи солиқ сижатида ўз даромадининг 10 фоизини тўлайди. Сўзсиз бу пропорционал даромад солиғи ҳисобланади.

Энди фараз қиламиз, солиқ ставкасининг ўзгариш характери қуйидагича: даромад олувчи солиқ олинадиган йиллик даромади 15 минг сўмдан кам бўлса, даромад солиғи сифатида 5 фоиз, 15 мингдан 30 минг сўмгача даромадга эга бўлган шахс 10 фоиз, 30 мингдан 40 минг сўмгача даромад олувчи - 15 фоиз тўлайди ва ҳоказо. Бу прогрессив даромад солиғи бўлади.

Охирги ҳолат: агар сиз 15 минг сўмдан кам даромад олганингизда, даромаддан солиқ сифатида 15 фоиз тўлашингизга тўғри келса, 15 мингдан 30 минг сўмгача олганда - 10 фоиз, агар сизнинг даромадингиз 30 минг сўм билан 40 минг сўм оралиғида жойлашганда 5 фоиз солиқ тўласангиз ва ҳ.к. - бу регрессив даромад солиғи ҳисобланади.

Прогрессив солиқнинг умумий хусусияти - юқори даромад олувчиларга, регрессив солиқлар кам даромад олувчиларга энг кучли таъсир кўрсатади. Лекин уларга бевосита ёрдам бериш дастурлари ва солиқларнинг даражасини белгилаш орқали таъсир кўрсатиш мумкин.

Солиқлар амал қилиш доирасига кўра икки даражадаги солиқларни ўз ичига олади: умумдавлат солиқлари ва маҳаллий солиқлар.

Маҳсулот баҳосига - қўшилиш характерига кўра солиқлар эгри ва тўғри солиқларга бўлинади. Эгри солиқлар товар баҳоси устига қўйиладиган устама ҳисобланса, тўғри солиқлар таннархнинг таркибий элементи сифатида бевосита нархнинг ичига қиради.

Корхона, аҳоли ва мулк эгаларидан олинадиган барча солиқлар ўзларининг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги асосий турларга бўлинади: оборот солиғи, қўшилган қийматдан олинадиган солиқ, ресурс тўловлари, амортизация ажратмалари

ва ижтимоий суғуртага тўловлар, шахсий даромад солиғи, иш ҳақи фондидан ва корхона (корпорация) фойдасидан олинadиган солиқ, мулк солиғи, акциз йиғинлар ва божхона тўловлари, мерос қилинган ва тақдим қилинган мулк солиғи, лицензия ва визалардан олинган солиқ ва ҳ.к. Бу солиқларнинг асосий қисми жамият миқёсида тартибга солинади ва умумдавлат асосий бўғини бўлган давлат бюджетига келиб тушади.

Ҳокимият бошқарувининг қуйи бўғинлари бюджетни асосан сотишдан олинadиган солиқлар ва мулк солиқлари ҳисобига шаклланади. Оборот солиғи. Оборот солиғининг ҳосил бўлиши ва ишлатилишининг ўзига хос механизми (тўлашнинг шартлиги, тўловлар муддатлари ва миқдорларнинг қайд қилиниши) унга маблағларни жамлашларнинг солиқ усулига оид ташқи белгиларни касб этади. Оборот солиғи эгри солиқлардан фарқ қилиб, маҳсулот баҳоси таркибига киради.

Оборот солиғи маҳсулотнинг белгиланган улгуржи нархи билан унинг таннархи ўртасида тафовутнинг қатъий қайд қилинган қисмини давлат бюджетига жамлашнинг алоҳида воситаси бўлиб хизмат қилади. У товарнинг нархини оширмайди, балки қўшимча маҳсулотнинг бир қисми сифатида киради. Давлат ишлаб чиқариш ва тақсимотнинг юзага келган шароитларига таяниб, соф даромаднинг улушини ҳамда қайси товарлар нархлари орқали соф даромаднинг оборот солиғи шаклида бюджетга келиб тушишини белгилаб қўяди. Оборот солиғи миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш шакли сифатида ҳам майдонга чиқади.

Кейинги йилларда оборот солиғи республикада амал қилиб турган, солиқ тизимидан чиқарилди ва “корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан солиқ олиш ҳақидаги” Қонунга кўра акциз солиғи амалиётга жорий қилинди.

Кўшилган киймат солиғи. Айрим Ғарб мамлакатлари ва АҚШда инвестициялардан кутиладиган фойдани ошириш ва янги ишлаб чиқариш объектларини рағбатлантириш мақсадида корпорациялар фойдасидан олинadиган солиқни камайитириш ёки

умуман тугатиш таклиф қилинмоқда. Агар иқтисодиёт тўлик бандлилик ҳолатида ёки шу ҳолатга яқин жойлашса, зарур ресурслар истеъмолчилик товарлари учун қўшилган қийматга солиқ киритиш тавсия қилинмоқда. Қўшилган қиймат солиғи чакана сотишдан олинadиган солиққа жуда ўхшаш, фарқи фақат шундаки, ҚҚС нарх билан бошқа фирмадан сотиб олиш қиймати ўртасида фарққа қўлланилади. Моҳияти билан ҚҚС истеъмолчилик товарлари сотишдан олинadиган умумдавлат солигига тенглашади. Кўпчилик Европа мамлакатлари, масалан, Англия ва Швеция ҚҚС дан даромаднинг муҳим манбаи сифатида фойдаланилади.

ҚҚС маълум даражада истеъмолни чеклайди, лекин бу маблағларнинг катта қисмини жамғаришга йўналтириб (истеъмолга эмас) ҚҚС тўлашдан қочиш имконини беради. Шу билан бирга жамғариш (истеъмолдан озод бўлган маблағ) ресурсларини истеъмолчилик товарлари ишлаб чиқариш мақсадига йўналтирилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан солиқ олиш ҳақидаги” (15 Феврал 1991 йилда ги) Қонуни ва шу Қонунга киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар (15 Январ 1992 йил), 1992 йил 2 июл, 1992 йил 9 декабр ҳамда Молия вазирлиги ва республика солиқ қўмитасининг 15 январ 1993 йилдаги “Қўшилган қийматга солиқ тўлаш ва ҳисоблаш тартиби ҳақидаги” қўлланмасига асосан бизнинг Республикада ҳам қўшилган қиймат солиғи ундирила бошланди.

ҚҚС бюджет даромадига соф даромад 1 қисмини олиб қўйиш шакли бўлиб, бу солиқ товарлар ва хизматларни сотиш жараёнида янгидан қўшилган (яратилган) қиймат ҳисобидан тўланади. Солиқ ставкаси эркин (шартнома) баҳоларда ва тарифларда жўнатилган (бажарилган) товарлар (хизматлар) обороти бўйича 25 фоиз миқдорда ўрнатилади.

Бунда қўшилган қийматга солиқ суммаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$SA = \frac{\text{сооб.25 .}}{100} ;$$

SA - истеъмолчидан олинадиган солиқ суммаси.

Бу ерда: Сооб — солиқ олинадиган оборот.

Қайд қилинган баҳолар ва тарифлар бўйича жўнатиладиган товарлар ва бажарилаган хизматларга солиқ суммаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$SA = \frac{\text{ККБ.25 .}}{100} ;$$

Бу ерда:

ККБ қайд қилинган баҳо.

Ресурс тўловлари. Ресурс тўловлари ставкаси амал қилиб турган қонунчилик бўйича ишлаб чиқаришга сарфланган моддий харажатлар (MX) қийматнинг 6 фоизи миқдорида ўрнатилади ва унинг миқдори қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$P_T = \frac{MX \cdot 6 .}{100} ;$$

Бу ерда:

P_T - моддий харажатлар.

Ресурслар тўловларининг объекти таннархга киритилган моддий харажатлар ҳисобланади. Ресурс тўловлари суммаси маҳсулот таннархига киритилади, бу эса ишлаб чиқарувчиларни моддий харажатларни тежашга рағбатлантиради.

Тўловнинг бу тури халқ хўжалигининг ижтимоий ва иқтисодий ривожлантиришни бюджетдан молиялаштиришнинг кўшимча манбаи ҳисобланади.

Амортизация ажратмасидан тўлов. Тўловнинг бу турида бюджетга амортизация ажратмаларининг маълум қисми (30 фоиз)

ўтказилади. Тўловнинг миқдори куйидаги формула билан аниқланади.

$$A_{\text{ат}} = \frac{Aa \cdot 30}{100} ;$$

Бу ерда: Aa - амортизация ажратмаси.

Солиқ олишнинг объекти асосий фондларнинг йил давомида эскирган қиймати суммаси ҳисобланади (унинг қийматини қайта баҳолаш ҳисобга олинади).

Ижтимоий суғурта ажратмаларидан тўлов. Солиқнинг бу тури иш ҳақи фонди ҳисобидан олинади. У ижтимоий таъминот дастурларининг кенгайиши ва ривожланиши, ҳамда ишчи кучи сонининг ўсиши натижасида ортиб боради. Республикада амал қилиб турган қонунчилик бўйича, корхоналар иш ҳақи фонди ҳажмидан 37 фоиз ҳажмида ижтимоий суғурта маблағлари ҳисобланади. Бу маблағнинг 32 фоизи Пенсия фондига ва ижтимоий суғурта фондига, қолган 5 фоизи бюджетга ўтказилади. Демак бюджетга ўтказиладиган ижтимоий суғурта ажратмаларидан тўлов ставкаси 5 фоиз миқдорни ташкил қилади.

Шахсий даромад солиғи. Солиқнинг бу тури фуқароларнинг йиллик даромадига ҳисобланиб, солиқ тизимининг асосий элементи ҳисобланади.

Шахсий даромад солиғи орқали миллий даромад қайта тақсимланади ва ундан тушган маблағлар бюджет даромадининг муҳим манбаи ҳисобланади.

Даромад солиғи ставкасини аниқлашда фуқаро оладиган барча даромад турлари - иш ҳақи, мукофот, тақдирлаш, овқат пули, пенсия ва нафақа, алимент, кўшимча даромадлар, рента ва акция бўйича дивидендлар ҳисобга олинishi керак.

Шахсий даромад солиғини батафсил ўрганиб чиқиш учун, солиқ ставкасини рақамларда ифодалаймиз. Солиқ ундирилмайдиган ойлик иш ҳақи минимуми 250 сўмни ташкил қилиб, 36 минимал ойлик иш ҳақи суммасигача бўлган даромаддан (9000 сўмгача) 14 фоиз солиқ тўланади деб фараз

қиламиз. Солиқ ундирилмайдиган йиллик даромад миқдори ўсиб борганда солиқ ставкасини 1-жадвал маълумотларидан фойдаланиб аниқлаймиз.

1-жадвал

Шахсий даромад солиғи ставкаси (тахминий маълумотлар)

Солиқ олинадиган умумий даромад (сўм)	Охирги солиқ ставкаси (сўм)	Даромаднинг ўсиши (сўм)	Солиқнинг ўсиши (сўм)	Умумий солиқ (сўм)	Ўртача йиллик ставка (5)/(1)
1	2	3	4	5	6
0	0	—			
9000	14	9000			
12000	16	3000			
15000	20	3000			
22300	30	7500			
30000	40	7500			
30000<	50	-			

Жадвалнинг 2-устунида даромад солиғи ставкасининг динамикаси келтирилган. 14 фоизли ставка 9000 сўмдан кам бўлган барча йиллик даромадларга (30000 сўмдан юқори) қўлланилади. Солиқ олинадиган йиллик умумий даромад 9000 сўмлик даражадан ортиб бориши билан, шунга мос равишда солиқ ставкаси ҳам ўсиб боради. Умумий йиллик даромад 30000 сўмни ташкил қилганда, даромаднинг ўсган қисми (7500 сўм) умумий солиқ суммасини (7500 сўм) қопламайди. Умумий йиллик даромад суммаси 30000 лик даражадан ортиб бориши билан солиқ суммасининг ўсиши ўртасидаги фарқ солиқ фойдаси ҳисобига боради.

Шахсий даромад солиғи билан боғлиқ масалани чуқурроқ аниқлаб олиш учун охирги ва ўртача солиқ ставкаси ўртасидаги фарқни тушунтириш зарур. Охирги солиқ ставкаси ўсган ёки

кўшимча даромадга тўланадиган солиқ ҳисобланади. Охириги солиқ ставкаси тўланадиган солиқнинг ўсган қисмини ўсган даромадга бўлиш йўли билан аниқланади.

Ўртача солиқ ставкаси бу умумий солиқ суммасининг солиқ олинадиган йиллик даромадга бўлинган нисбати. Агар умумий солиқ суммаси 1740 сўмни, солиқ олинадиган йиллик даромад 1200 сўмни ташкил қилганда, ўртача солиқ ставкаси 14,5 (1740 : 12000) фоизга тенглашади.

Ҳозир амал қилиб турган солиқ тўғрисидаги Республика Қонуни шахсий даромад солиғи тўлашдан четлашишларга маълум даражада чек қўйган бўлса, унда прогрессивлик даражасини оз бўлсада камайтириш учун алоҳида имкониятларга йўл қўйилади. Юқори даромад олувчи кўп кишилар, солиқ олинадиган умумий суммани ҳар хил йўллар билан анча сезиларли даражада камайтириши мумкин. Масалан: аҳолининг юқори даромад ставкасини, пулларни жамғарма депозитлари ва корхоналар облигацияларига жойлаштириб, 50,0дан 0 даражагача камайтириш мумкин. Бундан ташқари йиллик даромадлари суммасини даромадлар тўғрисидаги декларацияда камайтириб кўрсатиш орқали солиқ тўлашдан четлашиш йўллари ҳам қонунда тўлиқ бартараф қилинмаган. Солиқ қонунчилигида солиқ тўлашдан аниқ кўриб турган четлашиш йўлларида ташқари қонунсиз (яширин) бош тортишнинг бартараф қилиб бўлмайдиган муаммолари ҳам мавжуд. У ерда даромадларнинг гиёҳванд моддалар сотиш, фоҳишабозлик, қимор ўйинлари ва шу каби фаолият турлари орқали яширин иқтисодиётга оқиб кетиши кўзда тутилади. Бунга алоҳида кишиларнинг фоиз ва дивиденд шаклида оладиган даромадларини яшириши ҳам киради: майда бизнес эгаси нақд оладиган пулларни яшириши ёки солиқ декларациясида қисман кўрсатиши мумкин.

Иш ҳақидан олинадиган солиқлар. Иш ҳақи умумий йиллик даромаднинг таркибий қисми ҳисобланади. Шу сабабли фуқароларнинг умумий даромадидан олинадиган даромад солиғи иш ҳақиға тегишли. Солиқнинг бу турини юқорида батафсил

қараб чиқдик. Иш ҳақи фондидан олинадиган ижтимоий суғурта ажратмалари ва ундан тўловлар (5 фоизли) ҳам солиқларнинг алоҳида тури сифатида кўриб чиқилди. Булардан ташқари иш ҳақидан бўйдоқлар, сўққабошлар ва кам оилалилар ҳам солиқ тўлайди. 1992 йил республикамизда солиқнинг бу турлари аҳолидан олинадиган солиқларнинг 1,8 фоизини ташкил қилган. Фуқаролар ўзларининг иш ҳақидан турли ижтимоий ташкилотлар ва фондларга ҳам тўлов ва хайр эҳсонлар қилиши мумкин.

Корхона даромадидан олинадиган солиқ. Солиқ қонунчилигида давлат корхона ва ташкилотлари ҳамда жамоа ва мулкчиликнинг бошқа шаклларига асосланган корхона ва ташкилотлар даромадларидан давлат бюджетига солиқ тўлаши кўзда тутилади.

Даромад солиғи корхона даромadiniнг мутлоқ суммасидан олинади. Солиқ олинадиган даромад суммаси қуйидаги кетма-кетликда ҳисоблаб топилади:

1. Умумий даромад аниқланади. У ўз ичига ялпи фойда (амортизацияни ҳам ўз ичига олади), бошқа корхоналардан келиб тушадиган дивидентлар ва облигация бўйича фоизлар (акция ва облигацияларга эга бўлгани учун), заём ва банкдаги қўйилмаларга олинадиган фоизлар ва шу кабилар ҳамда ижарага берилган корхона мулкидан рента тушумлари, патент ва лицензия сотишдан тушумлар, мол мулкни сотишдан тушадиган даромадларни олади.

2. Даромадни камайтирувчи умумий сумма ҳисоблаб топилади (чиқим). Даромадни камайтирувчи чиқимлар ўз ичига ва хизматчиларга тўловлар (ялпи фойдани ҳисоблашда маҳсулот қийматини оширмайдиган), тўланган солиқ ва фоизлар хайр эҳсон фондларига ажратмалар, амортизация ажратмаси суммаси, ўз пенсия фондига ажратма ва ишчиларга тўланган дивидентларни олади. Солиқ олинадиган даромад умумий даромад билан умумий ажратма (чиқим)лар ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Мулкчиликнинг барча шаклларига асосланган корхоналар

даромадига маълум ставка бўйича (бизда 18 фоизли) даромад солиғи ўрнатилади. Халқ хўжалигининг айрим тармоқлари учун пасайтирилган (12 фоиздан кам бўлмаган) ва оширилган солиқ ставкаси (35 фоиздан юқори бўлмаган) ўрнатилиши мумкин. Янги солиқ ставкалари 8-иловада кўрсатилган.

Корхоналардан олинадиган даромад солиғини қўллаш айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Биринчидан, солиқнинг ҳаракат қилиш соҳаси анча ноаниқ. Юқори фойда олишни кўзда тутиб маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва ўз маҳсулотига максимал фойдани таъминловчи нархни ўрнатган корхона фойдасига солиқ ўрнатилганда ишлаб чиқариш ҳажми ва нархни ўзгартириш учун асосга эга бўлмайди.

Акцияга эгалик қилувчи компания солиқнинг бутун оғирлигини анча паст дивиденд ёки тақсимланмайдиган кам фойда суммаси шаклида ўз елкасида кўтаришга мажбур. Иккинчидан, корхоналар даромадига солиқ қисман анча юқори нархлар орқали истеъмолчиларга ва анча паст нархлар орқали ресурсларни етказиб берувчиларга ўтади.

Акциз солиғи. Бу солиқнинг объекти натурал ёки қиймат шаклида сотилган товарлар ҳажми ҳисобланади. Акциз солиғи эгри солиқ ҳисобланиб товар бирлигига ўрнатилади ва унинг чакана нархига киради ҳамда анча юқори нархлар орқали сотувчидан истеъмолчига ўтади.

Акциз солиғи ставкаси ва солиқ олинадиган товарлар рўйхати Вазирлар Маҳкамаси томонидан аниқланади.

Маҳсулот ва хом ашё ресурсларини республикадан ташқарига сотган корхоналар улар учун ҳам солиқ тўлайди. Ташқарига чиқарилган маҳсулот ва хом ашё ресурслари учун тўланадиган солиқ, айрим маҳсулотлар нархига киради ва сотилганда истеъмолчидан ундириб олинади. Солиқнинг бу турли қўшилган қиймат солиғига қўшимча ҳисобланади.

Мулк солиғи. Мулк солиғининг асосий қисмининг оғирлиги шу мулк эгасининг елкасига тушади, чунки бу солиқни бошқага юклаш мумкин эмас. Бу - ер, шахсий мулк, хусусий уй ёки

квартира солиқларига тегишли. Масалан, ҳатто ер сотилганда ҳам мулк солигининг қандайдир юкини унга ортиш мумкин эмас. Харидор шу ер учун келажақда тўлашга тўғри келадиган солиқ ҳажмини эътиборга олиб ернинг нархини пасайтиришга ҳаракат қилади.

Ижарага олинган ёки тадбиркорлик мулкига солиқ бутунлай бошқа характер касб этади. Ижарага олинган мулкга солинган солиқ тўлиқ ёки қисман мулкдордан ижарачига рента тўловларини ошириш йўли билан ўтказилиши мумкин.

Тадбиркорлик мулкига солинадиган солиқ ишлаб чиқариш харажатлари сифатида қолади ва шу сабабли маҳсулот баҳосини ўрнатишда ҳисобга олади. Шу орқали бундай солиқлар истеъмолчилар елкасига юклатилади.

Бундан ташқари деҳқон хўжалиklarини юритувчи фуқаролар даромадидан ҳам солиқ ундирилади. Солиқ ундириладиган даромад ялпи даромад (пул ёки натурал шаклидаги) ва шу даромадни олиш учун қилинган харажатлар ўртасидаги фарқ ҳисобланади. Солиқ ставкаси ойлик тушумнинг 10 фоизи миқдоридан ўрнатилади.

Яхлит олинган солиқ тизимини таҳлил қилиш унинг фавкулотда ҳилма-ҳиллиги амалий жиҳатдан кенг қамровлиги ва жамиятнинг хўжалик молиявий ҳаётининг ҳар бир босқичидаги мураккаб тузилишини акс эттиришини кўрсатади.

7.3. Солиқларнинг иқтисодий фаолиятига таъсири

Солиқлар тақрор ишлаб чиқариш жараёнига таъсир кўрсатиб, иқтисодий фаолликни тартибга солишни воситаларидан бири ролида чиқиб, янги сифат касб этади. Бу таъсир кўрсатиш ғоят кўп қирралидир. Унинг айрим томонларини қисқача қараб чиқамиз. Биринчидан, давлат фойдага солиқ солиш йўли билан, капиталнинг жамгарилиш жараёнига жуда сезиларли таъсир кўрсатади. Иккинчидан, солиқни тартибга солиш тадбирларидан у ёки бу тармоқнинг рақобатга лаёқатлилигини ҳамда корхоналар ижтимоий фойдали

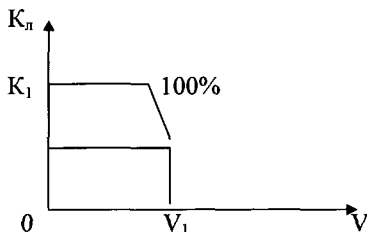

фаолиятини рағбатлантириш ва уларнинг капитал жамғаришга нокулай шароит яратиш учун кенг фойдаланилади. Учинчидан, давлат имтиёзли солиқлар ёрдами билан ишлаб чиқарувчи кучларни ҳудудий жойлаштиришга, инфраструктура объектларини яратиш ва шу кабиларга сезиларли таъсир кўрсатиш мумкин. Тўртинчидан, давлат бутун хўжалик конъюнктурасига умумий таъсир кўрсатиш мақсадида, солиқ механизмдан кенг фойдаланилади. Давлат иқтисодий турғунликни бартараф қилиш учун имтиёзли солиқлар ёрдамида капитал қўйилмаларнинг рағбатлантиради, ҳам истеъмолчилик ва ҳам инвестицион товарлар ялпи товарни камайтириш учун қулай шароит яратади. Умумий иқтисодий конъюнктурани рағбатлантириш бўйича йирик миқёсдаги тадбирларга, 80-йиллар бошларида АҚШдаги солиқларни кескин қисқартириш мисол бўлади. Бу дастурни назарий жиҳатдан асослашга иқтисодчи А.Лаффер ҳисоб-китоблари асос бўлди. У солиқларни пасайтириш иқтисодий юксалиш ва давлат даромадларининг ўсишига олиб келишини исботлайди. А.Лаффернинг мулоҳазаларига кўра, корпорациялар даромадига солиқлар ставкасини ҳаддан ташқари ошириш, уларнинг капитал қўйилмаларига бўлган рағбатини сусайтиради, фан техника тараққиётини тўхтатади, иқтисодий ўсишни секинлаштиради ва булар охири оқибатда, Давлат бюджети тушумларига салбий таъсир кўрсатади.

Давлат бюджетининг даромадлари ва солиқ ставка (норма)си ўсиши ўртасидаги боғлиқликнинг графикда тасвирланиши "Лаффер эгри чизиги" номини олди. (графикка қаранг).

График тик ўқида солиқ ставкаси, ётиқ ўқида - давлат бюджетига тушумлар (У) акс этган. Солиқ ставкасининг оптимал миқдори (Кл) давлат бюджетига энг юқори тушум (VI) ни таъминлайди. Солиқлар янада оширилганда ишлашга ва тадбиркорликка қизиқиш сусаяди, 100%ли солиқ олишда давлат даромади нолга тенг бўлади, чунки ҳеч ким текинга ишлашни

хоҳламайди. Бошқача айтганда, узоқ муддатли истикболда ҳаддан ташқари юқори ўрнатилган солиқларни пасайтириш жамгармалар, инвестициялар бандликнинг солиқ ундириладиган ялпи даромад ҳажмининг ўсишини таъминлайди.

Натижада солиқли тушумлар суммаси кўпаяди, давлат даромадлари ҳажми ўсади, тақчиллик камаяди ва инфляциянинг сусайиши рўй беради. Лекин ўз ўзидан тушунарлики, Лаффер самараси фақат эркин бозор механизми меъёрида амал қилган ҳолдагина намоён бўлади.

Лаффер назариясининг ҳақиқатга яқинлиги шундаки, солиқ нормасининг ошиши ёки тушиши шубҳасиз капитал қўйилмалар динамикасига тўсик бўлувчи ёки аксинча рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади. Аммо, умуман бозор иқтисодиёти шароитида инвестицияларга солиқ ставкасидан ташқари кўплаб омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар ичида муҳим ўринли циклнинг хусусиятлари, у ёки бу корхона маҳсулотларига талаб ва таклиф нисбати, улар фойдасининг даражаси эгаллайди.

7.4. Ўзбекистонда солиқ тизимини такомиллаштириш масалалари

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида умумиқтисодий барқарор-ликка эришиш молиявий барқарорликни таъминлаш вазифасини ўз ичга олади.

Молиявий аҳволни мустаҳкамлаш орқали иқтисодиётни барқарор-лаштиришга эришишда солиқ сиёсатини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бунда солиқ тизими ўзига хос

вазифаларни, хазинани тўлдириш қайта тақсимлаш ва рағбатлантириш вазифаларни тўла даражада бажариши зарур. Солиқларнинг биринчи вазифаси давлат бюджети даромад қисмининг энг муҳим умумдавлат, халқ хўжалиги вазифаларини ҳал этиш учун зарур бўлган миқдорда шакилланишини таъминлашга қаратилиши лозим. Унинг иккинчи вазифаси, ЯММнинг бир қисмини қайта тақсимлаш ва шу иқтисодий тузилишини ўзгартириш, аҳоли ижтимоий ҳимоялаш кафолатини таъминлашда бевосита иштирок этишидан иборат. Солиқларнинг учинчи вазифаси ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом ашё, молиявий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишидир.

Бу вазифаларни реал бажариши учун амалдаги солиқ тизимини анчагина ислоҳ қилиш талаб қилинади.

Солиқ тизимини ислоҳ қилиб олишга асос қилиниб олинган асосий тамойил - корхоналар зиммасидаги солиқ юқини камайтириш. Бу уларнинг ўз маблағларини ишлаб чиқаришини ривожлантириш, техника билан қайта қуроллантириш ва айланма маблағларини тўлдиришга сарфлаш имконият-ларини беради. Бу эса натижада ишлаб чиқаришнинг юксалишига олиб келади.

Корхоналар зиммасидаги солиқ юқини камайтиришда даромад солиғидан фойдадан ундириладиган солиққа ўтиш кўзда тутиладики, бу ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятини кучайтириш имкониятини беради. Фойданинг ишлаб чиқаришини кенгайтиришга қаратилган умумий миқдорни кўпайиши билан бирга айни вақтда меҳнаткашлар иш ҳақини кўпайтириш имконияти ҳам яратилади. Натижада фаол меҳнатни фаол рағбатлантирувчи иқтисодий муҳит яратилади.

Корхоналар зиммасидаги солиқ юқини енгиллаштиришга эришишда қўшилган қийматдан олинадиган солиқ ставкасини камайтиришга ҳам эътибор қаратилмоқда.

Республикада солиқ тизимини ислоҳ қилишда унинг таркиби тубдан ўзгартириш, ресурслар, мол-мулк солиғининг ролини ошириш, жисмоний шахслардан солиқ ундиришнинг

прогрессив тизимини жорий этиш вазифаси қўйилади.

Табиий ресурсларни қайта тиклаш имкониятини яратиш ва улардан эҳтиёткорона фойдаланиш мақсадини амалга ошириш учун ер, ер ости бойликлари, сув ва қайта тикланмайдиган бошқа ресурсларга тўлов ўрнатиш солиқ сиёсатининг навбатдаги йўналишидир.

Республика ахамиятига эга бўлган солиқлар билан маҳаллий солиқ ўртасида аниқ чегарани белгилаш солиқ тизимини такомиллаштиришнинг энг муҳим йўналишидир.

Бунда давлат бюджети даромадининг катта қисмини жойларга бериш, маҳаллий бюджетларни мустаҳкамлашга асосий эътибор қаратилади.

Давлат бюджети мутаносиблигини кучайтириш мақсадида, солиқ тизимини такомиллаштириш билан бир қаторда, корхоналарнинг молия интизомини мустаҳкамлаш тўлов мажбуриятларини бир меъёрга келтириш, қарзларнинг салбий оқибатларини тугатиш муҳим ахамиятга эга бўлади.

2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурида ҳам кичик бизнесни ривожлантиришни рағбатлантиришда солиқ имтиёзларидан кенг фойдаланиш белгилаб олинган.

«Жумладан, янги ташкил этилаётган кичик ва хусусий корхоналарни қўллаб-қувватлаш мақсадида Имтиёзли кредит жамғармасининг ресурс базасини икки баробар ошириш кўзда тутилган. Шу билан бирга, берилган имтиёзларнинг амал қилиш муддати узайтирилди, айланма маблағларни тўлдириш учун бериладиган кредитларнинг энг узоқ муддати 12 ойдан 18 ойга оширилди.

2009 йилнинг 1 январидан саноат соҳасида фаолият кўрсатаётган кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлов ставкаси 8 фоиздан 7 фоизга 2011 йилдан эса 6 фоизга камайтирилди, молиявий, маиший ва бошқа хизматларни кўрсатаётган микрофирмалар ва кичик корхоналар ягона солиқ тўловидан 3 йил муддатга озод этилди. Бунда микрофирмалар ва кичик

корхоналар, нодавлат хўжалик юритувчи субъектларни оладиган дивидендларининг инвестицияларга, аввал олинган кредитлар учун ҳисоб-китоб қилишга йўналтириладиган қисми 5 йил муддатга солиқдан озод этилди. Шунингдек, Инқирозга қарши чоралар дастурида 2009 йилда хўжалик юритувчи субъектларни текширишлар сони 30 фоизга камайтирилди. Хуллас 2011 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини кўллаб-қувватлаш мақсадида улар учун ягона солиқ тўловининг базавий ставкасини амалдаги 7 фоздан 6 фозга камайтириш назарда тутилмоқда. Бу микрофирма ва кичик корхоналарда 50 млрд. сўмдан ортиқ маблағни тежаб қолиш имконини беради.

Ўз навбатида, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича солиқ солиқ шкаласининг энг кам ва ўрта ставкаларини бир фоизга камайтириш мўлжалланмоқда.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистоннинг ҳозирги солиқ тизими мустақиллик йилларида шаклланди ва ривожланиб ҳозирги кўринишга келди. Умуман олганда солиқлар бу – корхоналар, ташкилотлар, фуқаролар даромадларининг бир қисмини қонуний тартибда, белгиланган тартибда, миқдорда ва муддатларда, бюджет фондини ташкил қилиш мақсадида давлат ихтиёрига олинадиган пул маблағларидир.

Солиқ тизимини таркиби ва вазифалари солиқ сиёсати асосида белгиланади.

Солиқлар тури ва солиққа тортиш тартиби 1997 йилда қабул қилинган ва 1998 йилдан амалда қўлланилаётган «Солиқ кодекси» асосида олиб борилмоқда.

Назарий жиҳатдан таҳлил қилишда алоҳида аҳамиятга эга бўлган солиқлар бевосита (тўғри) ва билвосита (эгри) солиқлардир.

Солиқ тизимида солиқ ставкасини даромадларга нисбатан белгилаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Кейинги йилларда солиқ ставкалари камайтирилиб борилмоқда. Масалан 2005 йилда

юримдик шахслар даромадига солинадиган солиқ ставкаси 18 фойздан 15 фойзгача, ягона ижтимоий солиқ 33 фойздан 31 фойзга камайтирилди. Натижада давлат бюджетига солиқларнинг ЯИМга нисбатан 22,6 фойзгача қисқартирилди.

2008 йилда фақат даромад солиғи ставкасини камайтирилиши ҳисобига бўшаган ва корхона ихтиёрида қолган маблағлар 40 млрд. сўмдан ошди. Ушбу маблағлар корхоналарнинг инвестиция мақсадларига йўналтирилиши мумкин.

2005-2010 йилларда ягона солиқ тўловини киритилиши солиқ тўловчилар томонидан солиқ органларига тақдим этиладиган ҳужжатлар сонини деярли 10 баробарга қисқартирди.

Кейинги йилларда пухта ўйланган солиқ юкини камайтиришга қаратилган сиёсатнинг ўтказилиши муҳим аҳамият касб этмоқда. Биргина 2006 йилда юримдик шахслар даромадларидан олинадиган солиқ ставкалари 15 фойздан 12 фойзгача, дивиденд ва фойзалардан олинадиган солиқ 15 фойздан 10 фойзгача, ягона ижтимоий тўлов эса 31 фойздан 25 фойзгача камайтирилди. Экология солиғи бутунлай бекор қилинди.

Солиқ имтиёзларидан фойдаланиш натижасида республикаимиз корхона, компания ва хўжаликлар 2006 йилда ўз молиявий ресурсларини қўшимча равишда кўпайишига олиб келмоқда. Бу эса инвестицияларнинг ўсиши, корхоналарнинг айланма маблағини тўлдириш ва меҳнатга ҳақ тўлашни ошириш учун қўшимча манба бўлиб хизмат қилди.

Таянч тушунча

Солиқ тизими, солиқ солиш объектлари, солиқларни вазифалари, солиқ сиёсати, солиқ солиш таъмоиллари, солиқ имтиёзлари, солиқ турлари, «Лаффер эгри чизиғи».

Назорат учун саволлар

1. Солиқларнинг иқтисодий моҳиятини ва функцияларини тушунтириб беринг.

2. Миллий солиқ тизимининг ривожланиш босқичларини йиллар бўйича кўрсатиб беринг.
3. Ўзбекистон Республикасининг 1997 йилда ишлаб чиқилган Солиқ Кодексининг аҳамиятини ва мазмунини изоҳлаб беринг.
4. Савдо корхоналари учун солиқ солиш объекти нима ҳисобланади?
5. Солиқ тизимидаги бешта асосий функцияни баён қилиб беринг.
6. Ўзбекистон Республикасининг давлат солиқ органлари тўғрисидаги низом қайси йили тасдиқланган ва қачондан амал қила бошлади?
7. Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Бош Давлат Солиқ Бошқармаси қайси йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг Давлат Солиқ Қўмитасига айлантирилди?
8. Давлат солиқ органлари тизими нечта даражали поғонадан иборат?
9. Тўғри ва эгри солиқларни моҳиятини изоҳлаб беринг.
10. Лаффер эгри чизиги нимани ифодалайди?
11. Ўзбекистонда солиқ тизимини ислоҳ қилиш қандай йўналишларда олиб борилмоқда?

VIII-БОБ. ИЖТИМОЙ СОҶАДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ

8.1. Давлатнинг иқтисодий фаолиятини зарурлиги

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов алоҳида таъкидлаб ўтганларидек, мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотларнинг иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборатдир.

✓ Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти тизимида махсус ҳимоя ва кафолатлардан асосан меҳнат лаёқати чекланганлар, фойдаланишлари лозим, яъни нафақахўрлар, ёшлар ва ишсизлар. Ижтимоий соҳалари қонунчилик бу тоифа кишиларнинг манфаатларини ҳимоя қилади.

Аммо бу ўринда шундай муаммо келиб чиқади: бозор иқтисодиётини шакиллантирувчи икки субъектнинг - эркин бозор ва давлатнинг маъсулияти мавжудлиги - ўта шартли деб ҳисобланади. Бундай иқтисодий тизим фаолияти бозор ва уни давлат томонидан тартибга солиш ўртасидаги нисбатнинг оптимал бўлишига боғлиқ: давлатнинг иқтисодий жараёнларга ҳаддан ташқари аралашуви, қандай йўлга, мақсадда қилинмасин, барибир иқтисодиётнинг самарадорлигини пасайтиришга олиб келиши мумкин. ✓

Маъмурий бўйруқбозликка асосланган тизимдан бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида давлатнинг миллий иқтисодиётга аралашувини нима белгилаб беради? - деган савол тугилиши табиий.

Биринчидан давлат ўзига миллий иқтисодиётга бозор воситасида ўз- ўзини тартибга солиш орқали бажариш мумкин бўлмаган ёки самарали бажариш мумкин бўлмаган вазифаларни олади. (Бу вазифаларни кейинроқ батафсил қараб чиқамиз). Бунга мудофаани таъминлаш, мамлакат ички тартибни сақлаш ва аҳолининг кам таъминланган қисмини ижтимоий ҳимоялаш кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Иқтисодий нуқтай назардан қуролланиш ва ҳарбий

анжомлар товарларнинг алоҳида ўзига хос тури ҳисобланади. Агар истеъмол товарлари аниқ шахсларнинг у ёки бу эҳтиёжларини қондирса, қуроллар ва армия миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ва демак ижтимоий эҳтиёжларни рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

Шу сабабли фуқаролардан давлат хазинасига олинган солиқлар ҳисобига, сотиб олинган қуроллар унинг манфаатига хизмат қилиши туфайли, чет эл иқтисодий фанида улар алоҳида ижтимоий истеъмол товарлари турига киритилади.

Иккинчидан, бозор иқтисоди шароитида хусусий ишлаб чиқариш ва истеъмол бир қатор ижобий ва салбий оқибатларни туғдиради.

Бу оқибатлар бевосита учинчи шахс манфаатида акс этади ва демак кишиларнинг алоҳида гуруҳи ва умуман жамият манфаатига таъсир қилади. Масалан: чиқитли технологияга асосланган ишлаб чиқаришда тозалаш қурилмаларига харажатларни тежаш, хусусий ишлаб чиқарувчилар нуқтаи назаридан (у ёки бу компания ёки индивидуал ишлаб чиқаришга) фойдали, атроф муҳитни ифлосланишига олиб келиши ҳам бошқа кишилар учун қўшимча салбий оқибатга эга.

Давлат якка тадбиркор ёки истеъмолчидан фаркли, жамият манфаатини ифодалаб, қўшимча ижобий самарани рағбатлантиришга ва аксинча салбий самара билан боғлиқ фаолиятни тартибга солиши ва чеклашга ҳаракат қилиши зарур.

Учинчидан, давлатнинг иқтисодий жараёнларига аралашуви шу сабабли рўй берадики, индивидуал истеъмолчилар ҳамма вақт у ёки бу товарни истеъмол қилишнинг оқибатларини объектив баҳолай олмайди. Шу нуқтаи назардан, давлат фойдали истеъмолни кенгайтириш ва аксинча соғлиқ учун зарар товарлар истеъмолини чеклаш вазифасини ўз зиммасига олади. Масалан: давлат тамаки маҳсулотларига юқори акциз (эгри солиқ) ўрнатилиб, бир томондан ўзининг даромадини ошириш, бошқа томондан шу маҳсулотни сотиб олиш талабини чеклайди.

Тўртинчидан, давлат ўз зиммасига бозорнинг табиатидан

келиб чиқадиган айрим ҳолатларни қисман енгиллаштириш вазифасини олади. Бозор ҳамма учун тўловга қобил сотиб олиш ўз талабини қондиришга тенг имкониятни таъминлайди. Аммо бу бозорнинг миллий бойликни ижтимоий-адолатли тақсимлашни таъминлашини билдирмайди. Бундай шароитда давлат аҳолининг кам таъминланган қатламини турмуш даражаси ҳақида ғамхўрлик қилиши, пулсиз (ёки имтиёзли) билим бериш, тиббий хизмат кўрсатиш ва шу қабиларни ўз зиммасига олади.

Бешинчидан, ҳозирги шароитда иқтисодий ўсишнинг барқарор изчиллигини рағбатлантириш вазифаси ҳам давлатнинг зиммасига тушади.

✓ Бозор ҳўжалиги шароитида иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш қонунлик ижро этиш ва назорат қилиш характеридаги тадбирлар тизимидан иборат бўлади. ↙

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш (ИДТТС)нинг объектив имконияти иқтисодий ривожланиш, ишлаб чиқариш ва капитал тўпланиши маълум даражага эришганда вужудга келади. Иқтисодий ривожланишда муаммо қийинчиликлар ўсиб ва зиддиятлар тўпланиб бориши бу имкониятларни ҳақиқатга айлантиришни зарур қилиб кўяди.

Ҳозирги шароитда ИДТТС такрор ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бир қатор вазифаларни ҳал қилишга қаратилади. Булар жумласига, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, бандликни тартибга солиш, тармоқ ва минтақавий тузилмалардаги ижобий силжишларни қўллаб қувватлаш, экспортни ҳимоя қилиш қабиларни киритиш мумкин.

ИДТТС нинг асосий мақсади иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш, мавжуд тузумни мустаҳкамлаш (мамлакат ичида ва халқаро майдонда) ва уни ўзгартириб турувчи шароитга мослаштириш ҳисобланади.

Бу асосий мақсаддан бир қатор аниқ мақсадлар келиб чиқади. Улар жумласига, иқтисодий циклни барқарорлаштириш; миллий ҳўжалик-ларнинг тармоқ ва минтақавий тузулишини такомиллаштириш, атроф-муҳит ҳолатини яхшилаш қабиларни

киритиш мумкин. ИДТТС мақсади унинг вазифаларида аник намоён бўлади.

8.2. Давлатнинг иқтисодий вазифалари

Бозор хўжалиги шароитида давлатнинг иқтисодий вазифалари асосан бозор тизимининг амал қилишини энгиллаштириш ва ҳимоя қилиш мақсадига эга бўлади. Бу соҳадаги давлатнинг иқтисодий вазифаларидан қуйидаги икки турини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Бозор тизимининг самарали амал қилишига имкон туғдирувчи ҳуқуқий асос ва ижтимоий муҳитни таъминлаш;

2. Рақобатни ҳимоя қилиш. Давлатнинг бошқа вазифалари иқтисодиётни тартибга солишнинг умумий тамоилларидан келиб чиқади. Бу ерда давлатнинг учта вазифаси алоҳида аҳамиятга эга:

а) Даромад ва бойликни қайта тақсимлаш;

б) Миллий маҳсулот таркибини ўзгартириш мақсадида ресурсларни қайта тақсимлаш;

в) Иқтисодиётни барқарорлаштириш яъни иқтисодий тебранишлар вужудга келтирадиган инфляция ва бандлилик даражаси устидан назорат қилиш ҳамда иқтисодий ўсишни рағбатлантириш.

Давлатнинг кўрсатиб ўтилган бу вазифалари, одатда иқтисодий ролини таҳлили учун асос бўлиб хизмат қилсада, давлат фаолиятининг кўпчилик шакллари ва сиёсий тадбирлари у ёки бу даражада бу ерда санаб ўтилган барча иқтисодий вазифаларга таъсир кўрсатади. Масалан: даромадларни кам таъминланганлар фойдасига қайта тақсимлаш дастурлари, ресурсларни тақсимлашга таъсир кўрсатади. Ўз навбатида давлатнинг инфляциянинг кенгайишини юмшатиш мақсадида ҳарбий харажатларни камайтириши ҳам, ресурсларни давлат секторидан хусусий ва кооператив секторларга қайт тақсимланишига олиб келади.

Давлатнинг юқорида кўрсатиб ўтилган вазифаларини тўлароқ қараб чиқамиз.

1. Ҳуқуқий асос ва ижтимоий муҳитни таъминлаш.
Давлат бозор иқтисодиётининг самарали амал қилишининг шарт-шароити ҳисобланган айрим хизматларни бажариш ва ҳуқуқий асосни таъминлаш вазифаларини ўз зиммасига олади. Бозор иқтисодиёти учун зарурий ҳуқуқий асосни қуйидаги тадбирларни тақозо қилади: хусусий корхоналарга қонуний мавқеи бериш; хусусий мулкчиликни ҳуқуқини аниқлаш ва шартномаларга амал қилишни кафолатлаш; корхоналар ресурсларни етказиб берувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш қонуний актларни ишлаб чиқиш ва шу кабилар. Ўзбекистон Республикасининг корхоналар, тадбиркорлар ва акционерлик жамиятлари тўғрисидаги қонунлари ҳамда уларга киритилган қўшимча ва тузатишлар мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлатириш бўйича тадбирлари бозор иқтисодиёти учун зарурий ҳуқуқий асосни таъминлашга қаратилган.

Давлат қонунчилик асосида иқтисодий алоқалар соҳасида “Арбитр” вазифасини бажаради, иқтисодий бирликлар фаолиятида қонундан четлатиш ҳолатларини аниқлайди ва зарур ҳолатларда ҳокимиятдан фойдаланиб тегишли жазо қўллайди.

Давлат томонидан таъминланадиган асосий хизматлар ўз ичига ижтимоий тартибни сақлаб туриш учун милиция кучидан фойдаланиш маҳсулот сифати ва оғирлигини ўлчашга стандартлар киритиш, товарлар ва хизматлар айирбошлашни энгиллаштириш учун пул тизимини яратиш кабиларни олади.

Бу ерда шуни таъкидлаш зарурки, бозорни муомала воситаси билан таъминлаш, маҳсулот сифатини кафолатлаш, шартнома шартларини аниқлаш каби тадбирлар савдо ҳажмини кенгайтиришга имкон беради, бозорни кенгайтиради, моддий меҳнат ресурсларидан фойдаланишда ихтисослаштиришни чуқурлаштиради ва ресурсларни тақсимлашни яхшилади. Ҳуқуқий асосни таъминлашга қаратилган қонунчилик, ишловчилар ва бошқарувчилар ўртасидаги муносабатларга корхона-ларнинг ўзлари ўртасидаги муносабатларга ҳам таалуқли

бўлади.

2. Давлат сектори ва ижтимоий неъматлар ишлаб чиқариш. Рақобатни ҳимоя қилиш. Рақобат бозор иқтисодиётида асосий тартибга солувчи механизм бўлиб хизмат қилади. Бу шундай кучки, у харидорлар амрига ёки истеъмолчилар мустақиллигига ишлаб чиқарувчи ва ресурсларни етказиб берувчиларни бўйсундиради. Рақобат шароитида кўплаб харидор ва сотувчиларнинг талаб ва таклиф ҳақидаги қарорлари бозор нархларини аниқлайди. Бу шуни билдирадики, ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчилар фақат бозор тизими ҳисобга оладиган истеъмолчилар хоҳишига мослашиши мумкин. Бозор тизимининг иродасига бўйсунувчи, рақобатлашувчи ишлаб чиқарувчилар фойда олишни ва мавқеиларининг мустаҳкамланишини кутади, ким бозор қонунларини бузса, хўжайин, бозор уларнинг гумаштаси, корхона эса уларнинг хизматкори ҳисобланади.

Монополияларнинг ўсиши бу вазиятни кескин ўзгартиради.

Монополия – бу шундай вазиятки, унда сотувчилар сони жуда кам бўлади, ҳар бир сотувчи таклифнинг умумий ҳажмига ва шу сабабли сотиладиган маҳсулот нархига таъсир кўрсатиш ҳолатида бўлади. Монополия рақобатнинг ўрнини алмаштирганда, сотувчилар бозорга таъсир кўрсатиши ёки ундаги нархларни ўз манфаатларини кўзлаб (ҳатто жамиятга зиён етказилсада) ўзгартириши мумкин. Монополиялар ўзларининг таклифларини умумий ҳажмини тартибга солиш лаёқатидан фойдаланиб, маҳсулот ҳажмини сунъий чеклаш орқали уларга анча юқори нарх белгилаш ва шу орқали анча барқарор фойда олиши мумкин. Бу нарх ва фойдаларнинг рақобатли шароитдагидан ортиқчаси истеъмолчиларнинг манфаатига тўғридан-тўғри зид келади.

Ишлаб чиқарувчининг мустақиллиги истеъмол мустақиллигининг монополия рақобатининг ўрнини алмаштиргандаги каби таъсир кўрсатади. Натижада ресурслар шундай тақсимланадики, у бутун жамият эҳтиёжини қондириш

мақсадига эмас, балки юқори фойдани ўзлаштирувчи монополистик сотувчилар манфаатига жавоб беради. Қисқача айтганда, монополия иқтисодий ресурсларни нораціонал тақсимланишини вужудга келтиради.

Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатларда, хусусан, АҚШда монополиялар устидан икки усулда назорат ўрнатилади. Биринчи ҳолда, “Табиий монополиялар” муносабатларида, яъни технология ва иқтисодий шароитлар рақобатли бозор мавжуд бўлиш имкониятини йўққа чиқарадиган тармоқларда давлат нархларни тартибга солиди ва кўрсатиладиган хизматларга стандартларни ўрнатади. Транспорт, алоқа, электр-энергия ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий фойдаланишдаги корхоналар у ёки бу даражада шундай тартибга солишга учрайди. Иккинчи ҳолатда, самарали ишлаб чиқариш жуда кўпчилик бозорларда рақобат ривожининг жуда юқори даражада таъминланиши мумкин. Шу сабабли давлат рақобатни кучайтириш ва ҳимоя қилиш мақсадида монополиялар ёки трестларга қарши қонунлар қабул қилади.

8.3. Давлат сектори ва ижтимоий неъматлар ишлаб чиқариш. Даромадларни қайта тақсимланиши

Бозор тизими кишиларнинг табиий қобилияти, орттирган билими ва малакасини ҳисобга олиб, уларнинг меҳнатига юқори ҳақ тўлашни таъминлайди. Худди шундай, ким, ўз меҳнати билан ишлаб топган ёки мерос бўйича эришган капитал ёки ер майдонига эга бўлса, шундай кишилар улар ҳисобига кўпроқ даромад олади. Булардан ташқари кўплаб қариялар, жисмоний ва ақлий камчиликли шахслар, ёлғиз аёллар ва қарамоғида болалари бўлган бевалар жуда кам даромад олади ёки бозор тизими доирасида ишсизлар каби умуман даромадга эга бўлмайди. Қисқаси, бозор тизими пул даромадларини ва миллий маҳсулотни жамият аъзолари ўртасида тақсимлашда бирмунча тенгсизликларни келтириб чиқаради. Айрим ютуқларга эришилганлигига қарамадан, камбағаллик кескин иқтисодий ва

сийсий муаммо бўлиб қолади. Шу сабабли давлат ўз зиммасига даромадлар тенгсизлигини камайтириш вазифасини олади. Бу вазифа бир қатор тадбир ва дастурларда ўз ифодасини топади.

Биринчидан, трансферт тўловлари мухтожларни, ногиронларни ва бировнинг қарамоғида бўлганларни нафақалар билан, ишсизларни ишсиз-лик нафақалари билан таъминлайди. Ижтимоий таъминот дастурлари орқали нафақахўрлар ва қарияларга молиявий ёрдам кўрсатилади.

Бу барча дастурлар давлат бюджети даромадларини, жамиятнинг кам миқдорда даромад олган ёки умуман даромадга эга бўлмаган аъзолари ҳисобига қайта тақсимлайди.

Иккинчидан, давлат бозорга аралashiш йўли билан, яъни талаб ва таклиф таъсирида ўрнатиладиган нархларни ўзгартириш йўли билан ҳам даромадларнинг тақсимланишига таъсир кўрсатади. Нормодаги озик-овқат товарларига ўрнатиладиган имтиёзли нархлар ва иш ҳақининг энг кам даражаси ҳақидаги қонунчилик давлатнинг, аҳолининг маълум қатлами даромадларини оширишга қаратилган тадбирларининг ёрқин мисолидир.

Давлат жамият аъзолари ўртасида даромадларни қайта тақсимлашда солиқ тизимидан ҳам кенг фойдаланади.

8.4. Ресурсларнинг номуаносиб тақсимланишини тартибга солишда давлатнинг роли

Ресурсларни қайта тақсимлаш, бозорнинг амал қилишида кескин бузилишларнинг икки ҳолати маълум, яъни рақобатли бозор тизими: 1) маълум товарлар ва хизматларнинг кам миқдорини ишлаб чиқаради ёки 2) ишлаб чиқариш ўзини оқлаган айрим товарлар ва хизматларга ресурсларнинг ҳар қандай турини ажратиш ҳолатида бўлмайди. Биринчи ҳолат ресурсларнинг қайта тақсимланиши, иккинчиси ижтимоий ёки давлат бойлиги даражасига боғлиқ бўлади.

Ресурсларнинг қайта тақсимланиши товарларни ишлаб чиқариш ёки истеъмол қилиш билан боғлиқ айрим фойда ёки

чиқимлар, учинчи томонга, яъни бевосита харидор ёки сотувчи бўлиб ҳисобланмаган томонга “жойини ўзгартирса” вужудга келади. Бу қўшимча самара деб аталади, чунки у бозор қатнашчиси ҳисобланмаган ёки гуруҳ ҳиссасига тўғри келувчи фойда ёки чиқимни ифодалайди. Бунга атроф-муҳитнинг ифлосланишини мисол қилиб келтириш мумкин.

Кимё корхонаси ёки консерва заводи ўзларининг sanoat чиқиндиларини қўл ёки дарёга оқизса бу чўмилувчилар, балиқчилар ва қайиқда сайр қилувчиларга зарар келтиради. Нефт ҳайдовчи ёки бўёқ ишлаб чиқарувчи завод муҳитга зарарли тутун ёки ҳид тарқатса бундан аҳоли зарар кўрадики, унинг ҳеч қачон ўрни қопланмайди.

Ишлаб чиқарувчи эса ўз ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларининг анча паст даражасини таъминлайди. Давлат ресурсларнинг номутаносиб тақсимлашнинг вужудга келтирадиган бу ҳолатларни тартибга солиш учун қонунчилик тадбирларини қўллайди, ёки махсус солиқлардан фойда-ланади.

Масалан, атроф-муҳит ва сув ҳавзаларининг ифлосланишини таъқиқ-ловчи ёки чекловчи қонунлар, ишлаб чиқарувчиларни ўзларининг sanoat чиқитларини анча ишончли йўқотишга мажбур қилади. Жумладан, корхоналар тутун ишловчи ва ишлаб чиқариш жараёнида ифлосланган сувни тозаловчи қурилмалар сотиб олиш ва ўрнатиш билан боғлиқ бўлган барча чиқимларни ўз зиммасига олишга мажбур бўлади.

Бошқа ҳолда давлат атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш учун улар келтирадиган зарарга жуда яқин ёки тенг бўлган махсус солиқларни киритиши мумкин. Шундай солиқ ёрдамида давлат, атроф-муҳитни ифлослантирувчи корхоналарга бошқаларга кириши мумкин бўлган чиқимни юклашга ҳаракат қилади.

Ресурсларнинг номутаносиб тақсимланиши маълум бир товарларни ишлаб чиқаришни тақлиф этувчи ва истеъмол қилувчи ҳисобланмаган учинчи томон ёки бутун жамиятга катта фойда ёки наф келтириши ҳам мумкин. Масалан, юқумли

касаликларни олдиндан аниклаш ва уларни бартараф қилиш нафақат касалга чалинган киши балки бутун жамият учун катта нафни келтиради.

Таълим ҳам худди шундай самара беради. “Олий таълим олган” кишилар “Кам таълимли” ларга қараганда анча юқори даромад олади. Шу билан бирга таълим бутун жамиятга кўпроқ наф келтиради, яъни яхлит иқтисодиёт анча унумли ишчи кучи билан таъминланади.

Давлат бир қатор йўллар билан ресурсларнинг номуаносиб тақсимланиши келтириб чиқарадиган қўшимча самара оқибатларини юмшатишга ҳаракат қилади.

Биринчидан, истеъмолчиларнинг аниқ товар ва хизматларни харид қилиш қобилиятини таъминлаш йўли билан уларнинг талаби оширилади. Масалан, бизнинг Республикасизда яқин ўтмишда озиқ-овқат маҳсулотларига талон тизими жорий этилиши, паст даромадли оилалар рационини яхшилаш учун хизмат қилди. Бундан озиқ-овқат талонларини қабул қилган савдо ва умумий овқатланиш корхоналари товарларининг пул эквивалентлари давлат бюджетидан қопланади.

Қисқаси, бундай дастурлар озиқ-овқат маҳсулотларига талабни оширади ва шу орқали ресурсларнинг номуаносиб тақсимланишини юмшатади ёки умуман бартараф қилади.

Иккинчидан, давлат таклифни ошириш мақсадида ишлаб чиқаришни субсидиялаши мумкин. Субсидиялар ишлаб чиқарувчиларнинг чиқимларини қисқартиради ва маҳсулотларни ишлаб чиқаришда ресурсларнинг етишмаслиги бартараф қилинади.

Учинчидан, давлат айрим товарлар ва ижтимоий неъматларни ишлаб чиқарувчиси сифатида чиқади. Бунда тармоқлар давлат мулкчилигига асосланади ва давлат томонидан бевосита бошқарилади ёки уларни молиялаштиришни давлат ўз зиммасига олади.

Товарлар ва хизматлар таркибида индивидуал истеъмол товарларидан ташқари, товарларнинг шундай турлари мавжуд

бўладики, уларни бозор тизими ишлаб чиқаришни умуан кўзда тутмайди ва товарларнинг хусусиятлари индивидуал истеъмол товарларининг хусусиятларидан кескин фарқ қилади. Улар ижтимоий неъматлар деб номланиб жуда катта бирликни ташкил қилади ва индивидуал истеъмолчиларга сотилиши мумкин эмас. Яна шу ҳолат муҳимки, алоҳида истеъмолчиларни ижтимоий неъматлар нафидан фойдаланишда четлаштириб қўйишни самарали усуллари мавжуд эмас. Ижтимоий неъматларнинг бундай турига умумий фойдаланишдаги автомобил йўлларини мисол қилиб келтириш мумкин. Ундан ҳамма автомашина эгалари фойдаланади. Айрим автомобилларни бу йўлдан фойдаланиш имкониятидан четлаштириш мумкин эмас. Иқтисодчилар бу ҳодисани “Фрирайдер” муаммоси деб атайди, яъни кишилар қандайдир маҳсулот нафидан уни ишлаб чиқаришга ёки истеъмол қилишга ҳеч қандай чиқим қилмасдан фойдаланиш мумкин. Йўл хизматини нарҳда сотиш мумкин эмаслигини ҳисобга олсак, ўз-ўзидан аниқки, хусусий корхоналарга унинг қурилиши учун ресурсларни сарфлашдан ҳеч қандай наф йўқ. Қисқаси, муҳим наф келтирувчи аммо уларни ишлаб чиқаришга бозор тизими ресурсларини ажратмайдиган барча ижтимоий неъмат турларига тааллуқли. Булар фан, таълим, соғлиқни сақлаш, миллий мудофаа, фавқулодда рўй берадиган табиий ҳодисаларга қарши кураш кабилардир.

Жамиятнинг бу хизматларига эҳтиёжи бўлгани учун уларни давлат сектори таъминлайди ва бундай хизматлар бюджет маблағлари ҳисобига молиялаштирилади.

Бозор тизимига асосланган демократик давлатларда турли ҳил ижтимоий неъматларнинг турлари ва уларни ишлаб чиқариш ҳажми сиёсий усуллар, яъни овоз бериш йўли билан аниқланади. Тўлиқ бандлилик мавжуд бўлган бундай иқтисодиётда давлат олдида шахсий истеъмол товарлар ишлаб чиқаришда қўлланиладиган ресурсларни ижтимоий неъматлар ишлаб чиқаришга йўналтириш учун бўшатиб бериш вазифаси туради. Хусусий сектордан бўшатиб олишнинг асосий усули, уларга

бўлган хусусий талабни қисқартириш ҳисобланади. Бунга солиқларни табақалаштириш орқали эришилади, шу орқали уларнинг даромадларининг бир қисми “даромадлар-харажатлар” оқимидан чиқариб олинади. Корхона ва уй хўжаликлари кам даромад олиб ўзларининг инвестицион ва истеъмолчилик сарфларини қисқартиришга мажбур бўлиб қолади, қисқача айтганда солиқлар, шахсий истеъмолчилик товарлари ва хизматларига талабни қисқартиради, бу ўз навбатида ресурсларга хусусий талабни камайишини келтириб чиқаради. Шу орқали давлат, ресурсларни хусусий соҳада қўлланилишдан бўшатади, солиқ тушумларини сарфлаб ўзи бу ресурсларни ижтимоий неъмат ва хизматлар ишлаб чиқаришга йўналтириш мумкин. Шундай қилиб давлат ресурсларни мамлакат миллий маҳсулоти таркибида муҳим ўзгаришларни амалга ошириш мақсадида ресурсларни қайта тақсимлайди.

Қисқача хулосалар

Давлат бозор иқтисодиётининг самарали фаолият кўрсатиши учун асос бўладиган баъзи хизмат турларини ва ҳуқуқий базани таъминлаш вазифаларини ўз зиммасига олади. Ҳуқуқий базани таъминлаш асосан иқтисодий фаолиятни тартибга солувчи қонунлар яратишда ва бу қонунларни бажаришни таъминлаш ҳамда назорат қилишда намоён бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат мамлакат иқтисодиётига аралашади, бу аралашув бюджет, пул-кредит сиёсати, дотация, субсидия, солиқ механизми, баҳо ва бошқа воситалар билан амалга оширилади.

Давлатнинг иқтисодиётга аралашувидан энг асосий мақсади мамлакат иқтисодиётини халқаро иқтисодий ва сиёсий рақобатлардан ҳимоя қилиш, ресурсларни қайта тақсимлаш, экологик муаммоларни ва бошқа масалаларни ҳал қилишдан иборат.

Бозор иқтисодиёти шароитида унинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда айрим товар ва хизматларни ишлаб чиқаришни ўз

зиммасига олади. Бундай товар ва хизматларни ижтимоий манфаатларни кўзлаб ишлаб чиқарилаётган махсулотлар таркибига киритамиз. Бу тадбирлардан кўзланган мақсад аҳолининг турмуш даражаси ва уларнинг моддий ва маданий-маиший эҳтиёжларининг янада яхшилашдан иборатдир.

Таянч тушунчалар

Давлатнинг иқтисодий вазифалари, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш, трансферт тўловлари, ижтимоий таъминот дастурлари, қўшимча самара, субсидиялар, ижтимоий неъматлар, «Фрирайдер» муаммоси.

Назорат учун саволлар

1. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви зарурияти қандай омиллар белги-лайди?
2. Давлатнинг қандай функцияларини биласиз?
3. Нима сабабдан ресурслар ва даромадларни ижтимоий манфаатларни эътиборга олиб қайта тақсимлаш зарур?
4. Бозор тизимининг ижтимоий манфаат деб аталувчи товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга муносабати қандай?
5. Ўтиш даврида Ўзбекистон давлатининг бозор иқтисодиётига аралашувидан кўзлаган мақсадини баён қилиб беринг.
6. Давлатнинг иқтисодиётга аралашувини қайси йўналишда такомиллаштириш зарур?
7. «Фрирайдер» муаммоси деганда нималар тушунилади?
8. Давлатнинг бозор иқтисодиётини бунёд этишдаги фаол ижтимоий сиёсатини қандай тушунасиз?
9. Давлат қонунчилик асосида иқтисодий алоқалар соҳасида «арбитр» вазифасини бажаради деганда нималарни тушунасиз?
10. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви тўғрисидаги қандай назария ва қа-рашларни биласиз?

IX-БОБ. ИЖТИМОЙ СОҶАНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН МОЛИЯЛАШТИРИШ

9.1. Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети ва унинг халқ хўжалигидаги аҳамияти

Мустақилликнинг дастлабки йилларида ижтимоий соҳанинг ривож-ланишида асосий манба давлат бюджети ҳисобланар эди. Мамлакатимиз миллий даромадини қайта тақсимлаш натижасида унинг кўпроқ қисми молиявий ресурс сифатида ижтимоий соҳаларга йўналтирилади. Аммо бозор иқтисодиётига ўтиш даври бу соҳаларни молиялаштириш бўйича ҳам янги йўналишларни жорий этишни тақозо этмоқда. Олий ва ўрта махсус таълим тизимида талабаларни шартнома асосида қабул қилиш, бошқа соҳаларда ҳам тижорат фаолиятини ривожлантириш ва ҳоказолар шулар жумласига киради.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг даромадлар қисми асосини солиқлар ташкил этади. Солиқлар - миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмини давлат ихтиёрига топшириш шаклидир. Солиқлар мулкчилик шаклидан қатъий назар, барча корхона, ташкилот ва аҳолининг даромадларидан олинади. Даромадлар давлат харажатларини қоплаш манбаи ҳисобланади.

Давлат харажатлари молия ресурсларини давлат фаолияти билан боглиқ эҳтиёжларини қондириш учун сарфланишини билдиради. Давлат ўз вазифаларини бажариши учун харажатлар қилиши зарур. Булар таркибида давлатнинг инвестиция учун ажратган, ижтимоий вазифаларни бажаришга қаратилган, уни бошқариб туриш, мудофаа учун кетадиган харажатлари асосий ўринни эгаллайди. Умумдавлат харажатлари аниқ мақсадларга қаратилади ва режалаштирилади. Бу харажатлар бюджет томонидан молиялаштирилади. Давлат бюджети, бу умумжамиат миқёсида марказлашган ва давлат иштирокида ҳосил бўлувчи ва сарфланувчи молиявий ресурсларни англатади. У даромад ва харажат қисмларидан иборат бўлади. Бюджет даромад қисмининг

шаклланишида, мулкчилик шаклидан қатъий назар, ҳамма иқтисодий субъектлар қатнашадилар, уларнинг иштироки солиқлар тўлаш шаклида юз беради. Бюджет харажатлари умумдавлат молия фондини ташкил этган тушумларни тақсимлаб, маълум мақсад йўлида ишлатилишидир.

Бюджет харажатлари ишлатилишига кўра тўрт хил бўлади:

а) ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун кетадиган сарфлар, хусусан инвестиция сарфлари;

б) ижтимоий-маданий, яъни давлатга қаршли ижтимоий-маданий хизмат соҳалари, чунончи, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт, маориф ва маданиятни пул билан таъминлаб туриш сарфлари;

в) давлат бошқаруви харажатлари;

г) мамлакатни мудофаа қилиш ёки ҳарбий харажатлар (бюджет даромадлари унинг харажатларини қоплаши шарт).

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини, вилоятлар, шаҳар ва туманлар бюджетларини бирлаштиради. Республика давлат бюджети томонидан давлат аҳамиятига молик хўжалик ва маданий қурилишлар, ташқи савдони ривожлантириш, давлат бошқаруви аппаратларини сақлаш, давлат аҳамиятига молик корхоналар ва ташкилотлар молиялаштирилади.

Давлат бюджетининг асосий бўғини маҳаллий бюджетлар ҳисоб-ланади. Маҳаллий бюджетлар томонидан деярли барча ижтимоий соҳа молиялаштирилади. Маҳаллий ҳокимиятларга ўз худудларида бюджет томонидан молиялаштириладиган корхоналарнинг даромад ва харажат-ларини тасдиқлаш ва ўзгартириш ҳуқуқи берилган.

9.2. Ижтимоий соҳани молиялаштириш усуллари

Ўз даромадига эга бўлган ва бюджет томонидан молиялаштириладиган корхона ва ташкилотлар бюджет ташкилотлари деб юритилади. Бундан ташқари, хўжалик ҳисобидан ишлайдиган,

лекин даромадлари ўз харажатларини қопламайдиган бир қатор корхоналар, яъни маданият ва санъат, жисмоний тарбия ва спорт, коммунал хўжаликларнинг бир қисми давлат бюджети томонидан молиялаштирилади.

Баъзи бир ижтимоий-маданий тадбирларнинг харажатлари давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилади, лекин уларнинг кўп қисми кор-хоналар томонидан қопланади. Масалан, бевосита ишлаб чиқаришнинг ўзида ходимлар тайёрлаш, малака ошириш, корхоналар томонидан талабаларга тўланадиган стипендиялар харажатлар маҳсулот таннархига киритилади.

Харажатлар сметаси бюджет томонидан молиялаштириладиган мақсадли йўналишдаги чоракларга тақсимланган харажатларнинг асосий ҳужжати ҳисобланади. Ихтиёрига бюджет томонидан бепул маблаглари берилган корхоналар ва ташкилотлар кредит тақсимловчилари дейилади. Агар бюджет томонидан молиялаштириладиган корхоналар бошқа тушумларга эга бўлсалар, бу тушумлар махсус маблаглар системасида кўрсатилади ва алоҳида харажат қилинади.

Сметада бюджет ташкилотларини жорий сақлаш харажатлари ҳисобга олинади. Давлат бюджетининг капитал қуйилмалари алоҳида смета асосида молиялаштирилади. Бозор иқтисодиёти шароитида смета асосида молиялаштиришда индексация ҳам ҳисобга олинади, янги йил бошида тузилган сметага чорак давомида иш ҳақини ўзгартириш, озиқ-овқатлар, дори-дармонлар ва бошқа харажатларнинг баҳолари ўзгариши натижасида маҳаллий ҳокимиятлар ўзгартиришлар киритишлари мумкин.

Бир турдаги корхоналар учун смета харажатлари бир хил бюджет нормативлари асосида тасдиқланади. Бу ўз навбатда шу корхоналарнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини бир хил даражада қондириш имкониятини яратади. Смета асосида молиялаштириш бюджет ажратмаларини қатъий мақсадга йўналтиришни тавсифлайди. Харажатларни мақсадли таъминлаш ягона бюджет таснифи ёрдамида амалга оширилади. У гуруҳлар,

бўлимлар, бобларга параграфларни ўз ичига олади. Харажатлар асосий йўналишларни ёритувчи 10 та гуруҳда олиб борилади. Улар бўлимлар бўйича лойиҳалаштирилади. Барча бюджет ташкилотлари учун бир хил харажат моддалари жорий қилинган. Иш ҳақи, иш ҳақиға ижтимоий суғурта харажатлари, овқатланиш, дори-дармонлар, қаттиқ, юмшоқ жихозлар олиш, капитал таъмирлаш ва бошқа харажатлар шулар жумласидандир.

Бюджет таснифи ва харажатларни ҳисоблаш усули турли сметаларни тузишға бир хилда ёндашиши талаб қилинади.

9.3. Ижтимоий соҳада бюджет харажатларини аниқлаш

Бюджет томонидан молиялаштириладиган корхона ва ташкилотларға молиялаштирилиши зарур бўлган харажатлар ҳар бир тармоқнинг ўз олдига қўйган вазифаларига қараб аниқланади. Келгуси йил учун аниқланадиган харажатлар йил давомида ўзгартириб турилиши мумкин.

Харажатларни аниқлашда молиявий тажрибадан фойдаланилади, яъни бюджет корхона ва ташкилотларнинг ўртача йиллик саноқ бирлигига эътибор берилади. Масалан, касалхоналар учун ўрин сони, поликлиника учун хизмат кўрсатиладиган ҳудуд аҳолиси, таълим соҳасида талаба ва ўқувчилар сони ва ҳоказо. Касалхоналарда ўртача йиллик ўрин сони аниқлангач, уларға сарфланадиган харажатларни ҳисоблаш имконияти яратилади. Яъни, бир ўринга тўғри келадиган шифокор, ҳамшира, кичик хизматчи, озиқ-овқат, дори-дармон ва ҳоказолар аниқланади:

$$K_{202} + K_{303} + K_{404}$$

$$K_{урт} = K_1 = \frac{\text{-----}}{12}$$

12

Бу ерда: K1-йил охирига ўринлар сони;

K2 K3 K4-ўринлар сонининг ўсиши;

O2 O3 O4-фаолият кўрсатилган ойлар сони.

Ўқув юртларидаги талабаларнинг йил бошидаги сони йил охиридагисига тўғри келмайди. Сабаби, ўқув йили якунида

ўзлаштира олмаган талабалар ўқув юртларидан четлаштирилади.

Олий ўқув юртлари ва коллежларда янги қабул қилинадиган ва битирувчи талабалар бўлгани сабабли уларнинг ўртача сони қуйидагича аниқланади:

$$K_{\text{ўрт}} = \frac{K2O2}{2} + \frac{2}{3} B$$

Бу ерда: $K_{\text{ўрт}}$ - ўртача йиллик контингент;

B - битирувчи мутахассислар сони;

K - биринчи курсга қабул қилинган талабалар сони.

Булардан ташқари, бошқа харажат кўрсаткичлари ҳар бир тармоқ учун алоҳида аниқланади. Масалан, умумтаълим мактаблар учун 1-синф, касалхонада 1 ўрин, болалар боғчасида 1 бола ва ҳоказо.

Харажат меъёрлари икки хил усулда - пул ва натура ўлчовида аниқланади: 1м^3 бинонинг ёқилғи, газ, сув кабилар билан таъминланиши натура ўлчовида ҳар бир бирлик учун харажатлар сўмларда ифодала-нилади.

Пул меъёрлари уч хил усулда аниқланади:

- а) алоҳида;
- б) мураккаб;
- в) йиғма.

Алоҳида меъёр аниқ моддалар бўйича аниқланади. Масалан, овқат-ланиш, дори-дармон кабилар. Мураккаб меъёрлар маълум харажатларни, масалан, хўжалик харажатлари ёқилғи, иссиқ сув, телефон, электр қуввати, кўриқлаш ва девонхона харажатлари кабиларни ўз ичига олади.

Бюджет тизимида сметанинг қуйидаги турлари мавжуд:

- Ташкилотларнинг алоҳида сметалари;
- Марказлашган тадбирлар учун смета;
- Йиғма сметалар.

Маълум бюджет ташкилотининг алоҳида сметаси бўлади ва у бир ташкилот учун тузилади ҳамда корхонанинг йўналиш фаолиятини ўзида акс эттиради. Касалхоналар, мактаблар,

болалар боғчалари ва бошқа бюджет ташкилотлари учун Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган алоҳида смета шакли мавжуд бўлиб, у уч қисмдан иборат. Биринчи қисмида бюджет ташкилотининг номи, манзили, бюджети, бўлими, боби, параграфи унинг қаерда молиялаштирилиши, харажатларнинг жами моддалар бўйича ва чорақлар бўйича тақсимланган ҳолда кўрсатилади. Иккинчи қисмда кўрсаткичларнинг йил бошидаги, йил охиридаги ва йил ўртача ҳолати кўрсатилади. Унда мактабларда тўлиқ синфлар сони ва ўқувчилар сони, касалхоналарда ўринлар сони, шунингдек, умумий майдон, бинолар рўйхати ва бошқа бошқариш-хўжалик харажатлари акс эттирилади. Учинчи қисмда сметанинг ҳар бир моддаси учун асосланган ҳисоб-китоблар кўрсатилади.

Алоҳида смета - бу, аҳолига ижтимоий-маданий хизмат кўрсатувчи таълим, соғлиқни сақлаш корхоналарнинг асосий бюджети хужжати ҳисобланади. Кичик ҳажмдаги корхоналарни молиялаштириш учун умумий смета тузилади. Чунки, уларнинг хизмати марказлашган ҳолда олиб борилади, бундай корхоналарга кутубхоналар, клублар, фельдшерлик пунктлари киради.

Марказлашган тадбирлар учун ҳам харажатлар сметаси мавжуд бўлиб, унга мутахассислар тайёрлаш, қимматбаҳо ўқув жиҳозларини, тиббиёт ускуналарини сотиб олиш, спорт мусобақаларини ўтказиш ва ҳоказолар киради.

Тармоқ бўйича йигма сметаларда бир турдаги ташкилотлар ва марказлашган смета харажатлари йигилади ва бир вазирликка бўйсинувчи барча ташкилот ва корхоналар харажатлари ҳақидаги маълумотлар ёритилади.

Бюджетдан молиялаштиришда смета моддаларига алоҳида эътибор берилади. Харажат моддалари ташкилотининг бажарадиган хизматига, хизмат кўрсатиладиган ҳудуд аҳолиси сонига қараб тузилади. Смета моддалари ичида иш ҳақи асосий ўринни эгаллайди ва у республика Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган ягона таъриф сеткаси асосида белгиланади.

Ижтимоий суғурта харажатлари эса умумий ҳисобланган иш ҳақиға нисбатан 40% миқдорида ҳисобланади.

Бюджет томонидан келгуси йил смета харажатларини аниқлаш икки босқичда амалға оширилади. Биринчи босқич республика, вилоят ва туманлар бўйича йиғма смета харажатлари лойиҳаси тузилади. Иккинчи босқичда ҳар бир корхона ва ташкилотлар учун алоҳида смета харажатлари ишлаб чиқилади, бунда асосий эътибор бюджет меъёрларига қаратилади.

Бюджет ташкилотлари раҳбарларига смета харажатларини тузишда эркинлик ва ҳуқуқлар берилган. Шунга мувофиқ улар йил давомида сметада белгиланган умумий суммани ўзгартирмаган ҳолда фойдаланилмаётган моддани, маблағни бошқа зарур моддаға ўтказишлари мумкин. Шунингдек, олий ўқув юртлари ректорларига махсус маблағлар бўйича даромадлар харажатлардан ортиб қолса, ўша қисмини ходимларни моддий рағбатлашириш учун ишлатиш ҳуқуқи берилган.

Республикамик мустақиллика эришганидан буён давлат бюджети-нинг шаклланиши соҳасида қатор ўзгаришлар рўй берди. Жумладан, бозор ислоҳотининг дастлабки босқичларида пулнинг қадрсизланиши туфайли шакллантирилган ва ўтиш даврининг ижтимоий қийинчиликларини бартараф этишға мўлжалланган давлат бюджети 1993 йиддан бошлаб иқтисодиётни таркибий қайта қуриш омилларидан бириға, макроикти-содий мутаносибликларни бошқариш ва молиявий ресурсларни мамлакат иқтисодиётининг устувор йўналишларида жамлаш воситасиға айланди.

9.4. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида давлат бюджети харажатлари таркибида ижтимоий соҳани тутган ўрни

Бозор иқтисодиёти шароитида бюджет ташкилотларига, айниқса ижтимоий соҳаға эътибор янада ортиб бормоқда.

Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги қарорининг қабул қилиниши бюджет тизими харажатларини

ислоҳ қилиш соҳасида 2000 йилдан бошлаб бурилиш даврини бошлаб берди, яъни бюджет ташкилотларини молиявий маблаг билан таъминлашнинг янги ташкилотларнинг молиявий мустақиллиги кенгайтирилди, бюджетдан молиялаштириш механизми соддалаштирилди, бюджет ташкилотлари ходимларини рағбатлантириш бўйича зарурий эркинликлар белгиланди.

Давлат бюджети харажатлари таркибида ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатларининг етакчи ўрни йилдан йилга сақланиб қолмоқда. 2006 йилда ноишлаб чиқариш соҳасига 218,5 млрд.сўм инвестициялар йўналтирилди, бу умумий инвестиция ҳажмини 31,7 фоизи демакдир.

Бюджет харажатларининг ижтимоий йўналтирилганлик даражасини янада кучайтириш мақсадида ижтимоий соҳа ва ижтимоий ҳимоя учун сарфланган харажатларнинг (мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий Дастурини амалга оширишга бўлган харажатлар билан биргаликда) жами харажатлар таркибидаги улуши 2009 йилдаги 55,0 фоиздан 2010 йилда 559,1 фоизгача ўсди. Шундай қилиб, Давлат бюджети харажатларининг ярмидан кўпи куйидагиларга йўналтирилган:

- бюджет муассасалари ва ташкилотлари ходимларининг иш ҳақи, барча турдаги пенсиялар ва ижтимоий нафақалар, стипендияларнинг миқдорини инфляция даражасидан юқорироқ даражада ошириш. Бундан кўзланган мақсад, республика аҳолисининг турмуш даражасини янада ошириш ва фуқароларга ижтимоий мададни кучайтиришдан иборат;

- жамиятни янгилаш ва ўтказилаётган ислоҳотларнинг асосий бўғини сифатида мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий Дастурини амалга ошириш учун. Бунинг доирасида умумтаълим мактаблари ўқитувчиларининг турмуш тарзини яхшилаш, ижтимоий-маиший ва моддий шароитлар яратиш, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида умумтаълим мактабларининг ўқитувчиларининг, биринчи навбатда бошланғич синф ўқитувчиларининг меҳнатларини моддий рағбатланти-

ришни кучайтириш бўйича чора-гадбирлар амалга оширилади.

Умуман олганда давлат бюджети харажатларида ижтимоий соҳа харажатлари ялпи ички маҳсулотга нисбатан 2010 йилда 13,4 фоизни ташкил қилди. Бу албатта, давлат бюджетининг жамият ижтимоий тараққиётини таъминлашдаги ролининг устувор эканлигини тасдиқлайди. Мазкур харажатлар асосан таълим, соғлиқни-сақлаш, спорт ва оммавий ахборот тизимларини молиялаштириш, илм-фан ва маданият соҳалари бўйича харажатларни ўз ичига олади.

Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари 2002 йилда – 884,2 млрд. сўм, 2003 йилда – 1096,3 млрд. сўм, 2004 йилда – 1305,4 млрд. сўм, 2005 йилда 1718,2 млрд. сўм, 2010 йилда эса 8113 млрд. сўмдан иборат бўлган.

Давлат бюджетининг жами харажатлари ўсишига нисбатан бу харажат турларининг кўпроқ суръатларда ўсиши аҳолининг ижтимоий-маданий ҳаётини яхшилаш бўйича давлат харажатларининг аҳамияти ортиб бораётганлигидан далолат беради.

Шу билан бирга ижтимоий соҳага хайрия йўлида алоҳида йиғилган пуллар ва ҳар хил ҳомийлар берган пуллар ҳам ишлатилиши мумкин. Шунинг учун молия тизимида махсус ва хайрия фондлари ҳам ўзига яраша ўрин тутади. Махсус мақсадга қаратилган фондлар молияси турли субъектларнинг, фуқароларнинг пул маблағларини аниқ бир мақсадни амалга ошириш учун йиғиб бирлаштириш ва ишлатишга қаратилган, турли субъектларнинг ҳомийлиги асосида маблағлар йиғилади, улар фойда топиш учун эмас, балки аниқ қўйилган мақсадни кўзлаб ишлатилади. Масалан, «Улуғбек» фонди, «Камолот», иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлашни амалга оширадиган турли жамғарма фондлари. Махсус фондлар халқаро миқёсда ва айрим давлатлар номидан ҳам ташкил этилади. Уларнинг молиявий маблағлари турли мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар берган маблағлардан ташкил топади.

Республикамизда «Соғлом авлод учун» халқаро хайрия

фондининг ёш авлодни, оналарни соғлигини муҳофаза қилишга, тиклашга қўшаётган хиссаси, ҳамда Япония, Корея, Франция, Швейцария ва бошқа бир қанча давлатлар республикамизнинг таълим соҳасини янги педагогик усқуналар билан жиҳозлашга, олий таълим, умумий ўрта, ўрта-махсус, касб-хунар таълими тизими кадрларини малакасини оширишда ҳам ёрдам бермоқда.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда маданият ва болалар спортини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. 2009-2010 йилларда мамлакатимизда маданият ва болалар спортини ривожлантириш мақсадида 286 млрд. сўм сарфланди. 2011 йилда эса 194 млрд. сўм сарфлаш режалаштирилган. Ушбу маблаг асосан спорт мусобақаларини ўтказиш, спорт анжомлари харид қилиш ва болалар спорти иншоатлари қурилишига сарфланади. Буларнинг барчаси давлатимиз президенти Ислом Каримов томонидан маданият ва болалар спортини ривожлантиришга берилаётган эътибор самарасидир.

Ана шу ишлар ўз самарасини бермоқда, яъни нуфузли халқаро мусобақаларда республикамиз спортчилари иштирок этиб, совринли ўринларни қўлга киритишмоқда.

Ижтимоий соҳа равнақи учун сарфланаётган маблаглар йил сайин ўсиб бормоқда. Жумладан, 2010 йилда давлат бюджетидан ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб қувватлаш тадбирларига 7835,9 млрд. сўм ёки 2009 йилдагига нисбатан 3,7 фоиз кўп маблаг сарфланди. Хусусан, ижтимоий соҳага йўналтирилган жами харажатларнинг 57 фоизи таълим муассасалари ва уларни ривожлантиришга ажратилди.

Республикамизда ёш авлодни ҳар томонлама етук қилиб вояга етказиш учун барча шароит яратиб берилмоқда. 2005 йилда республикамизда бюджет харажатларининг 50,4 фоизи ижтимоий соҳаларга йўналтирилган бўлса 2010 йилда бу кўрсаткич 58,9 фоизни, 2011 йилда эса 59,5 фоизни ташкил қилиш куталаётир.

Президентимизнинг 2010 йил 10 ноябрдаги қарори асосида Молия вазирлиги хузурида бюджетдан ташқари таълим муассасаларини реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва

жихозлаш бўйича жамғарма ташкил этилди. 2011 йилги Давлат бюджетида ушбу жамғарма маблағларини шакллантириш, уни сарфлашга доир масалалар ҳам ўрин олган. Чунки, мазкур маблағларни умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежларини, шунингдек, мактабдан ташқари таълим ва маданий-маърифий муассасалар негизида «Баркамол авлод» марказларини ташкил этиш бўйича ишлаб чиқиладиган давлат дастури ижросини таъминлашга йўналтириш кўзда тутилди.

«Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги йили» Давлат дастури доирасида ҳам қишлоқ аҳолисининг уй-жой шароитини яхшилаш чора-тадбирларини кучайтириш кўзда тутилган. Бунинг учун энг аввало яқка тартибда уй-жой қуриш дастурини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шу асосда қишлоқ жойларида 7100 минг кв.м уй-жой қурилиши амалга оширилади. Албатта, бу жараёнларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш учун имтиёзли кредитлар ажратиш кўзда тутилган. Шунга кўра, 2009 йилда қишлоқ яшаш жойларини тўла интентаризацияда ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Шунга кўра, ҳозирда қишлоқ ҳудудларини сув билан барқарор таъминлаш бўйича 1836 км янги сув тизимини қуриш, 304 та объектни реконструкция қилиш, бу борадаги 2010-2015 йилларга мўлжалланган дастурни ишлаб чиқиш тадбирларини ҳам ўз ичига олади. Шу қаторда 2009 йилда узунлиги қарийб 700 километрлик табиий газ тармоқларини ишга тушириш, чекка туманларни суюлтирилган газ билан таъминлашни тубдан яхшилаш белгиланган.

Қишлоқ жойларининг ободонлиги ва аҳолисининг фаровонлигини автомобиль йўллари ва транспорт воситалари тизимисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шунга кўра, 2009 йилда қишлоқ жойларда автомобиль йўлларини ривожлантириш ва транспорт хизматини яхшилаш мақсадида 67 та янги автомобиль маршрутини йўлга қўйиш ва 1913,9 км маҳаллий йўллارни таъмирлаш кўзда тутилган.

2009 йилда хизмат кўрсатиш ва сервисни янги сифат

даражасига кўтариш, жумладан, қишлоқда хизматлар соҳасида 140 минг янги иш жойлари ташкил этиш, 452 та савдо магазинлари, 1856 та маиший хизмат корхоналари, 500 дан ортиқ минибанклар ташкил этиш, қишлоқ аҳоли яшаётган жойларда телефон ва алоқа тизимини тубдан яхшилаш, спорт ва туризмни ривожлантириш тадбирлари белгиланган.

Шунингдек, қишлоқ жойларни ободонлаштириш ишларини изчил тизимга солиш, уларни мунтазам равишда олиб бориш мақсадида ободонлаштириш моддий техника базасини мустаҳкамлашнинг 2009-2011 йилларга мўлжалланган дастурини ишлаб чиқиш, ободонлаштириш ишлари ташкил қилиш ва рағбатлантириш қондаларини тайёрлаш жараёнлари амалга оширилмоқда.

Ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш ўз ичига маҳаллий қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қишлоқда янги қурилиш технологияларини кўллаш ишларини ҳам олади. Бунда янги қурилиш материаллари ишлаб чиқариш қувватларини ишга тушириш, мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан самарали фойдаланиш, модернизациялаш ва техник қайта қуроллантириш тадбирлари кўзда тутилади. Қишлоқ жойларида 77 та янги қурилиш материаллари фирма магазинларини ташкил қилиш ҳам шулар жумласидандир.

Қишлоқни ёқилғи энергетика захиралари билан барқарор таъминлаш учун қулай шароитни яратиш борасида мавжуд электр ва газ тармоқларини тўла инвентаризация қилиш, янги электр ва газ тармоқларини қуриш, мавжудларини капитал таъмирлаш ва реконструкция қилиш, узоқ жойларда жойлашган қишлоқларни газ ва кўмир билан таъминлашга мўлжалланган сервис марказларини ташкил этиш белгиланган.

2010 йилда мамлакатимизда 159 та қишлоқ туманида намунавий лойиҳалар бўйича тайёр ҳолда топшириш шарти билан 6800 та уй-жой барпо этилди, ушбу мақсадларга қарийб 430 млрд. сўм миқдоридаги капитал қўйилмалар, жумладан, 250 млрд. сўмдан ортиқ узоқ муддатли имтиёзли кредитлар

йўналтирилди, янги мавзуларда 165 та ижтимоий ва бозор инфратузилмаси объекти барпо этилди, 103 километрдан ортик газ, 100 километрлик сув тармоқлари, 71 километрдан зиёд электр узатиш линиялари, умумий узунлиги 85 километр бўлган ички йўллар қурилди.

2011 йилда ҳам қишлоқ жойларида уй-жой қуриш қўлами янада кенгайтирилади, ва қишлоқларни ободонлаштириш дастурида кўрсатилган ишлар амалга оширилади.

Қисқача хулосалар

Республикамизда давлат молияси макроиктисодий ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш иқтисодиётда тузилмавий ўзгаришларни амалга ошириш ва аҳоли моддий ва маънавий турмушини мунтазам яхшиланиб бориши билан чамбарчас боғлиқдир.

Мустақиллик йилларида давлат бюджети даромадлари сиёсати иқтисодиётда солиқ юқини янада камайтириш, солиқ солиш тартибини соддалаштиришга қаратилмоқда.

Давлат бюджети даромадлари кейинги йилларда харажатга нисбатан кўпроқ бўлмоқда.

Даромадлар динамикасини таҳлили шуни кўрсатадики, давлат бюджетининг жами даромадлари ЯИМ га нисбатан 2000 йилда 28,5 фоизни ташкил қилган бўлса, 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 22,6 фоизни ташкил қилди. Бу ҳолат республика ҳукумати томонидан олиб борилаётган иқтисодиётга солиқ юқини пасайтириш сиёсатининг натижаси деб айтиш ўринлидир.

Давлат бюджети харажатлари таркибида ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатларининг етакчи ўрни 2000-2010 йилларда ҳам сақланиб қолинди ва бу жами бюджет харажатларининг 2003 йилда – 45,9 фоиз, 2004 йилда – 47,5 фоиз ва 2005 йилда 50,8 фоиз, 2006 йилда 52 фоизни, 2008 йилда эса 54 фоизни, 2009 йилда 55 фоизни, 2010 йилда 59,1 фоизни ташкил қилди. Бу албатта, давлат бюджетининг жамият ижтимоий тараққиётини таъминлашдаги ролининг устувор

эканлигини тасдиқлайди. Мазкур харажатлар асосан таълим, соғлиқни сақлаш, спорт ва оммавий ахборот тизимларини молиялаштириш, илм-фан ва маданият соҳалари бўйича харажатларни ўз ичига олади. Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари эса 2002 йили – 884,2 млрд. сўм, 2003 йилда – 1086,3 млрд. сўм, 2004 йилда – 1305,4 млрд. 2010 йилда эса 8113 млрд. сўмдан иборат бўлди.

Давлат бюджетининг жами харажатлари ўсишига нисбатан бу харажат турларининг кўпроқ суръатларда ўсиши аҳолининг ижтимоий-маданий ҳаётини яхшилаш бўйича давлат харажатларининг аҳамияти ортиб бораётганлиги билан изоҳланади.

Таянч тушунчалар

Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари, маҳаллий бюджет, бюджет ташкилотлари, харажатлар сметаси, ижтимоий-маданий сарфлар, харажатлар меъёрлари, ижтимоий суғурта харажатлари, ижтимоий соҳа харажатлари, хайрия фондлари ноишлаб чиқариш, соҳасига йўналтирилган инвестициялар.

Назорат учун саволлар

1. Молиянинг иқтисодий мазмунини тушунтиринг ва иқтисодий вазибаларини баён қилинг.
2. Жамият ва давлат молия тизимлари асосий бўғинларининг тавсифини беринг.
3. Молия тизимида давлат бюджетининг ўрни қандай?
4. Давлат бюджети миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлашда қандай роль ўйнайди?
5. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадлари қандай тўловлар тури билан ташкил топади?
6. Давлат бюджетининг харажатлари таркибини баён қилиб беринг.
7. Ижтимоий соҳа харажатлари қандай харажат турларидан

- ташқил топади ва бу харажатларнинг кейинги йиллардаги миқдори ҳақида тушунча беринг.
8. Бюджет тақчиллиги ва ортиқчалиги қандай пайдо бўлади ва улар қай йўсинда тугатилади?
  9. Кейинги йилларда бюджет ташкилотларининг молиявий мустақиллиги кенгайтириш ва рағбатлантириш борасида қандай эркинликлар белгиланмоқда?
  10. Иқтисодийнинг эркинлаштириш шароитида Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг ривожланиш истиқболларини баён қилиб беринг.
  11. Кейинги йилларда республикамиз бюджет амалиётида аниқроғи маҳаллий бюджетларнинг давлат бюджети харажатлардаги салмоғида қандай ўзгаришлар содир бўлмоқда?

Х-БОБ. ИЖТИМОЙ СОҲАДА МЕҲНАТ ХАРАЖАТЛАРИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

10.1. Ижтимоий соҳада меҳнат ва моддий харажатлар

Хизмат кўрсатиш соҳалари ходимлари меҳнати жамият янги меҳнатининг бир қисми ҳисобланади. У жамият учун фойдали бўлгани сабабли жамият томонидан назорат қилиб борилади.

Моддий ишлаб чиқаришда меҳнат оддий вазиятлар: фаолиятнинг турли-туманлиги, меҳнат воситалари, меҳнат предмети ва меҳнатнинг бевосита ўзи билан тавсифланади.

Ижтимоий соҳада инсон ва табиат ўртасида бевосита алмашувнинг йўқлиги сабабли бу соҳалар меҳнати моддий ишлаб чиқариш ходимлари яратган буюмлар ва шу буюмларни яратишдаги фойдали самарадорлик воситаси орқали аниқланади. Бу фойдали самарадорликка эришиш учун ишлатиладиган моддий воситалар моддий ишлаб чиқаришда ҳам, ижтимоий соҳада ҳам буюмларни тавсифи ва истеъмол қиймати бўйича бир хил қўллаш мумкин, деганидир.

Хизмат кўрсатиш соҳаларида ишлатиладиган моддий воситалар чиқариш воситалари сифатида эмас, балки алоҳида истеъмол предмети сифатида юритилади. Лекин ижтимоий соҳада истеъмол предмети сифатида фойдаланиладиган моддий воситаларни оддий эҳтиёж предметидан алоҳида ажратиладиган томонлари ҳам мавжуд. Биринчидан, ундан шахсий эҳтиёж учун эмас, балки умумэҳтиёж учун фойдаланилади. Иккинчидан, унинг истеъмоли бевосита умумий шаклда амалга ошади. Учинчидан, уларнинг истеъмол қийматидан фойдаланиш фақатгина яратилган фойдали самарадорлик истеъмол қилингандагина рўй беради.

Кўрсатиб ўтилган вазиятлар ижтимоий соҳада моддий ва меҳнат харажатларининг алоҳида томонларини очиш учун хизмат қилади.

Ижтимоий соҳада меҳнатнинг ўзига хос томони уларда меҳнат предметлари иқтисодий маънода қатнашмайди. Бу ерда,

биринчидан, меҳнат инсонга бевосита ёки буюм сифатида (санъат асари), меҳнат маҳсулоти каби ижтимоий ва бадий тасвири ташкил қилувчи маънавий самарадорлик орқали таъсир кўрсатади. Иккинчидан, хизмат кўрсатиш соҳалари меҳнатида моддий ишлаб чиқаришдаги сотиш ва алмаштириш билан боғлиқ меҳнат предметлари қатнашмайди. Шунинг учун ҳам муомала соҳасида меҳнат самараси янги моддий фаровонлик яратиш кўринишида ифодаланмайди. Аксинча, ижтимоий соҳада меҳнат баъзи умумий вазифаларни бажариш учун қаратилган бўлиб, қиймат шаклини алмаштиради. Учинчидан, ижтимоий соҳада қатъий иқтисодий мақсадга мўлжалланган меҳнат воситалари ва қуроли йўқ.

Ижтимоий соҳада меҳнатнинг алоҳида томони шундан иборатки, бу ерда асосий жараён хизмат кўрсатиш асосида амалга оширилади, лекин моддий фаровонлик истеъмол қилинибгина қолмайди, балки меҳнат-кашлар шахсий эҳтиёжларининг бир қисмини қондирувчи янги эҳтиёж фаровонлиги яратилади ва истеъмол қилинади. Бу соҳаларда меҳнат жараёни кўп ҳолларда бевосита замон ва вақтдан келиб чиқиб шахсий эҳтиёжга мос тушади ва унинг асосий қисмини ташкил қилади. Ноишлаб чиқариш жамғармаларини истеъмол предмети ҳисобланишининг исботи сармоя қўйилмаларини режалаштиришда молиялашни ташкил қилишда ва такрор ишлаб чиқаришда ўз аксини топади. Эҳтиёж предмети сифатида улар ноишлаб чиқариш маҳсулотини яратишда қиймат олиб келмайди ва такрор ишлаб чиқариш учун жавоб берадиган иқтисодий база яратмайди. Соҳа ходимлари меҳнати моддий ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимлар меҳнатидан тубдан фарқ қилиб, алоҳида умумий шаклда тавсифланади. У қиймат яратмайди ва ўзига сарфланадиган моддий харажатлар қийматини қоплаш хусусиятига эга эмас.

Ноишлаб чиқариш жамғармаларидан фойдаланиш моддий маҳсу-лотнинг маълум қисмини охиригача истеъмол қилиш билан тенгдир. Ноишлаб чиқариш жамғармалари истеъмол кўринишини йўқотиш билан бирга иқтисодий қийматини ҳам

тўла йўқотади. Ноишлаб чиқариш жамғармаларининг кенгайтирилган ва оддий такрор ишлаб чиқаришнинг ягона манбаи жамият томонидан яратилган миллий даромаднинг ноишлаб чиқариш эҳтиёжига ажратилган қисмидир. Ижтимоий соҳа моддий ресурслари ва меҳнати иқтисодий табиатнинг асоси, уларнинг қиймат яратишдаги ўрни, чегараси, ўзаро алоқаси, мутаносиблиги ва таъсир даражаси яратилаётган хизмат ҳажмини баҳолаш имкониятини беради.

Меҳнат ва моддий ресурслар хизмат яратиш жараёнида мутаносибликни аниқлашнинг тавсифловчи, харажат ва меҳнат унсурлари сифатида кўринади.

Хизматни яратиш катта харажатлар эвазига амалга оширилиши билан тавсифланади, энг кўп харажат иш ҳақи учун сарфланади. Бу харажат ижтимоий соҳада юқори меҳнат сигимидан далолат беради ва бу соҳалар фаолиятига таъсир кўрсатувчи асосий омил меҳнат ҳисобланади.

Моддий ва меҳнат ресурслар ўртасидаги алоқа бир кишига тўғри келади ва асосий жамғармалар ҳажмини ҳисоблашда ва ходимларнинг жамғарма билан қуrollанишида ўз аксини топади. Шунинг учун ноишлаб чиқариш жамғармалари ҳажмининг ошиши аҳолига хизмат кўрсатиш сифатини юқори даражага кўтариш омили ҳисобланади. Янги замонавий касалхоналар, мактаблар, олий ўқув юртларини ишга тушириш хизмат сифати даражасини оширишга хизмат қилади. Бунда сифат ўз аҳамиятига кўра хизмат фаолияти натижасида амалга ошади.

Иккинчи томондан, асбоб-ускуналар, механизмлар ва мослама-ларнинг қўлланиши янги хизмат турини яратиш учун зарур ҳисобланади. Масалан, бир қатор касалликларни замонавий тиббий ускуналар, жиҳозлар ва дори-дармонларни қўллаш эвазига даволаш мумкин. Бу соҳаларнинг янги хизмат турларини яратишда ноишлаб чиқариш жамғармалари асосий рол ўйнайди. Кўп сигимли биноларни қуриш, замонавий техника воситаларини қўллаш, хизмат кўрсатилаётган аҳоли сонини кўпайтириш имконини беради. Моддий воситалар ижтимоий соҳада ишчи

кучининг алмашинувига ва ҳар бир мижозга кўрсатилаётган хизмат бирлигига қилинаётган харажатни қисқартиришга олиб келади.

10.2. Ижтимоий соҳадаги меҳнат натижаларининг ўлчовлари

Ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнининг пировард натижаси доимо жамиятнинг ўзи, яъни инсон ва унинг ижтимоий муносабатлари ҳисобланади. Соҳа ходимлари фаолияти таъсирида шахс ва ижтимоий ҳаёт баъзи томонларининг шаклланиши бу соҳа меҳнатининг пировард натижаси ҳисобланади. Масалан, тиббиёт ходимлари меҳнатининг пировард натижаси беморларни соғломлаштириш бўлса, халқ таълимида ўқувчилар билимидир.

Пировард натижа жамият ёки шахснинг алоҳида эҳтиёжини қондириш билан ўлчанади. Ижтимоий соҳа меҳнат фаолияти ана шу йўналишга қаратилган. Лекин, меҳнат жараёнининг йўналиши ва мақсадини аниқлаш ижтимоий соҳа ходимларининг меҳнат натижаларига тўлиқ боғлиқ эмас. Масалан, инсон саломатлиги фақат тиббиёт ходимлари меҳнат фаолиятига эмас, балки генетик омиллар, меҳнат шароитлари ва яшаш манбаларига ҳам боғлиқ. Ўқувчининг билим даражаси фақат педагог меҳнатига эмас, балки бошқа шартларга, яъни ўқувчининг салоҳиятига ҳам боғлиқ. Шундай қилиб хизмат кўрсатиш ходимлари меҳнатининг пировард натижаси тўлиқ шаклланмай қолиш эҳтимоли бўлиши натижанинг яхши бўлишига улар ўз ҳиссаларини қўшадилар.

Меҳнат натижалари натурал, вақт ва пул ўлчовларида ўлчанади. Ижтимоий соҳадаги эришилган натижалар эса сон ва сифат жиҳатидан турлича баҳоланади. Пировард натижа шахс ва жамият алоқаларини ўзида мужассамлаштиргани учун уни баҳолаш қийин кечади. Кўпинча баҳолаш сон кўринишида бўлмайди. Ижтимоий соҳа меҳнатидан фойдаланган инсон шахсини иқтисодий таҳлилда пул орқали баҳолаш қабул қилинмаган.

Пировард натижаларни баҳолашда инсон эҳтиёжини

кондирувчи сифат кўрсаткичлари эътиборга олинади. Бу эса маълум доирада пировард натижага эришиш даражасини эътиборга олишни тақозо этади.

Хизмат кўрсатиш соҳалари меҳнат натижаларини баҳолашнинг оддий усули – натура ўлчовини қўллашга асосланган. Бу усул бир хил фаолият натижаларини ҳисобга олишда қўлланилади. Тармоқларда ижарага берилган буюм сони, ташилган йўловчилар, олий ўқув юртларида тайёрланган мутахассислар, театр томошасига келган томошабинлар сони ва бошқа кўрсаткичларни аниқлашда натура ўлчовларидан фойдаланилади.

Лекин бир фаолият натижаси бир неча хил натура кўрсаткичларида тавсифланиши мумкин. Масалан, шифохонанинг даволаш фаолияти бир томондан, ташриф буюрган даволанувчилар миқдори, иккинчи томондан, кўрсатилган даволаш курси сони билан, ўқув юртида эса қабул қилинган ўқувчилар ва тўла ўқув курсини тугатганлар сони билан баҳоланади.

Меҳнат натижасини натура ўлчовларида ўлчашда меҳнатнинг ўзини ўлчаш билан бажарилган ишни ажрата билиш керак. Бажарилган иш ҳажми дарслар, театр томошалари сони билан тавсифланса, ўқув юрт-ларини битирган талабалар, залдаги томошабинлар сони ва бошқа кўрсаткичлар тўғридан-тўғри натижа деб ҳисобланади.

Пул ўлчови ижтимоий соҳада меҳнат натижаларининг универсал ўлчови ҳисобланади, улар ёрдамидаги кўрсаткичлар у ёки бу натижанинг мазмунига умумий баҳони ўзида акс эттиради.

Ижтимоий соҳада қиймат яратилмайди. Чунки бу соҳаларнинг бир қисми меҳнат натижаларининг буюм шаклини олади, холос. Бу ҳолатда умумий, зарурий харажатлар қиймати тўла шаклланмаслиги сабабли ҳисобланмайди. Чунки юқоридаги ишларни баҳолаш яқка харажатларга ёки талаб ва тақлиф таъсирида ҳақиқий сотиш баҳосига асосланади.

Ижтимоий соҳа ходимлари меҳнат натижаларининг қўп

қисми юко-рида таъкидлаганимиздек, фойдали самарадир. Унинг ташкил топиши уму-мий, зарурий меҳнат харажатларининг шаклланиши билан тавсифланади. Лекин ижтимоий соҳада улар қиймат шаклини қабул қилмайди. Чунки фойдали самарадорлик қиймат ташувчи сифатида тирик меҳнатдан ажралган ҳолатда мавжуд бўлмайди.

Шундай хилиб, хизматни турли кўринишда пул орқали ўлчаш мумкин. Биринчидан, хизмат ижтимоий зарурий меҳнат харажатларини пул эквиваленти сифатида ўзида акс эттирилишини кўрсатади. Бунда баҳолаш қийматга тўғридан-тўғри алоқадор эмас ва аниқ шартли тавсиф даражасини олади. Бу усул турли корхоналар ва ташкилотларни йиғма кўрсаткичлари ва натижаларини таққослашда жуда ҳам қулайдир.

Иккинчидан, хизмат товар-пул алоқалари объектига тенглашяпти ва пул қийматини олаяпти. Бунда пул баҳоси ижтимоий соҳада хизматни сотишдан келган қиймат даражасини акс эттиради. Бу қиймат моддий ишлаб чиқаришда яратилган ва ижтимоий соҳа билан тўғридан-тўғри алоқа қилмайди.

Хизмат кўрсатиш соҳаларида натура ва пул ўлчовлари билан бир қаторда, меҳнат натижаларини вақт ўлчовлари ҳам қўлланилади. Бунга биринчи навбатда, бўш вақтдан самарали фойдаланиш мисол бўла олади.

Маданий оқартув ташкилотлари, томошабинлар, театрлар, туризм, жисмоний тарбия, спорт ва бошқалар аҳолига хизмат кўрсатиб, уларга мароқли дам олишга шароит яратиб беради. Бу корхоналар меҳнат натижаларининг тавсифи, шахснинг ҳар томонлама ривожланиш, дам олиш, спорт билан шуғулланиш ва бошқа эҳтиёжларини қондиришдаги бўш вақтни “ўзлаштириш” билан изоҳланади. Бўш вақтни ўзлаштиришни баҳолаш аниқ истеъмол қилинган машғулот даражасига боғлиқ.

Халқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий кўрсаткичи миллий даромад ҳисобланади. Миллий даромад-бу моддий ишлаб чиқариш натижасидир. Моддий ишлаб чиқариш ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришишда ҳал қилувчи ўринни эгаллайди.

Аҳолининг турмуш даражасига комплекс баҳо беришда аҳоли томонидан истеъмол қилинган хизмат ҳажмининг статистик кўрсаткичлари муҳим аҳамиятга эгадир. Бу кўрсаткичлар пул шаклида ифодаланади. Аҳоли томонидан истеъмол қилинган хизмат ҳажми ва умумий истеъмол қилинган моддий неъматлар ва хизматлар буларнинг асоси ҳисобланади. Яъни, ижтимоий соҳа баъзи тармоқларининг хизмати пул билан ифода-ланса, яна бошқа тармоқлари моддий неъматларни буюм шаклида яратади.

Аҳоли томонидан истеъмол қилинадиган хизматнинг умумий ҳажми савдо ва умумий овқатланишнинг янги маҳсулотини, аҳолини маиший хизматнинг ишлаб чиқариш соҳаларига, ноишлаб чиқариш турларига қилган харажатларини, аҳолини сув билан таъминлаш тармоқларининг ялпи маҳсулоти, газ, электр қуввати, йўловчилар транспорти харажатлари, алоқа хизмати, соғлиқни сақлаш тармоқларини, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот, таълим соҳасидаги жамиятларни, санъат ва маданият тармоқларини сақлаш харажатлари, алоҳида фуқаролар томонидан аҳолига кўрсатиладиган хизматлар ва ҳ.к ларни ўз ичига олади.

Ижтимоий соҳанинг тармоқлари аҳолига пуллик, бепул ва енгиллик-лар бериб хизмат кўрсатади. Буларнинг сақлаш харажатлари аҳоли, давлат, корхона – ташкилотлар, жамоалар ҳисобига олиб борилади. Ижтимоий со-ҳанинг пуллик хизмат кўрсатувчи тармоқларининг харажатлари аҳоли, корхона ва ташкилотлар ҳисобига, бепул хизмат кўрсатувчи корхона, мактаб ва шу қабилар давлат бюджети харажатлари ҳисобига олиб борилади.

10.3. Харажатларни қоплаш муаммолари

Маиший хизмат, маданият, спорт ва соғлиқни сақлаш тармоқларида хўжалик фаолияти аҳолини уларнинг хизматига бўлган талаби натижасида шаклландиган кўпгина ташқи омиллар билан ҳамда меҳнатдан фойда-ланишни, моддий ва

молиявий ресурсларнинг самарадорлигини ёритувчи ички омиллар билан тавсифланади.

Юқоридаги муассасалардан бир гуруҳи хизмат жараёнида харажатларни тўла қоплаши ва рентабеллик даражасининг юқорилиги билан ажралиб турса, қолган қисми зарар кўриб ишлайди, яъни ўз харажатларини давлат дотациялари ҳисобига қоплайди.

Маиший хизмат уйлари аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасида кўп харажатларини қопловчи муассасалар жумласига киради. Эътиборли томони шундаки, аҳолига бевосита ва номоддий хизмат кўрсатадиган маиший хизмат соҳаларида рентабеллик даражаси жуда ҳам паст.

Спорт тадбирларига сотилган патталардан ҳосил бўлган тушумлар спорт муассасаларининг даромад манбаи ҳисобланади. Умумий тушум-нинг кўп қисмини алоҳида корхона ва ташкилотларнинг спорт иншоатларини ижарага олишларидан тушган маблағ ташкил қилади. Спорт муас-сасаларининг харажатлари таркибини, асосан иш ҳақи ва спорт иншоат-ларини сақлаш, командалар йиғинини ўтказишга сарфланадиган маблағлар ташкил қилинади. Хўжалик юритишнинг асосий шarti аҳолига намунали хизмат кўрсатиш ва спорт иншоатларидан самарали фойдаланиш орқали ўз харажатларини қоплашдир.

Бу соҳада молиявий барқарор натижалар қиш фаслига мўлжалланган ёпиқ спорт заллари ва иншоатларида кузатилмоқда. Фойда машқ қилиш билан банд одамлар сонига ва шуғулланиш вақтига боғлиқ. Спорт иншоатларида аҳоли талабига жавоб берадиган турли ҳажмда ҳар хил хизмат кўрсатилмоқда. Бундай ютуққа эришишнинг асосий сабаби ёпиқ спорт иншоатларининг замонавий жиҳозланиши, ювениш хоналари, ҳакамлар хоналари, тиббий ходимларнинг мавжудлиги, матбуот марказ-ларининг, овқатланишнинг ташкил қилиниши ва бошқа қулайликларнинг яратилганлигидадир. Аҳоли реал даромадларининг ошиб бориши, сузиш, футбол, самбо, бокс,

бадминтон, каратэ, умум жисмоний тайёргарлик каби пуллик спорт хизматларига бўлган талабининг ортишига сабаб бўлмоқда. Спорт иншоатларининг иқтисодий натижалари йилнинг турли фаслларида аҳоли талабининг ўзгаришига боғлиқ. Бу эса ўз навбатида асосий фондлардан бир текисда фойдаланиш шартларини қўйиб, янги хизмат турларини ишга солишни тақозо қилади. Шунинг учун ҳам асосий эътиборни рекламага қаратиш баъзи спорт турларига қатнашиш камайиб кетса, шу турларга ҳақ тўлашга енгилликлар жорий қилиш орқали спорт клубларига аҳолининг келишини барқарорлаштириш керак.

Ижтимоий, маданий соҳаларда ўз харажатларини қопловчи муасса-салар билан бир қаторда кўпгина зарар кўриб ишлаётганлари ҳам мавжуд. Бу муассасалар даромад ва харажатларини таҳлил қилиш орқали қуйидагиларни кўриш мумкин: театрнинг молиявий хўжалик фаолияти натижалари асосан чипталар сотиш, биноларни ижарага бериш, ижара тўлови, дастурлар реализациясига боғлиқ.

Сўнги вақтларда театр томошаларидан тушум камайиб бормоқда. Тўғри жамоа асосий даромадини театр намойишидан олади, лекин асосий харажат, театрни саҳналаштиришга сарфланади. Театр жамоалари шунинг учун ҳам замонавий спектаклларни кўплаб саҳналаштириш, томо-шабинлар миқдорини оширишлари ва томоша тайёрлаш харажатларини камайитиришлари лозим. Бозор иқтисодиёти шароитида театр муассасалари ўз харажатларини қоплаши асосий иқтисодий вазифа ҳисобланади. Уни ечишда бир қанча объектив ва субъектив сабаблар мавжуд. Репертуар сиёсати, шаҳар аҳолисининг малакаси, касби ва демографик тавсифи, шунингдек чипталар баҳоси кабилар асосий омиллар ҳисобланади.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, харажатларни қоплаш театр ишини тўғри йўлга қўйиш, томошабин билан алоқа, рекламани тўғри йўлга қўйилиши каби тадбирлар орқали амалга оширилиши мумкин.

Қисқача хулосалар

Ижтимоий меҳнат соҳаси – ижтимоий эҳтиёжларни қондириш мақсадидаги фаолият айирбошлаш соҳасидир.

Ижтимоий меҳнат соҳаси ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларини ва унинг ижтимоий барча содир бўлишини ифодалайди.

Ижтимоий соҳада меҳнатнинг алоҳида хусусияти шундаки, бу ерда асосий жараён хизмат кўрсатиш асосида амалга оширилади. Хизматни яратиш катта харажатлар асосида амалга оширилади, энг кўп харажат иш ҳақи учун сарф қилинади.

Пировард натижа жамият ёки шахснинг алоҳида эҳтиёжини қондириш билан ўлчанади. Ижтимоий соҳада меҳнат натижалари натура ва пул ўлчовларида аниқланади.

Меҳнат натижасини натура ўлчовларида аниқлашда меҳнатнинг ўзини ўлчаш билан бажарилган ишни бир-бирдан ажрата билиш лозим бўлади.

Пул ўлчови ижтимоий соҳада меҳнат натижаларининг универсал ўлчови ҳисобланади, пул ёрдамидаги кўрсаткичлар у ёки бу натижанинг мазмунига умумий баҳони ўзида акс эттиради.

Ижтимоий соҳа тармоқларида аҳолига пуллик, бепул ва енгилликлар бериш шаклида хизмат кўрсатилади. Бу харажатлар аҳоли, давлат, корхона ташкилотлар, жамоалар ҳисобидан амалга оширилади.

Ижтимоий соҳанинг пуллик хизмат кўрсатувчи тармоқларининг харажатлари аҳоли, корхона ва ташкилотлар ҳисобига, бепул хизмат кўрсатувчи корхона, мактаб ва шу кабилар давлат бюджети харажатлари ҳисобидан олиб борилади.

Таянч тушунчалар

Ижтимоий соҳада ишлатиладиган моддий воситаларнинг хусусиятлари, ижтимоий товарлар таърифи, ижтимоий соҳада меҳнатнинг алоҳида хусусиятлари, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнининг пировард натижаларининг ўлчовлари (натурал, вақт ва пул), бўш вақтни «ўзлаштириш», ижтимоий соҳадаги меҳнат

харажатларининг алоҳида хусусиятлари.

Назорат учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш харажатларига умумий тушунча беринг.
2. Ижтимоий соҳа сарф-харажатларининг моҳиятини, таркибини ва ўзига хослигини тушунтириб беринг.
3. Ижтимоий соҳадаги моддий ва меҳнат харажатларига изоҳ беринг.
4. Ижтимоий соҳадаги меҳнатнинг асосий хусусиятларини мисоллар ва далиллар билан баён қилиб беринг.
5. Ноишлаб чиқариш жамгармалари хусусиятларини тушунтириб беринг.
6. Ижтимоий соҳада меҳнат натижаларининг пировард натижаси нималарда кўринади ва қандай тартибда ўлчанади?
7. Бўш вақтдан самарали фойдаланишда ижтимоий соҳани ўрни ва роли қандай деб ўйлайсиз?
8. Ижтимоий соҳа харажатларини қоплаш тартибини баён қилиб беринг.
9. Аҳоли реал даромадлари билан ижтимоий хизмат соҳалари ўртасида қандай боғлиқлик бор?
10. Ижтимоий соҳа тармоқларидаги баъзи зарар кўриб ишлайдиган ташкилотларнинг самарали ишлашлари учун қандай тадбирларни амалга ошириш зарурлигини далиллар ва мисоллар билан изоҳлаб беринг.

XI-БОБ. ИЖТИМОЙ СОҲАНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИКА АСОСЛАРИ. ИЖТИМОЙ СОҲАНИНГ МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ

11.1. Ижтимоий соҳада моддий техника асоси ва унинг таркиби ҳақида тушунча

Ижтимоий соҳа моддий-техника асосининг шаклланиши ишлаб чиқариш тизими алоқалари таъсирида амалга ошади.

Бозор иқтисодиёти шароитида соҳанинг моддий-техника асосини мақсадга йўналтирилган ҳолда ташкил қилиш ва ривожлантириш, мамлакатнинг ижтимоий сиёсати олдига қўйган вазифаларини амалга ошириш шартларини таъминлаб, халқ фаровонлигини ошириб жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини тайёрлаш ва ривожлантириш асосий вазифалардан ҳисобланади.

Ижтимоий соҳанинг моддий-техника асоси деганимизда жамият аъзоларининг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш, ҳар томонлама ривожланаётган турмуш тарзини замонавийлаштириш, жамият ҳаётининг барча соҳаларида иқтисодиётнинг ўсишига, самарадорликнинг ошишига таъсир кўрсатувчи омиллар тушунилади.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов ижтимоий соҳани ривожлантиришга катта эътибор қаратмоқда, буни биз диёримизда олиб борилаётган ижтимоий сиёсатнинг устиворлигида ва ҳар бир оиланинг алоҳида уй-жой билан таъминлаш сиёсатида кўришимиз мумкин.

Илмий-техника тараққиёти ҳам ижтимоий соҳа моддий-техника асосининг ўсиш омилларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги даврда соғлиқни сақлаш, халқ таълими, илм-фан, бошқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг бошқа тармоқларида замонавий воситалар қўлланилмоқда.

Аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқларининг моддий-техника таъминоти хизмат ҳажмини оширибгина қолмай, балки ёрдамчи ишчилар ва малакали ходимларнинг меҳнат самарадорлигини, хизмат маданияти ва сифатини ошириш учун ҳам хизмат қилади.

Соғлиқни сақлаш, уй-жой хўжалиги, таълим соҳаларида хизмат кўрсатувчи ходимларга ишни механизациялаштириш ва автоматлаштириш йўли орқалигина ҳал қилиш мумкин.

Илм-фан, ижтимоий суғурта, кредитлаш, давлат бошқариши каби соҳаларда моддий-техника таъминотининг сифат даражаси жамиятни иқтисодий ва ижтимоий бошқаришни мукамаллаштиришда янги лаборатория жиҳозлари, компьютер техникаси, иқтисодий математик усуллардан фойдаланиш орқали прогрессив технологияга ўтишда асос бўлади.

Шундай қилиб, хизмат кўрсатиш соҳаларининг моддий-техника асосини мукамаллаштириш илмий-техника тараққиётини жадаллаш-тиришнинг асосий бўғини ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция таркибини яхшилаш, илм ва техниканинг энг яхши ютуқларидан кенг миқёсда самарали фойдаланиш, илмий-техник тараққиёти орқали бошқаришнинг ўсишини таъмиллаш кабилар бу ишнинг асосий йўналиши ҳисобланади.

Ижтимоий соҳа моддий-техника асосининг буюмли белгилари уларнинг фондларидир. Лекин улар ишлаб чиқариш фондларидан тубдан фарқ қилади ва умумий ташкилий фаолият соҳасида эҳтиёж предмети сифатида узоқ муддат фойдаланилади. Фондлардан фойдаланиш жараёнида ходимлар меҳнати орқали хизмат кўрсатиш фондларининг истеъмол қиймати яратилаётган маҳсулот қийматига ўтказилмайди, балки фондларни такрор ишлаб чиқариш миллий даромад эвазига амалга оширилади.

Ноишлаб чиқариш фондлари фойдаланиш мақсадига ва меҳнат жараёнига кўра асосий фондларга ва жорий истеъмол моддий ресурсларига бўлиниб, пул ва натура кўрсаткичларида ифодаланади.

Ноишлаб чиқаришнинг асосий фондлари - бу меҳнат жараёни учун моддий шароит яратиб, узоқ муддат давомида хизмат килувчи, ўзининг натурал-буюм шаклини сақлаб қолиб, истеъмол ва ўз қийматини аста-секин йўқотиб борувчи фондлардир. Бинолар, қурилмалар, жиҳозлар, транспорт

воситалари, кутубхона фондлари ва бошқалар асосий фондлар ҳисобланади.

Меҳнат жараёнида қисқа муддатларда тўлалигича истеъмол қилинадиган моддий-техника унсурлари жорий истеъмол моддий ресурслари деб аталади. Уларга электр қуввати, дори-дармонлар, болалар муассасалари ва даволаш муассасаларида овқатланиш, ўқув қўлланмалари, ўқишнинг техник воситалари ва жиҳозлар кабилар киради.

Хизмат кўрсатиш соҳаларининг асосий фондлари жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскиради. Жисмоний эскириш - бу асосий фондларнинг меҳнат жараёни мобайнида табиий иқлим шароитида истеъмол қийматини йўқотишдир. Жисмоний эскириш даражаси кўпгина омиллардан иборат бўлади. Булардан бири - ташқи эскириш, яъни бинолар ташқи қисмининг об-ҳаво таъсирида эскириши, ички эскириш, яъни асосий фондларнинг фойдаланиш даражаси натижасида рўй беради. Ташқи эскириш кўп ҳолларда қурилиш-монтаж ишларининг ва фойдаланилган материалларнинг сифатига боғлиқ бўлади. Ички эскириш иш вақти тартибига, ходимлар малакасига, техник ҳизматга, фойдаланиш суръатига, иш ҳажми даражаси ва бошқаларга боғлиқ бўлади.

Асосий фондларнинг маънавий эскириши - бу техника тараққиётининг базаси яратилиши натижасида меҳнат харажатларини пасайтирувчи, аҳолига хизмат даражасини кўтарувчи, асосий фондларнинг сифат меъёрлари даражасига бўлган талабни ўзгартирувчи янги фондларнинг жорий қилиниши натижасида рўй беради. Техника тараққиёти таъсирида жамият учун жисмоний янги, лекин маънавий эскирган асосий фондлардан фойдаланиш самарасиз бўлади.

Республикамизда бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни давом этаётган ҳозирги вақтда ноишлаб чиқариш асосий фондларини янгилаш, эскиларини ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш қониқарли даражада эмас. Бунга асосий сабаб жамият ресурсларининг чегараланганлигидир.

Ноишлаб чиқариш асосий фондларини янги асосий фондлар ҳисобига шакллантириш ва такрор ишлаб чиқариш асосан ижтимоий соҳанинг моддий техника асосини ривожлантириш учун йўналтирилган капитал қўйилмалар ҳисобидан амалга оширилади.

11.2. Сармоя қўйилмалари

Ноишлаб чиқариш асосий фондлари эскирган қисмларининг ҳисобдан чиқарилиши, миқдорий ўсиши ва сифат жиҳатидан мукаммаллашуви ноишлаб чиқариш сармоя қўйилмалари ҳисобидан амалга оширилади.

Сармоя қўйилмалари умумий даражаси кейинги йилларда маълум даражада камайди. Ижтимоий соҳа сармоя қўйилмалари давлат бюджети ҳисобидан, хўжалик ташкилотлари, жамоа хўжаликлари, ҳиссадорлик жамиятлари, саноат ва хусусий корхоналари, касаба уюшмалари ва бошқа жамиятлар, шунингдек, аҳоли ҳисобидан амалга оширилмоқда.

Капитал қурилишни молиялаштиришда асосий ролни давлат бюджетини ўйнайди. Шунингдек, корхоналар, бирлашмалар, жамоа хўжаликлари ижтимоий соҳа мақсадига мўлжалланган капитал қурилмаларига ўзлари-нинг муносиб ҳиссаларини қўшмоқдалар. Бу мақсадлар учун ижтимоий маданий тадбирлар ва бошқа иқтисодий ривожлантириш фондларидан фойдаланилади. Бунда жамоа хўжаликларининг ҳиссалари катта бўлмоқда. Чунки улар ўз ҳудудларида мактаблар, маиший хизмат корхоналари, участка амбулаториялари қуришда актив иштирок этишмоқда.

Хизмат кўрсатиш соҳаларида капитал қурилиш ишлари пудрат асосида олиб борилади. Шуни ҳам айтиш керакки, қурилишни хўжалик усули билан олиб бориш бу соҳалар фаолиятига хос эмас. Чунки меҳнат ресурслари ва моддий ресурслар йўқ. Бу усул ишлаб чиқариш корхоналари ва жамоа хўжаликлари учун мос бўлиб, болалар ясилари, мактаблар ва профилакториялар қурилишларида кенг қўлланилмоқда.

Хизмат кўрсатиш соҳаларининг асосий фондлари таркиби барча тармоқларда ҳам бир хил эмас. Масалан: йўловчилар ташиш транспортида транспорт воситалари улуши юқори, уй-жой коммунал хизматида узатувчи қурилмаларнинг аҳамияти кўпроқ бўлади. Асосий фондлар орасида бинолар ва иншоотлар етакчи ўринни эгаллайди. Бу кўп жиҳатдан шу соҳалардан меҳнатнинг буюмлашмаслигидан, меҳнат жараёнларини автоматлаштириш ва механизациялаштириш чегаранланганлигидан келиб чиқади.

Ҳозирда соғлиқни сақлаш, таълим соҳасида моддий техника базаси юқори даражада ўсмоқда.

Соғлиқни сақлаш тармоғи моддий-техника базасининг ўсиши ўрни сонининг ўсишига боғлиқ. Ҳозирда поликлиника ва амбулаторияларнинг жамоаларга хусусий мулк сифатида сотилиши бу соҳада асосий фондларнинг ортишига сезиларли даражада таъсир қилмоқда.

Республикамизнинг кўпгина тиббиёт муассасаларида аҳолига пуллик даволаш маслаҳат хизмати кўрсатилмоқда. Тиш даволаш поликлиникаларида, аёллар маслаҳатхоналарида бу ишлар яхши йўлга қўйилган. Уларда хўжалик ҳисобининг ўзига хос томони шифокорлар, тиббий ходимлар хизматига тўланадиган ҳақлар ва бошқариш харажатлари даромадлар ҳисобидан қопланади. Шунинг учун ҳам бу муассасаларда юқори малакали шифокорлар хизмат кўрсатади. Лекин ҳозирча хўжалик ҳисобидан даволаш муассасалари давлат руҳсатисиз кенгайтирилиши, пуллик тиббий хизмат қатъий чегараланиши ва ташкилот томонидан ўзгартирилиши мумкин эмас.

Мамлакатимиздаги барча дорихоналар хўжалик ҳисобида иш юритишмоқда. Сотиб олиш билан сотиш баҳоси ўртасидаги фарқ дорихоналарнинг даромади бўлиб, давлат бюджетига солиқлар тўлагандан кейин қолган қисми фойда ҳисобланади ва у моддий-техника базасининг мустаҳкамлашга ва ижтимоий-маданий тадбирларга сарфланади.

Олий таълим соҳасида умумий қабул қилинган талабаларга нисбатан қўшимча равишда 40 фоиз ўғил қизни пул тўлаш шарти

билан биринчи курсга қабул қилиш, пуллик тайёрлов курслари очиш, махсус пуллик курслар ва фирмалар ташкил этиш йўлга қўйилган. Булардан тушган маблағ профессор-ўқитувчиларни бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий ҳимоя қилишга ва олийгоҳларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлашга сарфланади.

Бугунги кунда республикада 65 та олий ўқув юрти бўлиб, уларда 263,6 мингдан ортиқ йигит-қизлар таълим олмақда ва улардан 36,9 мингтаси шартнома асосида ўқимокда. Республиканинг ҳар 10 минг аҳолисига олий ўқув юртида таҳсил олаётган 82 та талаба ва ўрта махсус ўқув юртларида 84 та талаба тўғри келмоқда.

Ҳамма олий ўқув юртлари республика бюджетидан молиялаштирилади, умумий харажатларнинг ўртача 32,3 фоизи иш ҳақига, 24,1 фоизи стипендияга (биргаликда 56,4 фоиз), 43,6 фоизи эксплуатация ва бошқа коммунал харажатларга сарфланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 26 июлдаги “Олий ўқув юртларида тўлов-контракт асосида ўқиш учун таълим кредитлари бериш тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Кейинги йилларда бу қарор борасида маълум ижобий ишлар амалга оширилди. Жумладан, ўқишга иштиёқманд ёшларга кўмак бериш, уларни ижтимоий ҳимоя қилиш, айти чоғда таълим тизимини жаҳон андозалари даражасида ислоҳ қилиш давлатимиз диққат-эътиборида бўлаётир.

Инсон саломатлигини мустаҳкамлаш ва уни ҳар томонлама жисмонан баркамол бўлишини таъминлаш жисмоний тарбия ва спортнинг асосий вазифасидир. Ана шу мақсадда спорт муассасалари корхона ва ташкилотлар ишчи ходимлари ўртасида, мактабларда, олийгоҳларда ва аҳоли ўртасида жисмоний тарбия ва спортни ташвиқот қилиб, бепул мусобақалар ўтказмоқдалар. Спорт томошахоналарида хўжалик алоқалари чегараланган. Бунинг асосий сабаби, спорт томошаларининг кўп ҳолларда бепул кўрсатилишидир, уларга кетадиган харажатлар давлат

бюджети, касаба уюшмалари ҳисобидан ва ҳар бир вазирликлар томонидан қопланмоқда.

Шу билан бирга, шаҳарларда жойлашган йирик спорт комплекс-ларида ҳўжалик ҳисобида иш юритилмоқда, чунки улар бақувват моддий базага, молиявий ресурсларга ва тажрибали ходимлар жамоасига эгадир. Бу эса жисмоний тарбия ва спортни аҳоли ҳамда ташкилотлар ўртасида самарали йўлга қўйишга, спорт иншоатининг моддий таъминотини яхшилашга имконият яратади. Жисмоний тарбия ва спорт ҳаракатини ривожлантириш мақсадида тегишли муассасалар давлат бюджетига тўланадиган солиқлардан озод қилинадилар. Солиқлар учун олинадиган маблағ муассаса моддий-техника базасини ривожлантиришга сарфланади.

11.4. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат ресурсларнинг бандлиги

Ижтимоий соҳанинг меҳнат ресурслари жамиятнинг ҳаракатдаги меҳнат ресурсларининг бир қисми ҳисобланади. Ижтимоий ишлаб чиқариш таркиби, жамиятнинг меҳнат тақсимоти даражаси, ривожланишининг мақсадга йўналтирилган вазифалари мамлакат меҳнат ресурсларини фаолият соҳалари бўйича тақсимлашни шарт қилиб қўяди. Моддий ишлаб чиқаришда банд бўлганлар сони билан ижтимоий соҳада банк бўлганлар сони таққослаш халқ ҳўжалигини мутаносиб ривожлантиришнинг асосидир.

Илмий техника тараққиётининг ривожланиши, жамият ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва мамлакат иқтисоди, ижтимоий ривожланишининг тезлашишини таъминлаш имконияти ва меҳнат ресурслари сонининг ўсишини таъминламоқда. Шунинг учун ҳам моддий ишлаб чиқариш билан ижтимоий соҳада банд бўлганлар Сони ўртасидаги алоқа ўзгариб бормоқда.

Ижтимоий соҳада бандлилик иккита турли хилдаги омиллар гуруҳи билан шартланади: 1) ходимлар сонинг ўсиши, 2) улар сонининг камайиши билан.

Хизмат кўрсатиш соҳаларида банд бўлганлар сонини келажакда ўсишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади. Биринчидан, мамлакатимизда кучли иқтисодий имкониятнинг мавжудлиги, жамият меҳнат унумдорлигининг юқорилиги, бозор иқтисоди шароитида ижтимоий соҳанинг мукаммаллашуви бу соҳада банд бўлганлар сонининг ўсиш омилларидан ҳисобланади. Моддий ишлаб чиқаришнинг муваффақиятли ривожланиши жамият меҳнати унимдорлиги даражаси ва ижтимоий соҳанинг аҳамияти уларнинг келажакдаги ривожланишига ва меҳнат ресурсларини ўз фойдаларига қайта гуруҳланишга йўл очиб беради. Иккинчидан, соҳада банд бўлганлар сонининг ўсишига аҳоли эҳтиёжининг ўзгаришига таъсир кўрсатади. Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий соҳа хизматига аҳолининг эҳтиёжи ортиб бормоқда. Бу маданиятнинг ўсиши ва аҳоли маънавий эҳтиёжининг ортиши, умумий ва махсус таълимнинг зарурлиги халқ саломатлигини сақлашда, аҳоли дам олишининг замонавийлашиши ва бўш вақтдан унумли фойдаланишни таъминлашда ўз аксини топмоқда.

Бозор иқтисоди шароитида мамлакатимиз аҳолисининг моддий ва маданий ҳаёт даражаси сифат жиҳатидан янги эҳтиёж таркиби билан тавсифланмоқда. Озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-рўзгор ашёлари аҳолининг биринчи эҳтиёжи ҳисобланади, шунингдек ижтимоий маданий эҳтиёж ҳам биринчи навбатда қондирилиши лозим.

Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолининг сифатли тиббиётга, малакали кадрлар хизматига, маданий хизматга эҳтиёжи ортиб бормоқда. Бу эса янги махсус ўқув юртларини очишни ва уларда малакали ходимларнинг тайёрланишини тақозо қилади, ижтимоий соҳада бандлилик келажакда илм фаннинг ривожланишига таъсир кўрсатади.

Мамлакатимиз аҳолиси маънавий ва маданий эҳтиёжининг ортиб бориши санъат ва маданият ходимлари сонининг кўпайишига таъсир кўрсатади. Аҳоли реал даромадларининг ортиши маиший хизмат ходимларининг хизматига бўлган

талабни кўпайтиради, бу эса соҳада банд бўлган ходимлар сонининг кўпайишига олиб келади.

Ижтимоий соҳа ўз вазифаларига кўра турли хил тармоқлардан ташкил топганлиги сабабли, унда банд бўлган ходимларнинг малакаси ҳам турличадир. Шунинг учун соҳалар махсус тайёргарликка, амалий ва назарий билимларга эга бўлган аниқ меҳнат фаолиятини олиб борувчи ходимларнинг малакасига кўра асосланган. Меҳнатнинг бундай тақсимлаш аниқликни талаб қилади ва ўз ўрнида ходимларни мутахассислиги бўйича тақсимлашни шарт қилиб қўяди.

Малака билан мутахассислик ўртасида катта фарқ бор. Ижтимоий соҳада юздан ортиқ асосий малака мавжуд бўлиб, уларга шифокор, ўқитувчи, тарбиячи ва бошқалар киради, мутахассислик эса малака доирасидаги меҳнат тақсимоли натижасида аниқланади. Масалан, шифокор малакаси терапевт, кўз, кулоқ бўйича ва бошқа мутахассисликларга, ўқитувчи малакаси эса математик, физик, химик каби мутахассисликларга ажратилиши мумкин.

Малакалар умумий белгилари билан малака гуруҳларини ташкил қилади. Бундай гуруҳлаш аниқ турдаги меҳнатнинг бир гуруҳ ходимлар томонидан бажарилишини билдиради. Хизмат кўрсатиш соҳасида бундай гуруҳларга тиббиёт, маданият ва санъат, фан ва фан хизмати кабиларда бандлилик даражаси бошқа тармоқлардагига караганда юқори. Иқтисодий таҳлил ижтимоий соҳада банд бўлганлар сонининг йилдан йилга кўпайиб бораётганини кўрсатмоқда.

Моддий ишлаб чиқариш соҳалари каби бу соҳаларда ҳам хизмат кўрсатиш турларига қараб меҳнатда бандлилик таснифи мавжуддир. Бу таснифда раҳбар ходимлар, мутахассислар, муҳандис ва техник ходимлар ва ишчилар гуруҳлари фарқланган.

Ижтимоий соҳанинг кўпчилик тармоқлари (согликни сақлаш, таълим, илм-фан соҳасидаги хизматлар, маданият, санъат, бошқариш ва ҳ.к.) корхонанинг асосий ишини ўрта махсус ва олий маълумотли мутахассислар бажариши билан

(ўқитувчилар, шифокорлар, бошқариш ходимлари, илмий ходимлар ва бошқалар) тавсифланади.

Соҳалар ходимларининг бажарадиган вазибаларига кўра таркиби ҳам хилма-хилдир. Вазифа бу ходимнинг бажариши лозим бўлган иш чегарисини билдиради, яъни унинг бурчи, ҳукуки ва масъулияти зиммасидаги вазифада умумлашади. Масалан, Олий ўқув юртларида асосий ходимлар таркиби (илмий педагог ходимлар) ректор, ўқув ва илмий ишлар буйича проректор, деканлар, кафедра мудирлари, профессорлар, доцентлар, катта ўқитувчилар, ўқитувчилар ва ассистентлардан иборат ходимларни ўз ичига олади.

Моддий ишлаб чиқариш тармоқларига нисбатан ижтимоий соҳа ўз йўналиши, бир соҳага махсуслашуви жиҳатидан ўрта махсус ва олий маълумотли кадрлар билан ўз меҳнат ресурсларини камраб олишда анча устунликка эга, масалан, бошқарув аппаратида ҳар мингта банд одамга 650-700, соғлиқни ва халқ таълимида 470-500 мутахассис тўғри келса, моддий ишлаб чиқаришда бу кўрсаткич 200-250 кишини ташкил этади. Чунки хизмат кўрсатиш соҳаларида асосий иш турини бажарувчилар мутахассислардир. Шунингдек, ижтимоий соҳа ходимларининг демографик таркиби, яъни ишловчиларнинг жинси ва ёши билан ҳам моддий ишлаб чиқариш соҳаларидагидан бир мунча фарқ қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда соҳада аёллар меҳнатидан эркакларникидан кўра кўпроқ фойдаланилади. Ҳозирги кунда республикамизда умумтаълим мактабларида ўқитувчиларнинг деярли 4 дан 3 қисмини аёллар ташкил этади.

Яна бир ўзига хос томони шундаки, ижтимоий соҳада пенсия ёшидаги ходимлар бошқа соҳаларга қараганда кўпроқ меҳнат қиладилар. Бу соҳалар ақлий меҳнатни кўпроқ талаб қилгани сабабли юқори малакали ходимлар олий ўқув юртларида, илмий ишларда, бошқарув ташкилотларида пенсия ёшида ҳам ишларини давом эттирадилар.

Хизмат кўрсатиш соҳаларида қўшимча ишчи кучидан

фойдаланишга кенг йўл берилган, шунинг учун ҳам бу соҳаларда ўриндошлик сифатида меҳнат қилувчилар кўпчиликни ташкил қилади. Бу ўз навбатида соҳаларнинг махсуслашуви эҳтиёжидан келиб чиқади. Чунки бу соҳаларнинг айримларида мавсумий ишлар бажарилади, ҳафтанинг баъзи кунларида ва сутканинг баъзи соатларида жонли меҳнат талаб қилинади, бу эса ҳар хил даражадаги малакали меҳнат ресурсларига эҳтиёж яратади. Шунинг учун ҳам ижтимоий соҳада маълум иш ҳақи эвазига ўриндошлик тўлиқсиз ишчи кунда соатбай ишлайдиган нафақа ёшидаги кишилар, аёллар, талабалар, уй бекалари меҳнатидан ҳам фойдаланилади.

11.5. Ижтимоий соҳада меҳнат ресурсларининг шаклланиши

Меҳнат ресурсларининг шаклланиши дейилганда ижтимоий соҳа тармоқлари учун ходимлар танлаш, шунингдек ходимлар малакасини оширишга тайёрлашни ташкил этиш тушунилади.

Хизмат кўрсатиш соҳалари учун ходимларни тайёрлаш меҳнат ресурсларини шакллантиришнинг умумий қонунияти билан тавсифланади. Бу соҳаларда ҳам ходимларни танлаш асосан меҳнатга қобилиятли, ёши етган шахслар ҳисобига амалга оширилади. Мутахассислар махсуслашган олий ва ўрта махсус юрларида тайёрланади.

Меҳнатга лаёқатли аҳоли сонининг ўсиб бориш суръатлари ошган ва иқтисодиётнинг айрим тармоқларида ортиқча ишчи кучи юзага келган, ишлаб чиқариш бир, шаклидан бошқа шаклга ўзгартирилаётган бир шароитда Ўзбекистонда тўлақонли ишчи кучи бозорини шакллантиришга гоят жиддий эътибор берилмоқда. Меҳнат қилишниги ихтиёрийлик тамойили қонун билан мустаҳкамланган, мажбурий меҳнат ман этилган, ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш, уларни янги касбларга ўргатиб қайта тайёрлаш механизми яратилган.

Мулкни босқичма-босқич давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, хусусий, ижара ва бошқа хўжаликларни барпо этишни ривожлантириш, тадбиркорликни йўлга қўйиш ва қўллаб

қувватлаш ерларни аҳолига бўлиб бериш натижасида бандлик соҳасидаги мавжуд кескинликни бартараф этишга, аҳолининг иш билан банд бўлмаган катта қисмини фойдали меҳнатга жалб қилишга эришилмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий соҳа учун бозор талабига жавоб берадиган маънавий баркамол, соғлом билим жихатидан етук мутахассислар талаб қилинмоқда. Уларнинг сиёсий ва ишчанлик сифатларига эътибор берилмоқда. Бу соҳаларга мутахассислар тайёрлашда ёшларнинг қизиқишларига аҳамият бериш керак, чунки бу соҳа ходимлари ҳаётий зарур бўлган ижтимоий вазифаларни ҳал қиладилар, бу эса юқори малака талаб қилади.

Ёшлар ижтимоий соҳанинг меҳнат ресурслари манбаининг асоси ҳисобланганлиги сабабли уларни тайёрлаш вазифаси муҳим халқ хўжалик аҳамиятига эгадир. Ёшларга касб танлашда ёрдам бериш, илмий тизимли касб йўналишига қаратиш мамлакатимизда меҳнат ресурсларини шакллантириш ва ундан фойдаланиш механизмнинг ажралмас қисмидир.

Республикамизнинг барча вилоятларидаги меҳнат биржалари умумтаълим мактаблари ва бошқа ўқув юртларини тугатган ёшларга соҳа бўйича иш топишга ёрдам бермоқдалар. Ижтимоий соҳани ходимлар билан таъминлаш маҳаллий ҳокимларнинг диққат марказида турибди. Ёшларни бу соҳа ишларига қизиқишини орттириш республика ҳукуматининг ва тегишли қўмиталарнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Хизмат кўрсатиш соҳалари учун ходимлар тайёрлаш икки йўналишда: 1) корхона, ташкилотларда шогирд сифатида тажриба орттириш; 2) махсус касб ҳунар ва олий ўқув юртларида таълим олиш орқали амалга оширилмоқда.

Ижтимоий соҳанинг ҳаракат қилиш шarti уни юқори малакали олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассисларга бўлган эҳтиёжини қондиришдир. Республикаимизда соҳалар учун педагогика, тиббиёт ва бошқа колледж ва лицейларда иқтисод,

ҳуқуқ, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, таълим, санъат ва маданият соҳалари учун мутахассислар тайёрланади. Олий таълим тизимининг ярмидан кўпроғи ижтимоий соҳа учун мутахассислар етказиб беради.

Мамлакатимизда умутаълим мактаблари ўқитувчиларининг малакасини ошириш институтлари ҳар бир вилоятда фаолият кўрсатмоқда.

Шунингдек, Тошкент шаҳрида олий таълим, ўрта махсус ўқув юртлари, коллежлар ўқитувчилари ва шифокорлар малакасини ошириш институтлари ишлаб турибди. Турли мавқеидаги анжуманлар ўтказиш ходимлар малакасини оширишнинг яна бир йўналиши сифатида хизмат қилмоқда.

Булардан ташқари, республикаимизда илмий педагогик ходимлар ва раҳбар ходимлар малакасини ошириш олий мактаби ҳам ишлаб турибди. Бу тизим малака ошириш институтлари ва факультетларини, аспирантураларни, ижодий таътиллارни, қисқа муддатли курсларни, олий ўқув юртларида стажировка қилишни, ҳаракатдаги семинарларни ўз ичига олади.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида мутахассисларнинг малака-сини бозор муносабатлари асосида ошириш давр талаби бўлиб турибди. Ўз билимини тинмай ошириш, илмий техника янгиликларини ўзлаштириб бориш бозор қонуниятларининг асосидир.

11.6. Ижтимоий самарадорлик

Ижтимоий иқтисодий ривожланишнинг асосий шарти бу хўжалик амалиётида бўлган ишлаб чиқаришнинг сифат ва самарадорлигини оширишдан иборатдир. Бу муаммо тўла ҳолда халқ хўжалигининг ижтимоий соҳасига ҳам таълуқлидир.

Хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантиришнинг самарадорлигига баҳо беришда, биринчи навбатда, бутун халқ хўжалигининг ҳолати ҳисобга олинади. Жумладан, асосий эътибор, бу соҳанинг ишлаб-чиқаришнинг ривожланишига таъсир кўрсатишига, халқ фаровонлигининг ўсишига ва

шахснинг камол топишига шароит яратишга қаратилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида республикамиз иқтисодий стратегиянинг асосий йўналиши илмий техника тараққиётини ҳар томонлама юксалтиришдан иборатдир. Ижтимоий соҳанинг фан ва халқ таълими тармоқлари мамлакатимизнинг илмий техник куч қудратининг шаклланишида бевосита қатнашади. Халқ хўжалигининг ривожланишида илмий тадқиқотлар натижаларининг янги техникада мужассамлашувида, ишлаб чиқаришнинг замонавий усулларини қўллаш орқали меҳнат унумдорлигининг ошишида илм фаннинг қўшаётган ҳиссасини кўриш мумкин.

Халқ таълими мамлакат илмий техника салоҳиятининг талабларига мос келадиган малакали мутахассисларни тайёрлайди. Ходимлар малакасининг ошиши меҳнат унумдорлигига, бу эса ижтимоий маҳсулот ва миллий даромаднинг ўсишига ижобий таъсир кўрсатади.

Моддий ишлаб чиқаришнинг интенсифлашувида ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқлари ҳам таъсир кўрсатади. Масалан: соғлиқни сақлаш тизимидаги ютуқларнинг ўлим ва касалликнинг камайишига таъсири натижасида ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар камаяди, бу эса меҳнат самарадорлигини оширади.

Ишчи кучини тақрор ишлаб чиқариш шароитларининг ўсишида маиший хизмат ва уй жой хўжалигининг ўрни каттадир. Бу тармоқлар хизмати ҳажми ва сифатининг ўсиши ходимлар бўш вақтларининг кўпайишига олиб келади. Бўш вақтдан оқилона фойдаланиш ҳам ноишлаб чиқариш тармоқларининг жисмоний тарбия, маданият, санъат каби соҳалари ҳисобига амалга оширилади.

Шундай қилиб, ижтимоий соҳани ривожланиш самарадорлигининг ошиши моддий ишлаб чиқариш ўсишини тезлатиш учун хизмат қилади. Бу соҳаларнинг асосий вазифаси инсонга, унинг онгига ва одамлар ўртасидаги алоқаларга таъсир этишдан иборатдир. Шунинг учун бу соҳада ижтимоий самарадорлик тушунчаси алоҳида аҳамият касб этади.

Ижтимоий самарадорлик ва унинг таъминланиш шартлари ижтимоий иқтисодий тизим билан аниқланади. Асосий иқтисодий қонуният пировард натижа ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий соҳада харажатларнинг иқтисодий самарадорлиги шахснинг жисмоний ва маънавий мукамал-лашувида, инсон ҳаёт тарзини ва ижтимоий алоқаларнинг мужассамлашувида кўринади. Ижтимоий самарадорликка эришиш натижаларига мисол тариқасида соғлиқни сақлаш соҳасидаги муваффақиятлар, аҳолининг маданий даражаси, бўш вақтдан самарали фойдаланиш, инсонлар тафаккурининг ўсишини кўрсатишимиз мумкин. Тушунарлироқ қилиб айтганда, ижтимоий соҳанинг таъсири ижтимоий самарадорлик ижтимоий ҳаётда шахснинг тўла камол топишдаги ўзгаришларда кўринади.

Хизмат кўрсатиш соҳаларида иқтисодий ва ижтимоий самарадорлик барча тармоқлардаги аниқ меҳнат жараёнларига боғланган ҳолда кўриб чиқилади. Масалан: тиббиёт соҳасида соғлиқни сақлаш самарадорлиги, халқ таълимида педагогика самарадорлиги ва х.к.

Ижтимоий соҳанинг халқ хўжалигининг равожланишидаги самарадорлигини, моддий ишлаб чиқариш ўсишини тезлаштиришдаги хиссасини аниқлаш мураккаб вазифадир. Амалиётда бундай баҳо бериш илмий техника тараққиётини таъминлаш билан алоқаси бўлган тармоқларда, яъни фан ва халқ таълими, шунингдек, соғлиқни сақлашда қўлланилади.

Халқ таълими тармоғидаги самарадорлик улар тайёрлаган кадрларнинг маълумоти ва малакаси даражаларини таққослаш орқали аниқланади. Мисол учун икки гуруҳ ишчиларни тўлиқ ўрта маълумотли ва тўлиқсиз ўрта маълумотли ишчилар ишлаб чиқарган маҳсулотлар кўрсаткичларини ёки махсус ҳунар техника ўқув юртини битирган ишчи билан бевосита ишлаб чиқаришда етишган ишчининг кўрсаткичларини солиштириш орқали аниқлаш мумкин. Соғлиқни сақлаш билан боғлиқ харажатларнинг самарадорлиги касал бўлиш даражасининг

пасайиши оқибатида иқтисодий йўқотишларнинг пасайиши орқали аниқланади.

Касалликнинг пасайиши туфайли эришилган иқтисодий самарадорликни баҳолаш учун, биринчи навбатда, касалнинг қандай турига қарши олиб борилган муваффақияли кураш орқали иш вақти йўқотилишининг олди олинганлигини аниқлаш лозим. Бартараф этилган вақт йўқотишларини ишлаб чиқариш кўрсаткичларига кўпайтириш орқали қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини аниқлаш мумкин. Шу билан бирга, касалликни даволаш ишлари билан боғлиқ харажатларнинг миқдорига эътибор бериш лозим. Уларни таққослаш орқали соғлиқни сақлашдан олинадиган иқтисодий самарадорликни баҳолаш мумкин.

Лекин саломатликни мустаҳкамлаш ва касалликнинг камайиши фақат даволашга боғлиқ бўлмай, балки касалликнинг олдини олишга ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ. Масалан: ёппасига эмлаш орқали бир неча турдаги касалликнинг олди олиниши мумкин. Бу эса иқтисодий йўқотишларни камайитириш учун сарфланадиган харажатларни тезда қоплайдиган тиббий тадбир ҳисобланади.

11.7. Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий соҳада сифат кўрсаткичлари

Ижтимоий соҳа харажатлари самарадорлигини ошириш унинг тармоқлари ва бўғинларида иш сифатини ошириш билан боғлиқдир. Хизмат сифати иқтисодиётнинг ривожланиши натижасида содир бўлаётган эҳтиёжларнинг қондирилиш даражаси аниқланади. У ўзида ижтимоий иқтисодий самарадорликка таъсир қилувчи барча омиллар йиғиндисини мужассамлаб, самарадорликнинг шаклланиш жараёнини кузатиш имкониятини беради.

Сифат кўрсаткичлари турли-тумандир. Кўп ҳолларда улар андозалар асосида ишларни ўтказишда объектив шартларга ва талабларга мувофиқ аниқланади. Энг асосий ролни меҳнат ва

хизматларнинг сифат кўрсаткичлари ўйнайди. Аниқ хизмат турларининг сифат кўрсаткичлари шу тармоқнинг махсус ўналишига боғлангандир. Масалан, ижтимоий соҳанинг турар-жой хўжалигида, транспортда ва алоқа хизматида истеъмолчиларга ўз вақтида хизмат кўрсатиш асосий кўрсаткич ҳисобланади.

Баъзи бир тармоқларда, масалан, маиший хизмат соҳасида хизмат сифатини икки усулда аниқлаш мумкин: а) маҳсулот сифати билан; б) хизмат сифати билан.

Бу тармоқда истеъмолчи талабини унга хизмат кўрсатиб вақтдан иқтисод қилиш учун шароит яратиш пировард натижа ҳисобланади. Бундай аниқлаш усуллари моддий ишлаб чиқаришга таалуқли бўлган тармоқларга хизмат кўрсатиш учун қулайдир. Ижтимоий соҳанинг моддий ишлаб чиқаришдан фарқи шундаки, сифат кўрсаткичлари маҳсулотнинг жисмоний ва бошқа тавсифларига қараб эмас, балки бевосита хизмат жараёнининг зарур томонларига қараб баҳоланади. Масалан, очиқ дарслар ва назоратли текширишлар каби усуллар халқ таълими соҳасига хос бўлса, театр соҳасида спектаклнинг маънавий-бадиий даражаси кенгаш томонидан баҳоланади.

Булардан ташқари, аҳолидан тушаётган шикоятлар ва таклифлар ҳам эътиборга олинади. Аҳолининг турар-жой ва ижтимоий-маданий хизматга бўлган талабини ўрганиш учун аҳоли ўртасида ижтимоий тадқиқотлар ва махсус сўровлар ўтказилади. Лекин бундай тадқиқотлар кўп вақтни ва маблағни талаб қилади. Шунинг учун ҳам биринчи навбатда юқори сифатли хизмат кўрсатиш учун ижтимоий соҳа етарли даражадаги ресурслар билан таъминланиши керак. Ходимлар малакасининг юқори эканлиги ишнинг сифатига ижобий таъсир кўрсатади, лекин ижтимоий соҳанинг баъзи тармоқларида ўрта малакали ходимлар кўпроқ талаб қилинади.

Меҳнат сифатини ошириш учун соҳаларни истеъмолчиларнинг хизматга бўлган талабларини қондира оладиган миқдорда малакали ходимлар билан таъминлаш лозим.

Шунинг чун ҳам соғлиқни сақлаш тизимининг шифокорлар билан таъминланиши тиббий хизмат сифатига бир ўқувчига тўғри келадиган ўқитувчиларнинг ўртача сони таълим сифатига таъсир қилади.

Меҳнат ресурслари билан таъминланган ижтимоий соҳанинг сифат кўрсаткичларига моддий-техника базасининг ҳам катта таъсири бор. Масалан, маҳаллий театрлардаги жойлар сони, кутубхоналардаги китоб фондлари кабила хизмат кўрсатиш сифатига таъсир этувчи омиллардан ҳисобланади. Бунда асосий эътибор моддий ресурсларнинг таркибига уларнинг замон талабига жавоб беришига, шунингдек, асосий воситаларнинг жисмоний ва маънавий эскиришига қаратилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий соҳада сифат кўрсаткичларини янада мукаммаллаштириш, сифатини бошқариш муҳим вазифа бўлиб, у доимий равишда назорат қилиб борилади. Сифатини бошқариш орқали маҳсулот ишлаб чиқаришни режалаштириш, моддий-техника ҳолати таъминотини аниқлаш, аттестация ва сифат кўрсаткичларининг ҳолати, ходимлар малакасини ошириш ишлари тўғри йўлга қўйилади.

Қисқача хулосалар

Иқтисодиёт меъёрида фаолият қилиш ва барқарор ўсиши учун барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг ўзаро боғлиқлиги ва мувозанатли ривожланиши талаб қилинади. Бунда ижтимоий соҳани ўрни беқиёсдир. Бу соҳани жадал ривожланиши, унинг моддий-техника асоси қай даражадалигига боғлиқ. Аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқларининг моддий-техника ҳолати хизмат ҳажмини оширибгина қолмай, балки ушбу соҳа ходимларининг меҳнат самарадорлигини оширади. Ижтимоий соҳа моддий-техника асосининг натурал шакли уларнинг фондларидир. Биргина 2005 йилда ижтимоий соҳа объектларини қуриш учун 1044,6 млрд. сўм инвестициялар йўналтирилди ва бу республикадаги инвестициялар ҳажмининг 34,7 фоизини ташкил қилди. Ноишлаб чиқариш соҳасига

йўналтирилган инвестициялар умумий ҳажмидан таълим объектлари қурилишида 348,5 млрд. сўм, коммунал қурилишда 92,2 млрд. сўм, соғлиқни сақлаш объектлари қурилишида 66,7 млрд. сўм ўзлаштирилди.

Умумтаълим мактабларини қурилиши ва қайта таъмирлаш ҳисобига 126,3 минг ўқув ўринли 337 та умумтаълим мактаблари, мактаблар учун 95 спорт иншоатлари ишга туширилди.

Академик-лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари қурилиши ва қайта таъмирлашда 216,1 млрд. сўм инвестиция ўзлаштирилди.

Юқоридаги қурилишларни молиялаштиришда асосий ролни давлат бюджети ўйнайди. Хизмат кўрсатиш соҳаларида капитал қурилиш ишлари пудрат асосида олиб борилади.

Ижтимоий соҳанинг моддий-техника асоси мамлакатимиз миллий бойлигининг бир қисми ҳисобланади.

Ижтимоий соҳанинг меҳнат ресурслари миллий иқтисодиёт меҳнат ресурсларининг бир қисмидир. Ижтимоий соҳа ўз вазифаларига кўра турли хил тармоқлардан иборат бўлганлиги учун, унда банд бўлган ходимларнинг малакаси ва таркиби турличадир. Малака билан мутахассислик ўртасида катта фарқ мавжуд. Соҳалар ходимларининг бажарадиган вазифаларига кўра таркиби ҳам ҳилма-ҳилдир ва уларни малакаларини ошириб бориш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий соҳани ривожланиш самарадорлигини ортиб бориши моддий ишлаб чиқаришнинг ўсишини тезлатиш учун хизмат қилади.

Таянч тушунчалар

Ноишлаб чиқариш соҳасининг асосий фондлари, илм-фан, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат, туризм (саёҳлик), жисмоний тарбия, ижтимоий соҳанинг меҳнат ресурслари, ижтимоий соҳада бандлик, ижтимоий соҳада самарадорлик, сифат кўрсаткичлари.

Назорат учун саволлар

1. Ижтимоий соҳанинг моддий-техника асосини баён қилиб беринг.
2. Ижтимоий соҳанинг асосий фондлари ва жорий истеъмол моддий ресурслари деганда нималар тушинилади?
3. Ижтимоий соҳадаги капитал қўйилмаларнинг манбаларини тушунтириб беринг.
4. Ижтимоий соҳа тармоқларидаги асосий фондларнинг ўзига хос хусусият-ларини изоҳлаб беринг.
5. Хизмат кўрсатиш соҳаларида банд бўлганлар сонини ўсиши қандай ҳолатлар билан изоҳланади?
6. Малака билан мутахассислик ўртасида қандай фарқ бор?
7. Ижтимоий соҳа ходимларининг демографик таркибини моддий ишлаб чиқариш соҳаларидагилардан фарқини тушунтириб беринг.
8. Ижтимоий соҳа учун кадрлар тайёрлаш ва уни ҳозирги кундаги ҳолати ҳақида тушунча беринг.
9. Ижтимоий соҳа учун ходимлар тайёрлаш қандай йўналишларда амалга оширилади?
10. Ижтимоий самарадорлик деганда нималар тушинилади?
11. Ижтимоий соҳадаги сифат кўрсаткичларига изоҳ беринг.

Фойдаланилган адабиётлар

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Президент фармонлари ва ҳукумат қарорлари:

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т., Ўзбекистон, 2009.
- 1.2. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуни. 1990 йил 13 октябр.
- 1.3. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонуни. 1991 йил 15 феврал.
- 1.4. Ўзбекистон Республикасининг «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида»ги қонуни. 1995 йил 21 декабр, №159-1.
- 1.5. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинли-гининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуни. 2000 йил 26 май.
- 1.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. 2005 йил 11 апрел.
- 1.7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъект-ларини ҳуқуқий химоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора -тадбирлар тўғрисида»ги Фармони. 2005 йил 14 июн.
- 1.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Йирик sanoat корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасидаги кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. 2006 йил 5 январь.
- 1.9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиёт реал сектори корхоналарини молиявий барқарорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (2008 йил 18 ноябрь) Фармони.

- 1.10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Навоий вилоятида «Эркин индустриал-иқтисодий зона (ЭИИЗ) ташкил этиш тўғрисида»ги 2008 йил 2 декабр Фармони // Халқ сўзи, 2008 йил 3 декабрь.
- 1.11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисидаги (2010 йил 14 декабрь) Фармони // Халқ сўзи, 2010 йил 15 декабрь.
- 1.12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектларини текширишларни янада қисқартириш ва улар фаолиятини назорат қилишни ташкил этиш тизимини такомиллаштириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги (2011 йил 4 апрель) Фармони. // Халқ сўзи, 2011 йил 5 апрель.

II. Президент И.А.Каримов асарлари, маърузалари ва нутқлари:

- 2.1. Каримов И.А. “Ўзбекистон - келажаги буюк давлат”. -Т., «Ўзбекистон», 1992. 62-бет.
- 2.2. Каримов И.А. “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”. -Т., «Ўзбекистон», 1994. 299-бет.
- 2.3. Каримов И.А. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”. Т., «Ўзбекистон», 1997. 326 бет.
- 2.4. Каримов И.А. “Ўзбекистон буюк келажак сари”. Т., «Ўзбекистон», 1998. 686 бет.
- 2.5. Каримов И.А. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз”. Т., «Ўзбекистон», 2000. 112 бет.
- 2.6. Каримов И.А. “Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократ-лаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир”. Т.: Ўзбекистон, 2005. -96 б.
- 2.7. Каримов И.А. “Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди”. -Т.: Ўзбекистон, 2005. 160-бет.

- 2.8. Каримов И.А. “Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2006 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маъруза. // Халқ сўзи, 2006 йил 11 февраль.
- 2.9. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т., «Маънавият», 2008.
- 2.10. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т., Ўзбекистон, 2009.
- 2.11. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Мустақил-лигининг 18 йиллиги муносабати билан қилган маърузаси. // Халқ сўзи, 2009 йил 1 сентябрь.
- 2.12. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Т.: Ўзбекистон, 2010.
- 2.13. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. –Т., Ўзбекистон, 2010.
- 2.14. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маъросимдаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.
- 2.15. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т., Ўзбекистон, 2011.

III. Махсус илмий асарлар

- 3.1. Абдуганиев А., Мирзакаримова М. “Ўтиш даври иқтисодиётида меҳнат бозори”. Т., «Меҳнат», 1999. 98-бет.

- 3.2. Ваҳобов А.В. «Бозор муносабатларига ўтиш босқичидаги кўп укладли иқтисодиёт ва унинг такроран ҳосил бўлиши». Т., «Молия», 2002. 330-бет.
- 3.3. Ходиев Б., Бекмуродов А., Ғофуров У., Тухлиев Б. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. -Т.: Иқтисодиёт, 2009. -120 бет.
- 3.4. Шодмонов Ш., Ғофуров У. «Иқтисодиёт назарияси». Дарслик. –Т.: Иқтисод-Молия, 2010. 728-бет.
- 3.5. Фуломов С.С. «Ўзбекистон Республикаси: бозор иқтисодиётига ўтиш йўли». Т., «Фан», 1996. 131-бет.

IV. Илмий мақолалар:

- 4.1. Абулқосимов Х., Мўминов Н. «Таркибий ўзгаришлар ўсиш омили» // Иқтисод ва ҳисобот. 1997. №2. 24-26-б.
- 4.2. Ваҳобов А. «Кўп укладли иқтисодиёт ва даромадлар». // Иқтисод ва ҳисобот. 2000. №3. 11-14-б.
- 4.3. Исмоилов О., Ратаев Ф., Жўраев А. «Ўзбекистон иқтисодиётида кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланиш имкониятлари». // Иқтисодиёт ва таълим. 2003. №1. 53-57-б.
- 4.4. Исроилова Ш. «Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон иқтисодиётида таркибий ўзгаришларнинг зарурияти». // Иқтисодиёт ва таълим. 2003. №4.
- 4.5. Йўлдошев З., Ҳалифаев А. «Ўрта табақа синфини шакллантириш вазибалари». // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2001. №4. 6-9-б.
- 4.6. Каримов Н. «Аҳоли бандлиги - бозор талаби». // Иқтисод ва ҳисобот. 1998. №8. 44-45-б.
- 4.7. Хайдаров Ҳ. «Саноат тармоқларида таркибий қайта тузишнинг хусусиятлари». // Иқтисодиёт ва таълим. 2003. №1. 40-46-б.

- 4.8. Хўжаев Н. «Иш билан бандлик». // Ҳаёт ва иқтисод. 1991. №2. 2-5-б.
- 4.9. Гофуров У. «Кичик бизнеснинг катта имкониятлари». // Иқтисод ва ҳисобот. 1997. №11-12. 16-18-б.

V. Расмий статистик тўпламлар:

- 5.1. «Народное хозяйство Республики Узбекистан в 1992 году». Т.1. -Ташкент, 1993. с.301.
- 5.2. «Народное хозяйство Республики Узбекистан в 1992 году». Т.2. -Ташкент, 1993. с.323.
- 5.3. «Основные показатели социально-экономического развития Республики Узбекистан за 1995 год». -Ташкент, 1996. с.95.
- 5.4. «Узбекистан 1991-1995. Информационный сборник». - Ташкент, 1996. с.47.
- 5.5. «Ўзбекистон Республикасининг 1997 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари». Қисқача статистик тўплам. -Тошкент, 1998. 95-бет.
- 5.6. «Социальное-экономическое положение Республики Узбекистан за 2000 год». Т.: 2000. с.286.
- 5.7. «Ўзбекистон иқтисодиёти». Таҳлилий шарҳ, 2004 йил. Т., 2005. 127-б.
- 5.8. «Ўзбекистон Республикаси 2005 йил статистик ахборотномаси». –Т.: 2006. 97-бет.
- 5.9. «Ўзбекистон Республикаси 2006 йил статистик ахборотномаси». –Т.: 2007. 103-бет.
- 5.10. «Ўзбекистон Республикаси 2007 йил статистик ахборотномаси». –Т.: 2008. 103-бет.
- 5.11. «Ўзбекистон Республикаси 2008 йил статистик ахборотномаси». –Т.: 2009. 104-бет.
- 5.12. «Ўзбекистон Республикаси 2009 йил статистик ахборотномаси». –Т.: 2010. 104-бет.
- 5.13. «Ўзбекистон Республикаси 2010 йил статистик ахборотномаси». –Т.: 2011. 104-бет.

VI. Газета ва журналлар

1. «Халқ сўзи» газетаси.
2. «Менинг мулким» газетаси.
3. «Бозор, пул ва кредит» журнали.
4. «Иқтисодиёт ва таълим» журнали.
5. «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси» журнали.
6. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнали.
7. Журнал «Экономическое обозрение».
8. Журнал «Российский экономический журнал».
9. Журнал «Вопросы экономики».

VII. Статистик маълумотлар тўпламлари

10. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси.
Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил статистик ахборотномаси, Т., 2008.
11. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси.
Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил статистик ахборотномаси, Т., 2007.
12. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси.
Ўзбекистон Республикасининг 2005 йил статистик ахборотномаси, Т., 2006.

VIII. Интернет сайтлари

13. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти.
14. www.uza.uz – Ўзбекистон Республикаси Миллий Ахборот Агентлиги расмий сайти.
15. www.ceer.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Самарали иқтисодий сиёсат маркази расмий сайти.
16. www.internetindicators.com – Иқтисодий индикаторлар Интернет веб-сайти.
17. www.uzreport.com – SAIPRO konsalting kompaniyasiga tegishli, O'zbekiston va butun dunyodagi biznes tizim va iste'molchilarga

axborot yetkazib berishga mo'ljallangan integratsiyalashgan internet loyiha.

18. www.uzsecurities.com – O'zbekiston Respublikasining Qimmatli qog'ozlar bozori haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.
19. www.uzexport.com - O'zbekiston Respublikasining mamlakat eksport salohiyati haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

ФАННИ ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Ушбу "Ижтимоий соҳа иктисодиёти" фани режасига киритилган барча маърузалардаги масалалар бевосита илгор замонавий педагогик технологиялардан фойдаланилган ҳолда амалга оширилади. Жумладан, муаммоли, синквейн, кластер, интерактив, фикрлар ҳужуми туридан, кўргазмали воситалардан мультимедия воситаларидан, мавзулар бўйича тайёрланган схемалар, диаграммалар, жадваллар ҳамда слайдлардан фойдаланиб дарс ўтиш мақсадга мувофиқ.

Шу билан бирга проф. Ш.Ш.Шодмонов, доцентлар Г.Баубекова ва Г.Ҳолиқовалар томонидан тайёрланган "Инновационные методы обучения в экономическом образовании" номли китобни, Тошкент - "Фан" -2003 йил 48-87 бетларидан, проф. Шодмонов Ш., доц. Баубекова Г. ларнинг "Педагогическое мастерство и инновации в преподавании экономической теории", Тошкент -"Янги аср авлоди", 2004 йил китобни 26-72 бетларида баён қилинган фикрлардан, Ш.Шодмонов, Т.Зияев ва М.Яхшиеваларнинг "Иктисодиёт назарияси" фанидан тест ва саволлар тўплами, Тошкент -2006 йил, мавзу 20 ва 23 лардан, Т.Зияев, Р.Юсуповлар томонидан «Ижтимоий соҳа иктисодиёти» фани бўйича тайёрланган ўқитиш технологиясидан (ТДИУ, 2007 йил) ҳамда Т.Зияев томонидан ушбу фан бўйича тайёрланган тестлардан фойдаланиш мумкин.

И Л О В А Л А Р

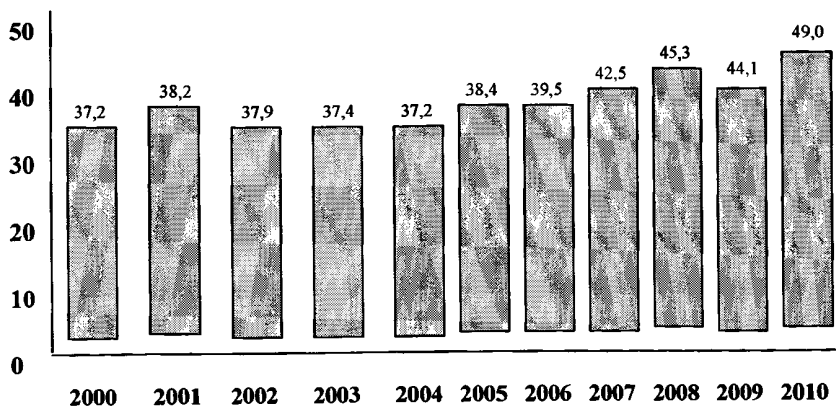
1-ИЛОВА

Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларининг ўсиш суръатлари, олдинги йилга нисбатан фоизда¹

Хизмат турлари	2007 йил	2008 йил
Бозор хизматлари	126,6	121,0
Шундан, савдо ва умумий овқатланиш хизматлари	132,5	126,8
Транспорт хизматлари	121,1	112,7
Алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари	151,5	140,1
Молия ва банк хизматлари	123,8	132,2
Туристик-саёҳат хизматлари	122,3	126,3
Меҳмонхона хизматлари	133,5	122,5
Маиший ва коммунал хизматлари	109,3	108,4
Автомобилларни таъмирлаш ва бошқа техник хизматлар	138,7	139,2
Бошқа хизматлар	142,5	130,6

2-ИЛОВА

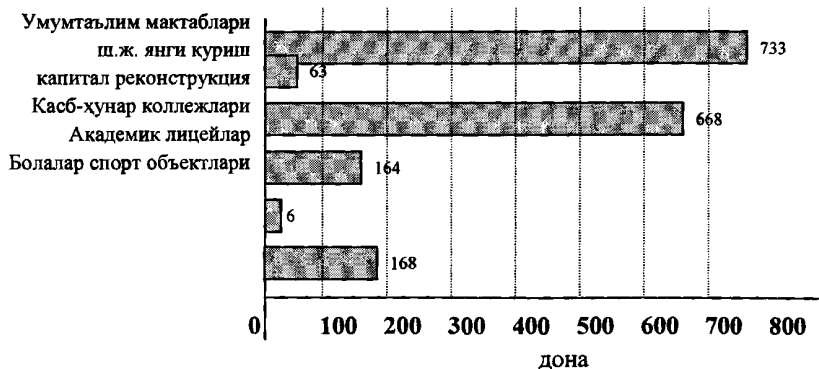
Хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши, фоизда²

¹ Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». –Т.: «Ўзбекистон», 2009. 46-бет.

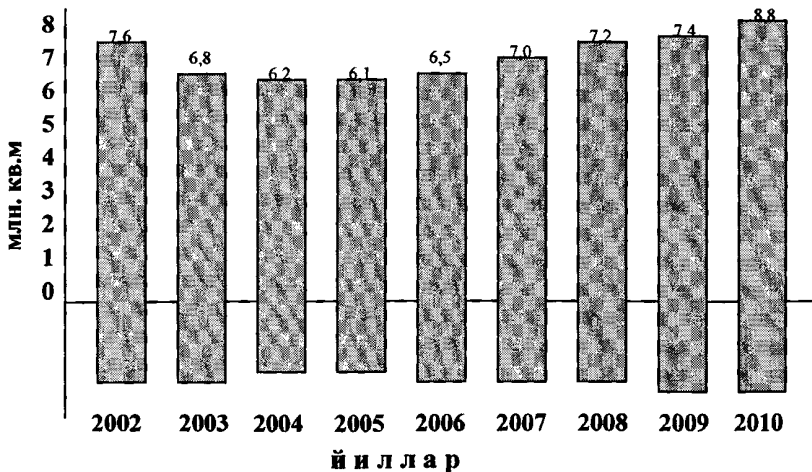
² Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». –Т.: «Ўзбекистон», 2009. 47-бет.

**2009 йилда қишлоқ жойларида ишга туширилган
тизими ва болалар спорти объектлари, дона¹**

4-ИЛОВА

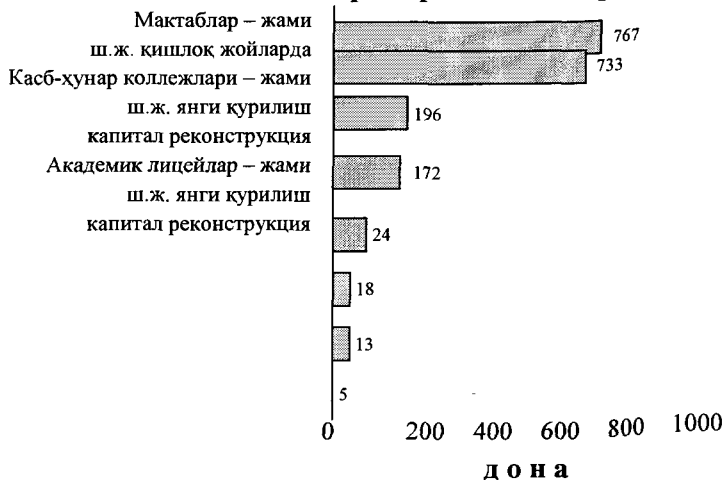
**Фойдаланишга топширилган уй-жой умумий майдоини,
млн.кв.м²**

¹ Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». –Т.: «Ўзбекистон», 2009. 74-бет.

² Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». –Т.: «Ўзбекистон», 2009. 100-бет.

2009 йилда қишлоқ жойларида ишга туширилган таълим тизими ва болалар спорти объектлари, дона¹

¹ Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». –Т.: «Ўзбекистон», 2009. 102-бет.

ДУНЁДАГИ ЭНГ ЙИРИК ОТЕЛЛАР

Меҳмонхона номи	Жойлашган ўрни	Номерлар сони
Ambassador City Jomtien	Таиланд	5100
MGM Grand	Лас-Вегас	5005
Excalibur	Лас-Вегас	4032
Flamingo Hilton	Лас-Вегас	3642
Las Vegas Hilton	Лас-Вегас	3174
The mirage	Лас-Вегас	3049
Monte Carlo	Лас-Вегас	3014
Treasure Island	Лас-Вегас	2900
Bally's	Лас-Вегас	2814
Circus Circus	Лас-Вегас	2793
Imperial Palace	Лас-Вегас	2636
Luxor	Гонолулу	2523
Hilton Hawaiian Village	Лас-Вегас	2523
Stardust	Лас-Вегас	2335
New York Hilton	Нью-Йорк	2131
Disney's Carribean Beas Resort	Орлан до	2112
Riviera	Лас-Вегас	2109
Disney Dixie Landing	Орлан до	2048
Hyatt Regency	Чикаго	2033
Hotel Parque Ten-Bell	Лас-Галлетас, Испания	2004

МАНБА: Комилова Ф. "Халқаро туризм бозори". Т., 2001. 10-бет.

Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиш босқичлари

Босқич	Давр
Биринчи босқич	1992-1993 йиллар
Иккинчи босқич	1993-1994 йиллар
Учинчи босқич	1995-2000 йиллар
Тўртинчи босқич	2001-2004 йиллар
Бешинчи босқич	2005-2010 йиллар
Олтинчи босқич	2011-2015 йиллар

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I-боб. Ижтимоий соҳа ва унинг иқтисодиётидаги роли.....	8
II-боб. Таълим соҳасининг назарий асослари ва ислоҳ қилиниши.....	19
III-боб. Соғлиқни сақлаш тизимнинг назарий асослари.....	31
IV-боб. Соғлиқни сақлаш тизимни ислоҳ қилиниши ва унинг асосий кўрсаткичлари.....	51
V-боб. Ижтимоий соҳада туризмнинг ўрни.....	71
VI-боб. Ижтимоий суғурта тизими.....	93
VII-боб. Ижтимоий соҳада солиқ тизими.....	113
VIII-боб. Ижтимоий соҳани ишлаб чиқариш.....	135
IX-боб. Ижтимоий соҳани давлат томонидан молиялаштириш.....	148
X-боб. Ижтимоий соҳада меҳнат харажатлари ва унинг натижаларини ўзига хослиги.....	163
XI-боб. Ижтимоий соҳанинг моддий техника асослари. Ижтимоий соҳанинг меҳнат ресурслари.....	174
Адабиётлар рўйхати.....	196
Фанни ўқитиш технологиялари.....	203
Иловалар.....	204

Т.М. ЗИЯЕВ, Ш.Т. ИСРОИЛОВА, Д.Т. ЁҚУБ

ИЖТИМОЙ СОҲА ИҚТИСОДИЁТИ

Ўқув қўлланма

Муҳаррирлар: Мирбабаева С.А.

Мусаҳҳиҳ: Комилова Д.Д.

Компьютерда саҳифаловчи: Насирхўжаева Д.

Босишга рухсат этилди 16.09. 2011. Қоғоз бичими 64x80 1/16.

“Times New Roman” ғарнитураси.

Шартли босма табағи 13,25. Адади 100 нусха.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

босмахонасида чоп этилди.

100003, Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 49-уй.